

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (157) май-июнь 2011 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригиуле эмда жаш тѳлю бла ишлени министерствосу,
Жазычуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѳломню редактору)
Ѳлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2011

ТЮЗЛЮК ИЗЛЕП ТАБАЛМАГҒАН

Семенланы жырчы Сымайыл тууганлы быйыл 120 жыл толады. Ол Учкулан элде 1891 жыл трам Семенлада Унухну юйдегисинде тууганды. Аны кесини атасы да, къарт атасы Къалтур да хажиликге баргъан жерлеринде Меккада ауушхандыла.

Сымайыл сабий заманында, медиресеге жюриуп, арабча окъургъа юйренеди. Алай а ол арабча уста жаза билмегенди, миллет латын, орус харифлеге кѣчген заманда аны бла да кюрешмейди .

Уллу фахму Сымайылгъа кимден жетгенди деригинг келеди? Бир жерде да айтылмайды аны анасы Жулдузхан назму тил бла сѣлешгени.

Сѣз ючюн, ма бу сѣзлени кѣпле Сымайылныкыды дерге излейдиле, кызы Зубайда уллу анабызны айтханыды деп айтханлай турады:

*Бер дегенден тоймагъан,
Багуида сюек къоймагъан,
Эчкини кылыын кырккыдыргъан –
Тауукъдан бышлакъ сыккыдыргъан –*

...большевик власть дегенди Сымайылны анасы Жулдузхан.

Сымайылгъа Аллах берген фахму жыр болуп тѣгюледи. Ол ѳсюп жетерге таулагъа Совет власть келеди. Революция не келтиргенин хар кимден иги ол сезеди, жангы жырла этеди. Ала аууздан-ауугъа айтыладыла.

*- Къара пайтонум – Байкъул улуна!..
Энди баишчыбыз жюрютсюн.
Болумну сюзюп, тюз ангылагъанма
Жангы заманны жюрююшюн, – дейди жырчы.*

Ол революциягъа къошулуп, ѳрге тургъан миллетден айырылып къалмайын, биргесине киреди жангы жашаугъа, анга сый берген жырланы жырлап. Аны кѣп жерге чакырадыла, ол жангы жашауну къурагъанланы кериуан жулдузларыды.

Сымайыл юч кере юйдегиленгенди. Биринчи къатынын алгъан заманда, кызыны анасы адетин тындырмай, кызын къоюп, кѣчюп кетеди. Сымайылны кызы Зубайда, Сымайылны анасы Жулдузханны аууздан-дан эшитгенин мени бла тюбешгенинде эсине тюшюрдю:

*Бара барып баз тапдым,
Хурзук тюзюнде –*

*Бир арыгъан къаз тапдым,
Къазны урдум да, атламады,
Минат жамауатын сакъламады,
Ёксюз сакълагъан жарлы Жулдузхан,
Къыйналып ёсдюрген жашындан
Алакъытай кёлек къапламады.*

Сёзге чемерлик бу юйдегини жашау болгъанды. Кёп бармай, Сымайылны биринчи къатыны анасы кёчген элге къайытмаздан кетеди.

Сымайыл Ижаланы ариу Анисатны кёрюп, жүреги суймеклик отда жанады, алай а аны атасы, уллу къуллукъда ишлеген киши, къызын къатын къойгъан Сымайылгъа берирге излемейди. Сымайылны къызы Зубайда къарт анасындан эшитгенин айтхандан, Сымайыл Анисатны алып кетгенинде, аны къарындашы талай кюнню къошха ишине келмей тургъанды. Нек къалдынг дегенлеринде, Анисат ёлгенди да, аны бла мычыдым деп жууап бергенди.

Совет власть жангы жашау къурайды, Сымайыл жангы жырла этеди, жашнагъан жүрек башхала суйюп тынгыларча уллу суймекликге «Акътамакъ» атлы жырны жазады. Жырлагъанны суйген къарачай миллет, эрлай азбар этип жырлайды.

*Сууну бойнун ойнай келеди
Бир ала чабакъ, кёк чабакъ.
Эй! Шам Семенлада келин болгъаед
Мени суйгеним да Акътамакъ.
Секирип миндим да атыма деймен а,
Былай жууукъ олтур къатыма.
Эй! Анисат деге уялгъан этеме,
Акътамакъ атадым атынга, – деп башлайды жырын.*

Сымайыл юйюрю бла

1918 жыл Анисатны алып, жыйырма жылны жашайдыла уллу суй-мекликде. 1938 жыл ажал Анисатны Сымайылдан айырады.

Ол заманнга «Акътамакъ» жыр, кьюу къауданнга от тюшгенча жайылады миллетге.

Керти фахму, Семенланы Сымайыл орус, латын харифни билмегени себепли этген жырларын, къагъытха тюшюрмей, башында тутуп жырлагъанды.

Жырчыны поэтден башхалыгъы неди?

Биринчиден, жырчы таркъаймагъан кезлеудю. Аны биз сёзюн эшитмегенликге, жүреги жырлагъанлай турады.

Экинчиден – ол ётюрюкню айтхандан эсе ёлгенни игиге санайды. Сымайылны назмуларын окъусанг, революцияны таулада къалай баргъанын ол кюнге тюшгенча кёресе.

*Эки жашы бар эди Таубийни
Апенди бла Коммунист,
Эй, бир бирине этди аланы
Сталин деген ибилис.
Эй, Эресейге төре болалмад
Сталин деген урия!
Шыкъыртсыз атлай,
Тауушсуз сарнай –
Къарангы болду дуня, – дейди ол.*

Бу сёзлени Сымайылны ауузундан эшитип, адамла бири бирине айтхандыла, ала назму болуп чыкъмагъандыла. Былайча айтсакъ, Сымайыл бу назмуларын кеси айтыргъа излеген жерледе эшитдиргенди.

Миллет аны бек суйгенден, айтханын НКВД-дан жашырып тургъанча боласа, аны назмуларын окъусанг.

Жырлары десек, ары дериги мыдах макъамлы жырлагъа ушамайдыла, жюрекленни къууандырадыла. «Акътамакъ», «Мингитау», «Салам тон» «Махар суу» жырлары хар бир таулуну жюреги суйгенча жырла болуп, Сымайылны ауазын эшитгенлей турургъа излейдиле.

Аны аты саулай Шимал Кавказгъа айтылады. Алай болса да, алыкъын аны кёпле терен фахмусун билмейдиле.

Бир минг тогъуз жюз отуз алтынчы жыл Ереванда «Давид Сосун» деген эрмен эпосну мингжыллыгъына аталгъан байрам болады. Ары бютеу Совет Союздан айтылгъан жырчыла жыйыладыла.

Жол узакъ, жауун кюнле болуп, Сымайыл кесини тилманчы Биджиланы Магомет бла жыйылыгъа кечигип жетедиле. Былайда айтышлада жырчылары араларында Сымайыл биринчи орунга чыгъады.

Москвагъа чакъырылып, Жамбул Жабаев, Сулейман Стальский эм да башхала бла эришиу барады. Анда биринчи орунну алгъанында, Сымайылгъа Совет власть Учкуланда юй ишлеп болушады. Александр Фадеев бек уллу сый бергенди Сымайылгъа. Жырчы къара танымагъанлыкъгъа, А.Фадеев библиотека саугъа этеди.

Юйдегисине болушур амалла къурайды. Аны жазгъанлары «Мингитау», «Салам тон», «Махар суу» дагъыда башха назмулары орус тилге кёчюроледиле.

1940 жылгъа Совет Союзну жазычуларыны члени Семенланы Сымайылны талай китабы чыгъады. Урунууну Къызыл Байрагъы бла саугъаланады.

«Огонёк» журналда айтылады.

Сымайыл жырлары бла жангы жашауну къурагъанлагъа жашаргъа болушады.

*Къошуму бердим колхозгъа,
Урлукъ мюрзеуню – ортагъа...
Ой мындан ары мен да сёз береме
Энчи мюлкю болмазгъа.
Оноучулары жюрютсюн энди
Къара пайтонум, чайкъалып.
Мен а кирейим бу колхоз ишге,
Къарыу аямай, къадалып.*

Угъай, ол алкъын ийнаныпды Совет властыны жангы жашау къуларына. Бир талай замандан ангыларыкъды Сымайыл властыны жангы жашауу «бер» болгъанын. . .

Ишлей билгенлени «кулакса» деп жойгъан власть, урунганлагъа, алгъан хайырыгъызыны къыралгъа беригиз деп, кече-кюн жашатмагъанларын кёреди жырчы. Жырчыны кёлоне, жашаууна энди большевиклени этгенлери къууанч келтирмейди. Ол этиле тургъан артыкълыкъгъа чыдаймайды, жангы жырла къурайды:

Миллет Сымайылгъа, жырчы Сымайыл деп, сый берип, бир бирине хапар айтадыла. Аллында айтханыбызча, жырчы – ол кертти сёзюну айтхан адамды. Аны бла биргелей Сымайылны «Акътамагъын» жырламагъан жокъду дерчады.

«Къайдады революция?» деген назмусуна къарайыкъ

*Чыкъгъанды алгъа эки бетлилик,
Аны онгъ жанына – алдау, ётюрюк.
Тил этю болду жашаугъа тамал,
Тапмайды тюзлюк кёрюнюр амал...
Халкъ бош сормайды ачыуун тыя,
Нек этилгенд деп революция.*

Халкъын суйген жырчы кертисин айтмай болалмайды.

Журналла, газетле Урунууну Къызыл Байрагъы бла сауғаланнганын жазганлыкыгъа, жырчыгъа сауғасын бермейдиле. Бир ишексиз къазуат башланмаса, Сымайыл тутулукъ да болгъан болур, ким биледи. Ол заманда Къарачайгъа, Малкъаргъа хазырланган сюрдюню зарауатлыкъны билмегенча, биз аны да билалмайбыз. Орта Азиядан келгенден сора, 1958 жыл Сымайылны тилеги бла Суюнчланы Азамат СССР-ни Баш Советини Президиумуна письмо жазады, сауға берилгенмиди деп. Сауға берилгендени арасында болмагъанды Сымайыл деп, жууап келеди.

Къазуат башланганында, Сымайыл миллетине кесини сёзюну айтады:

*Хайда, биригейик, бирден тирилейик,
Жанауалдад суйген къыралыбыз,
Жауну къоймай къыстау, аны чекден быргъау,
Ма ол болсун ахыр антыбыз.*

1942 жыл, бир талай заманга фашистле бизни журтланы алгъанларында, аланы эгерлери, Советлени махтап жырлагъан Сымайылны тутуп, Исси-Суугъа ёлломге ашырадыла. Жырчыны фехмусун суйген мыртазакъ жаш, Сымайылны къулагъына бир затны шыбырдап, тохтагъан жерлеринде анга къачаргъа болушады.

Семенланы Сымайыл, мыртазакъны кючюнден къачып, юч кюнюн чегетде айланнганды. Ючюню кюню Къочхарланы Матайны, тирменчини юйюнде къонакъ болуп, ол Сымайылны Гитче Къарачайгъа ашырады. Къызыл Аскер келгинчи, Сымайыл жашырынып жашайды. Мындан ары жашауу жырчыны, теш бла токмакъны арасында болгъанлай ётеди.

Миллет Орта Азиядан журтуна къайытханында, Сымайылны жырчы болгъаны, къыралгъа махтау этген жырлары унутуладыла. Къуллукъчула къартлыкъ жашауун кюсюз этедиле. Ол кюнде жырчы баш салгъан жерлени бири, ана жууугъу Суюнчланы Азаматны, жазыучуну юйю, Алийланы Баблашны жашы Умарны, ректорну кабинетини болгъанды.

Азамат пленумда болгъан хапарны айтды манга. Райкомну пленум-

В ПРЕЗИДИУМ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР г.МОСКВА

От карачаевского поэта

Семикова Нимаза Уркуловча,
проживающего в Карачаево-Черкесской
автономной области, Зеленчукский р-н,
аул Красный Октябрь

З А Я В Л Е Н И Е .

Я родился в ауле Учкулан Карачаевского района Карачаево-Черкесской автономной области в 1894 году в семье бедного карачаевца. Составились скроতোд, и с детства пошел в батраки и бани и не учился, но с юношеских лет начал складывать песни и стал певцом Карачая.

В 1937-1941 г.г. Карачаевским областным национальным издательством были изданы мои 3 сборника стихов и песен, а также печатался в газетах, а ряд моих произведений в переводе на русский язык: "Сосновинная нуба"/о батраке/, "В одиночестве страдал я", "Макарежий параш", "Эльбрус" и др. напечатаны в альманахах "Дружба народов" и в журнале "Огонек" на 1940 год.

Я был членом Совета Советских Писателей, и уполномоченный ССЦ по Карачаевской автономной области в 1940 г. мне торжественно объявил о том, что Правительство СССР наградило меня за заслуги в литературе орденом Трудового Красного Знамени.

В журнале "Огонек" №14 /701/ от 20 мая 1940 г. также указано о награждении меня.

Однако в 1941 г. началась Отечественная война и орден мне не вручили, а в 1943 г. карачаевцы были переселены все в Среднюю Азию, где на новом родном языке ничего не печаталось, и тому же и неграмотный жид, не смог заниматься творчеством.

Сейчас мне 64 года, и возвратился вместе со своим народом в родную Карачаево-Черкесию, живу в ауле Красный Октябрь.

Мои лучшие песни находятся на репертуаре Областного нар. ансамбля песни и пляски.

Настоящим обращаюсь к Вам с просьбой о внесении мне ордена, который я был награжден.

.....*Семикова*.....*Джешинов И.У.*./.

20 мая 1956 г.

ларыны биринде Алийлани Умарны хыртлап селешедиле, Сымайыл бла ректор не ушакъ этерге боллукъду деп.

Отузунчу жыллада Сымайылны жырларын жазаргъа, секретарьгъа Эрикгенланы Нану деп бир тиширыуну бергендиле. Ол ишле тынар-гъа къазауат башланып, къол жазма басмагъа тюшгюнчю, миллет Орта Азиягъа ашырылады. Андан келгенден сора аны чыгъармаларын Суюнчланы Азамат да жыйып кюрешгенди. Москвада Ленин атлы библиотекада чыгъармаларын излеп, библиографиясын жарашдырады.

Бюгюнлюкдге «Акътамакъ» 5000 тизгин болуп жыйылгъанды. Къызы Зубайда айтхандан «Акътамакъ» 1200 куплетден аслам эди», - деп, Эрикгенланы Нану жазгъан заманны эсге тюшюре, мени бла тюбешген заманында алай ушакъ этеди.

Адамны этгенин билир, ангылар ючюн тенглешидирирге керек болады. Сымайылдан бир 80 жылны алгъа жашагъан американлы классик, Генри Логфеллону «Песни о Гайавате» деген, индеецлени юсюнден поэмасы 5800 тизгин чакълы болады. Сымайылны «Акътамагъы» 5000 тизгинди.

Жырчыны кеп заты алыкъын табылмагъанды.

Биз миллетлени жомакълары, таурухлары дунягъа белгили болмагъаны себепли, алагъа эс ийилмей турадыла. Къуру нарт эпосну алсакъ, дуня сейирсинеди. Нартланы жырлары толу табылгъанды деп киши да айталлыкъ туююлду, ала 3400 тизгинден асламдыла. Сёз ючюн, «Къопланды батыр» - къазах фольклор 6500 тизгинди. Бизни культурабыз кишиден къарыусуз туююлду, аны излеген, сакълагъан, анга эс бёлген аздан-аз бола барады андан.

Къарачай Орта Азияда

1943 жыл ноябрьны экисинде Къарачайны, минг жылланы жашагъан журтундан къобарып, Орта Азиягъа сюредиле. Жерин «ишчи миллетлени атасы» Сталинни журтуна, Грузиягъа бередила. Бир талай замандан ол артыкълыкъны, Малкъар, Ингуш, Чечен, Къалмыкъ дегенча дагъыда башха миллетле сынарыкъдыла.

Ол кюнледе, мал вагонлагъа жүкленип, сюрюлюп баргъан миллетни жарсыуун кёрюп, жүрегинден жиляп жырлайды жырчы.

*Бир ёлюкню тюшюрдюле вагондан,
Кюрешелле къазып чунгур этерге.
Къычырады машинаны бугъасы,
Буйрукъ болду алай къоюп кетерге.
Эки къызы унамайла минерге.
Герохладан къоргъашиле чыкъдыла.
Жангыз ёлюк юч болду...
Бу артыкълыкъ жүреклеге кюч болду.*

Орта Азияны тюзлеринде миллетге жетген къыйынлыкъны, кеп

ачдан ёлгенлени, халкъны абызырагъанын кёрюп, халкъына тиреу бор-
лургъа кюреше жырлайды Сымайыл:

*Тюзлюк – тутмакъда, насып – туманда,
Онглу сёлешмейд онгсузну жакълап,
Биз, суудан къумгъа тюшген чабакъла,
Солуу жетмейин, жерни тырнакълап, ...
Къатдыр кесинги, ой жарлы миллетим
Этейик къумда жсау кечинмек,
Боюнсасына жекгенди къадар,
Аны тартмайын жокъду бир мадар.*

Ма алай кёл берирге кюрешеди поэт.

Дертин уста жетдире билюучю Совет власть узакъ иймей, сюргюн
тюрменг азды деп, Сымайылны керти тюргеге жыяды. Сымайыл ана-
сыны ёлгенин базарда адамладан билип, аны биргесине тургъан бирин-
чи юйдегисин да излеп, 1945 жыл Жамбул шахаргъа келеди. Бир кюн
Сымайыл юйден кетгени бла къайытмай къалады. Ол Жамбул шахарны
тюремесинде төрт айны тургъанын къызы Зубайда айтды манга. Кеси
Суюнчланы Азаматха айтхандан, соруу этгенлеге ол былай дегенди:

– Мени ким болгъан хапарымы толу билиригиз келе эсе, Москвагъа
жазычуланы таматалары А. Фадеевге письмо жазыгъыз.

Александр Фадеев, Сымайылны жакълап характеристика берген бла
къалмай, кеси бла тюшген суратын, Сымайылны китапларын жиберген-
ди спецкомендатурагъа. Ол жерде Сымайылны тилманчы Шаманланы
Исмаил Шахымгереевич болгъанды. Аны бла биргелей къазах акъын
Жамбулну жеринде болгъаны себепли, арап харфланы хайырлана,
Жамбулгъа да письмо жазады. Жамбул аны алгъанды неда Сымайыл-
гъа болушханды деп билмегенди жырчы. Сымайыл Жамбулгъа письмо
къурагъан заманында 99 жыл болгъан акъын ёлюп тургъанын къайдан
билсин тутмакъда жырчы? Бу хапарны Сымайыл Суюнчланы Азаматха
кеси айтып, жазгъан письмосун да къагъытха тюшюртгенди.

Сымайылны Жамбулгъа письмосу

*Салам алейкум, багъалы Жамбул,
Письмону жазгъан – жазыучу ахлунг,
Туугъан элинге мен къонакъ къонуш,
Юйню иеси, сен манга болуш.
Кериуан жулдуз ажашханд жолда,
Мени жашауум бююн туманда,
Жырым, кесим да тутхуч эм тузакъ,
Жюрюген жолум – мырды, чыгъанакъ.
Зауукъгъа жесир болгъанды халкъым,
Душманнга, жсаугъа чыкъгъанды атым.
Туугъан журтумдан къуулуп кери,*

*Сени журтунга келгенме бери.
БІзымдан тюшгенд таймай мыртазакъ,
Аркъама мингенд жыртхыч сарыуек,
Айырылмайын – сууап бла гюнях,
Бичакъ билейди шайтан бла жек.
Сен Алматада, мен а Жамбулда,
Мени къадарым сени къолунгда,
Жырчы жырчыгъа таянчакъ, дагъан,
Сени ауазынг манга жан дарман.
Сени домбранг, мени сыбызгъым
Зорчу къауумгъа къуллукъ этмезле.
Менден аяма сен ауазынгы,
Жакълыкъ сёзюнгю ала эшитсинле.
О, шыйых закий! Акъылман акъын!
Сен тёре бол да, тюзлюкню чакъыр,
Жууап сакълайды къарачай шейит,
Ол сен таныгъан жырчы Сымайыл.*

Сымайыл бир кере Совет Сюзну Жигити Багъатырланы Харун болгъанда келип, аны тилеги бла жырлагъан эди деп хапар айтады Суюнч улу Азамат.

Кесини жюреги жилий тургъанлай сюргюндегилеге кёл этерге, эс тапдырыгъа кюрешеди.

**Сымайыл Суюнчланы Азаматны юйюнде. Олтургъанла:
Багъатырланы Харун, Суюнчланы Азамат къарындашлары бла.**

Сымайыл Суююнчланы Азамат эмда Хубийланы Назир бла

*Жарлы халкъым, къатдыр энди –
Белинги.
Жоюлдум деп, такъыр этме
Кёлюнсю.
Ёлген эшек ит жанлыдан
Къоркъмайды.
Сен да къоркъма,
Жууукъ къойма ёлюмню.*

Кёчгюнчулюкде жырчыны хар айтхан сёзю ёлюмге, артыкълыкъгъа «бой бермейик, тёзюмлюлюкню» танытайыкъ, бири бирибизге дагъан болайыкъ деп чакъырады. Кёп адамла, миллетге жетген артыкълыкъгъа чыдаялмай, Сталиннге письмо жазадыла. Сымайыл ол ишни эталмагъанды, къара танымагъаны себепли болур, огъесе ким болгъанын ангылагъанмы этгенди. Ол Аллахха таяна жырлайды, ызына къайтырына ийнанып, миллет журтун сагъыннганлай турады.

*Эшит, Аллахым, тилек сёзюмю,
Къызгъанма бизден насып юлюшню!
Къайтыу насытны бер къартха, жашха.
Тюк чыгъар кибиб тёнгереген таиха.
Терсни терслигин, тюзню тюзлюгюн!
Къарачайлыгъа тапдыр тыпырын...
Къойма бу жерде аны къабырын!..*

Ачы кюнледе халкъына сёзю бла болушхан жырчы кесини жүрегиндегин ачыкълап жазады.

*...Къанатлыча кёксюл кёгде учалсам,
Жарлы халкъгъа тюзюк излей кетерем.
Эй, халкъ чекген къыйынлыкъны айталсам,
Бу дуняда муратыма жетерем, – деп сарнайды аны жүреги.*

Насып болуп, миллетле журтларына къайтадыла. 1957 жыл къарачай миллет сюрюлгенледе биринчи болгъанча, келгенледе да биринчиди. Юй ишлеген балта эшикде къалады. Сымайылны келгенден сора сыйын кёрмейдиле, жазгъанларын басмаламайдыла. Этген жырларын, ала Сымайылныкъы болмагъанча этерге излейдиле. «Минги Тау» жырны халкъ жыр деп жырлайдыла. Этилинген артыкълыкъ зор тиеди жырчыгъа. Жашагъан жылларындан 55 жылны къырал Сымайылны харам этип жашагады. Ол кеси ариу айтады аны юсюнден.

*Манга келгенед аллай бир кезиу:
Жумлай аламгъа айтдым сёзюмю,
Къарачай тилни сыйлы этдирдим,
Къарачай жырны кенгенге эшитдирдим.
Алай а не келсин – жазыу бурулду,
Учхан къанатым сынып къююлду,
Бош ышанганем жазыу жибине,
Тёнгереп тюшдюм аякъ тюбюне.
Мен шайтан желде бурулгъан зыгъыр,
Жазыу тирменде эзилген бюртюк...
Къыйыным – халал, кесим а – харам,
Бырнак этдиле кючлюле, тюртюп.
Бир кёл басханым жап-жангыз бир зат:
«Жырчы Сымайыл» халкъ атагъан ат,
Ёлюп кетсем да, ол атым къалыр,
Халкъ аузунда жырым сакъланыр.*

Алтмышынчы жыллада РСФСР-ни жазаучуларыны таматасы Леонид Соболев Баш Советге депутатха сайланыргъа кандидат болады Къарачай райондан. Аны ышаннгылы адамы Хубийланы Магомет жазыучуду. Ол да, Азамат да Соболевден тилейдиле, Сымайылны литературагъа къайтарыргъа излеп. Соболев кесини биргесине Къайсын Къулийни, Кугультиновну алып, Сымайыл ол заманда жашагъан Къызыл–Октябрь элге барадыла. Сымайыл къолундан келгенча къонакъбайлыкъ этеди. Келген къонакъла жырчыны жырлатып тынгылайдыла.

Ол «Анам» деген жырын, «Мингитауну», «Акътамакъны» жырлайды. Келгенле жырчыны фохмусуна тамаша боладыла. Кеси фохму, жашау турмушу къарыусуз болгъанын кёредиле. Бар байлыгъы жер полу бла саман юйю, эшек арбасы болады. Къайгъырыргъа керекди деп,

обкомгъа барадыла. Обкомну секретары Николай Лыжин, бу «къара чёп» атылгъанладанды деп, эс бёлюрге излемейди.

Харамланы тизгининде тургъанлыкъгъа, Сымайылны таныгъанла, анга тюбеп сёлешгенле, болушханла сыйлы иш этгеннге санагъандыла кеслерине. Къырал харам этгенликге, жырчыны ауазын эшитир ючюн жашыртын халда меулютлеге чакъырып тургъандыла.

Бюгюн да аны жырлары жырланнганлай турадыла. Миллет тойлада жаш тёлю «Акътамакъны» жырлап башлагъанды. Аны харам этгенлени киши да атын сагъынырча излерик да туйюлдю, сагъынырлай кеслерине сый къоймагъандыла ол къуллукъчула. Сымайыл къуру Къарачайны, Малкъарны, таулары жырчысы туйюлдю, ол ёмюрлюк заманны жырчысыды.

Кёп болмай, Сымайылны бир жерде да айтылмагъан, басмагъа тюшмеген алгъышын жызып алгъанма къызы Зубайдан. Ким биледи, келин келген жерде айтылса ариу алгъыш, ол да, жырларыча, жарыкълыкъ келтирип, къууат салыр эди айтылгъан жерине, келин келген арбазгъа.

Сымайылны келин келген тойда алгъышы

Той тамата.

*Ашыкъгъанла сължырасынла
Ашыкъмагъанла тынгыласынла:
Иги келин дарий дамгъа сайлатыр,
Аман келин борчун-къарчын санатыр.
Къозуну бакъсанг, къой болур,
Келин келсе, той болур.
Тепсеу, ойнау къызла бла жашлагъа,
Сёз берилед акъ сакъаллы къартлагъа.
Алгъыш этчи, агъаргъанды сакъалынг,
Эшта, болур сени мындан хапарынг.*

Бу сёзлени айтып, жаш адам гоппанны къартха береди. Акъсакъал келин келген жерге алгъыш айтады.

*Алгъыш деген кёкде шатыр къургъанлай,
Хар адамда къулакъ салып тургъанлай,
Ол алгъышла жанкъышча жаннганлай,
Ой, алгъыш, алгъыш, этейик алгъыш,
Жетмесин къаргъыш, онгуна айлансын хар иш.
Алгъыш кетмесин, къаргъыш жетмесин,
Сюймегенлери айтхан кибик*

Жаратхан Аллах этмесин.
Ой, боза, боза, кѐп ичсе буза.
Ой, сыра, сыра, кѐп сѐлешсе кызы.
Ой, жалдан, жалдан, татлыды балдан –
Кючлюдю туздан.
Ариу кызыны сукра мынчагындан,
Къарт кишини акъыл ушагындан.
Сюрюючюню таягындан,
Келген келинни аягындан,
Келин келгенди башында жибек ауу бла,
Огъур бла келсин – ѓлгени, сауу бла.
Акъ чилледен келинчикни жаулугъу,
Кѐп айтылсын келтирген жашыны саулугъу.
Сырма кюмюш келинчикни туюмеси,
Сюймегенни жаратхан Аллах суймесин.
Алтын къушакъ келинчикни кямары,
Тили болсун суймегенни тамары,
Мурса пайды кѐлегини женглери,
Игиле, ашхыла болсун, апсынлары тенглери.
Суу къундузданд палтонуну жагъасы,
Къайын атасы бла анасы - келинчикни къаласы.
Кеси да болсун уланланы анасы.
Ой, келин , келин – ишлеп талмасын белинг,
Алмасын кѐлюнг, бай болсун тургъан элинг.
Ой, иги кюнде келсин, ашхы кюнде келсин,
Умут этгенлеге тоду берне берсин,
Игилигин кѐзю бла кѐрсюн.
Сюйгенлери дарий кийим кийсинле,
Сюймегенлери агъач атха минсинле,
Келген келинни эркелетип суйсюнле.
Кийген кийими акълы болсун,
Эки дуниягъа да татлы болсун,
Атлыла ойнар арбазы болсун,
Бугъала бишер къазаны болсун.
Тѐгерегинде азаны болсун.
Столунда жазары болсун,
Андан жсууукъ базары болсун.

Сабанлары жауумлу болсун,
Ийнеклери сауумлу болсун,
Къыркъар къойлары жюнлю болсун,
Адамлары кюнлю болсун,
Этеги-женги кенг болсун,

*Игилеге, ахшылагъа тенг болсун.
Бутун буруп олтурсун,
Бутлай урчукъ толтурсун,
Къайын атасына, къайын анасына аман болса,
Бурула, жиялай олтурсун.*

*Накъут-налмас болсун
Бу келинни къолуна алгъан тепсиси.
Алтын болсун аягъы,
Кюмюш болсун къашыгъы,
Дарий болсун жастыгъы,
Тёшеги болсун къарауат,
Акъылы, жигери болсун
Барындан да аламат.
Хар жанындан да болсун
Рысхылы, табышлы.
Къайын атасына, къайын анасына
Болсун намыслы.
Къайынларына да болсун хурметли,
Къайын къызларына да
Болсун эм жорукълу адепли.
Жууукъну, тенгни да аман кёрмесин,
Андан къыйынлыкъ Аллах
Бу келинчикге да бермесин.
Гюрен тартсын бу келинни къабагъы,
Ол къабакъда алтын терек орналсын.
Этген иши сёгюлмесин, сайлансын,
Кюбюрюне дарий дамха байлансын.
Ол къабакъны тегереги алма, кертме кёгетди,
Тиширыуну игиси эр кишиге жаннетди.*

*Жашнап жанады ташыгъыз,
Мараучу болсун жашыгъыз
От жагъада олтургъан акъ сакъаллы
Айры тишли къартыгъыз,
Дуниягъа айтылсын атыгъыз.
Ал жуугъын бу къууанчны башы болсун,
Сени кибик жетген къызны жашы болсун, –*

деп алгъыш айтхан къарт гоппаны жаш адамгъа береди.

Мен кесим жырчы Сымайылны эки кере кёргенме. 1969 жыл элден Черкесск шахаргъа барыргъа деп, автобусха миндим. Адам кёпден, бёч-

кеге тюшген чабакълай барабыз. Жёгетей-Аягъы шахаргъа жетерге, ким эсе да кимни эсе да аягъын басып, дауур чыкъды. Туйюшген къой, сюелип келген кыйын болгъан жерде керексиз кымылдау башланды. Бу заманда ким эсе да, артында келгенлени бири, бир ариу хырхаракъ макъам бла жырлап башлады. Дауур тохтады. Хар ким шум болдула. Бираздан адамланы асламысы тюшдю. Автобусну артында шинтикге ортуруп келген, юсюнде акъ чепкени, белинде кюмюш белибауу бла бир кишини бети ачылды. Олтургъанланы кёбюсю андан кёзлерин алмайдыла. Ол ашхамда жаннган жулдузлай эди. Бир остановкадан ол да тюшдю.

Черкесск шахаргъа баргъанымы унутуп, ол тюшгенинде, мен да тюшдюм. Акъылман адам мени жютю къарагъанымы эслеген болур эди, мен къагына барыргъа, мен жырчы Сымайылма деп, кеси салам берди. Къысха заманны ичине кёп хапарын: «Минги Тауну» сёзюн, макъамын къалай жазгъанындан хапарлы этди. Энди манга къобузчулукъ этгенле мени жырларыма ие болургъа излейдиле деп, кёлкъалдысын да ачды. Ма бу халда танышхан эдим закий жырчы бла мен.

ТЕБУЛАНЫ Шукур

СЕМЕНЛАНЫ Сымайыл

МИНГИ ТАУ

Сен, кёкге джете, мийиксе
Кавказ таулары ичинде.
Мияла кибик, джылтырай,
Къанга бузларынг юсюнде.

Юсюнде барды акъ тонунг,
Сен джай да, кыш да киесе.
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе.

Кюн ариу, чууакъ тургъанлай,
Тохтамайды боранынг,
Джай да, кыш да эримейди
Юсюндеги бузларынг.

Тегерегингде тогъай отлайла
Алтын мойюзлю кийикле.
Сени тёппенге чыгыучандыла
Бёгекле бла джигитле.

Кийик бууларынг ёкюредиле,
Къонгураулары кыакъгъанча,
Джугъутурларынг турушадыла,
Атлыла чарсха чабанча.

Къапланларынг, асланларынг
Бугъойларынга кирелле.
Покунларынг, гуждарларынг
Адам джыйыны билелле.

Аюлеринг мурулдайдыла
Шындык чегетни ичинде.

Бёрюлеринг къалкъыйдыла,
Къойланы кёре тюшонде.

Кёк джашнаса, сызгырадыла
Этеклеринг, джел эте...
Менден кючлю джокъду деб,
Кесинг кесинге кёл эте.

Къапланларынг къараб туралла,
Беклеге кириб, мынгайыб.
Борсукъларынг, тюкюлеринг
Джууукъ барыргъа уялыб.

Къангкъазларынг къангкъылдайла,
Чын тауукъларынг джырлайла.
Къаргъаларынг, къаркъ-къуркъ эте,
Мыллык табмайын джылайла.

Кёгюрчюнлеринг джоуюлдейдиле,
Кюнюнг джылтыраб кыакъгъанлай.
Маралларынг отлайдыла,
Гелеу кырдыкга батханлай.

Чыпчыкъларынг, чаукаларынг
Будай ындырны чёблейле.
Арарат бла Казбек тау
Санга тюгел джетмейле.

Уллу къушла санга къонсала,
Юйле кибик, къарашыб,
Джур текеле джыгъылсала,
Сюрююлеринден аджашыб.

Кюз артында турналарынг
Аууб кетелле тенгизге.
Къышха хазыр болугъуз деб
Эсгертиученсе сен бизге.

Сенден сора къайсы тауду
Ариулукъ бла бай болгъан?
Башы къыш болуб, бели джаз болуб,
Этеклеринде джай болгъан?

Минги Тау бла Казбек тау,
Арагъыз ариу джибек ау...
Сен кийиз бёркню агъарта,
Этегинг джашил къатапа.

Сен джудузлагъа джанаша,
Къалгъанла сенден алаша.

Бир биригизге къараша,
Къалай сейирсиз, тамаша!

Бузну, къарны джыйычу,
Башынга булут къонуучу.
Тёгерегинге басыныб,
Таулула къараб тоймаучу.

Къыш айланы бораныса,
Джай айланы салкъыны.
Джумушакълыкъ этмесенг,
Инджитириксе халкъынгы.

Кесин бегитмей чыкъгъаннга,
Башха болмай, бир джауса.
Сау дунияны башында
Эм белгили бир тауса.

АНАМ

Ата деген Минги Таугъа миннгенлей,
Ана деген дарий, дамха кийгенлей.
Кюнюм батды, джарлы анам ёлгенлей,
Джудуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Билмегенлей, кёчюрюрге бардыла,
Сормагъанлай, машинагъа салдыла.
Эки джашынг эки джерде къалдыла,
Джудуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Кимле чачдыла Семенлада къалангы?
Кимге айтайым джюрегимде джарамы?
Къайда къойдум акъ сют берген анамы;
Джудуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Ой, Къарачай къуш тюгюнлей чачылды,
Бар палахны башы бери ачылды –
Джарлы миллет Азиягъа атылды,
Джудуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Ата деген ашхы ишге талпытхан,
Ана деген кёкню, джерни танытхан.
Ёлюм деген хар джюрекни ачытхан,
Джудуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Ата деген ёмюр юйню ачхычы,
Ана деген джашауунгу басхычы,
Ёлюм деген джашагъанны ачысы,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Ата деген накъут-налмас къалады,
Ана деген джанынга джан салады,
Ол джашауну бир насыблы табады,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Тогъуз айны ау тюрбюнде кёлтюрдюнг,
Къайын ата, къайын ана къолунда,
Кече-кюн да гёзет этген джолунда,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Ёки джылны акъ сютюнгю ичирдинг,
Ёшюнюнгу тешек этиб ёсдюрдюнг,
Алай эте, талай джылгъа джетдирдинг,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Отха иймей, суугъа иймей сакъладынг,
Юй кёгюрчюн къанатларын джабханча,
Белляуунгда сени алгъыш сёзлеринг,
Джангкъылычдан нюр таякъла къакъгъанча.

Кёк памилден кёлек, кёнчек этгененг,
Къаназирден къаптал этиб кийдирдинг,
Эркелете, хар адамгъа сюйдюрдюнг,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Джети джылда окъуу-билим алдырдынг,
Ишлей-ишлей, санларынгы талдырдынг,
Джашачы деб, тоханала салдырдынг,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Таугъа чыкъсам, таш аджалдан титиреб,
Малгъа кетсем, садакъала кёлтюрюб,
Бушуу, къайгъы джюрегинге келтириб,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Элден энчи ат атаенг атыма...
Джанауалда мен болмадым къатынга...
Джаш тюрсюнюнг агъармагъан чачынгда...
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Къулагъыма сууукъ салах тартылды,
Джулдуз ананг ёлгенди деб айтылды,

Джюрегиме джюрек ауруу кьатылды,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Кьайда кьалды харекетинг, малларынг?
Ишлей-ишлей талчыкьмагъан санларынг?
Джюнню джибек этген алтын кьолларынг?
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Атам эсе, Бейтуллахда ёлюбдю,
Анам эсе, бир мусафир шейитди,
Нек джылайма, кимден да не келликди?
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Джыллыкь джолдан келир эдим кёрюрге,
Санга, анам, олджан салам берирге,
Разылыгьынгы алыб ёлюрге,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Кьарачайда кьабырынгы табсамед,
Зияратха Азиягьа бармазем.
Былай болуб кьаллыгьымы мен билсем,
Джан бермейин, айырылыб кьалмазем

Бу дунягьа туумай кьалгъан мен болсам,
Сени ёлген ачыуунгу билмезем,
Кьзазах элде кьабырынгы кёрмезем,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Кёр узакьды, тура-тура безерсе,
Уллу Аллахны буйругьуна тёзерсе,
Машхар¹ кюнде ой, балам, деб излерсе,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Кюн садакьа мени санга беририм,
Аллах айтса, машхар кюндю кёрюрюм,
Кьзазах элде кьалды, хариб, ёлюгюнг,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

Кече ёмрюм бир кьарангы тёбеди,
Кюн ёмрюм джюзюб кетген кемеди,
Ёлюм деген хар адамгьа тёреди,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой, анам!

¹ Машхар – кьыямат кюн адамла жьыйлырыкь жер

АНА ТИЛИМ

Тил дегенинг адам джанны башха джандан
 Сыйлы этген,
 Тил дегенинг хар инсанны, билим бериб,
 Алгъа элтген.
 Тили болгъан бу дуняны патчахыды,
 Тёрюндеди.
 Болмагъан а баш баулуду, хайыуанны
 Кеминдеди.
 Джигер халкъым, тил байлыкъны сен
 Эртгеден уулагъанса,
 Джерден, суудан, ауаз джыйыб, кескин сёзле
 Къурагъанса.
 Ол сёзлени чарпытмайын, тёлюлеге
 Джетдиргенсе,
 Бизге бюгюн «ана тил» деб учунурча
 Этдиргенсе.

КЪАЙЫТХАН КЮН ХАЛКЪЫМА

Онтёрт джылыны джер тырнакълаб джашагъан,
 Джыламукъ бла гырджынны тенг ашагъан,
 Сарнайса сен, тау джуртунгу ийнакълай,
 Джарлы халкъым, ой, джаралы Къарачай!

Адамларынг Азияда къалдыла,
 Джюреклеге кетмез ауруу салдыла,
 Къабырларынг къум тюзледе сынсызлай,
 Уланларынг къазауатда ызсызлай.

Ол джыллада джан бергенле къайытмазла,
 Тауларына тансыкъ салам айтмазла,
 Махар суудан бауурланыб ичмезле,
 Саула этген бу кюйлени эшитмезле.

Ол джылланы къан ызлары кеберле,
 Аллах айтса, уланларынг джетерле.
 Сен джырларса тауларында алгъынлай,
 Джарлы халкъым, ой, джаралы Къарачай!

Ёлгенинге джандет юйню багъышлай,
 Сауларынгы джашау джолгъа алгъышлай,
 Мен айтханча, джыламугъунг джылтырай,
 Айт Орайда, ой, джаралы Къарачай!

СЫМАЙЫЛ КЪАЙЫТДЫ ЖЕРИНЕ

Мен Семенланы Семенме дейме,
Чыдамым бла эменме.
Бек ашыкъ болуб, бек тансыкъ болуб,
Шам Къарачайгъа келгенме.

Сен Семенланы Семенсе дейле,
Менден джыр, оюн излейле.
Чачылгъан джуртха басынган адамла
Меннге кёз ач деб тилейле.

Мен да, сенича, биреулен, алан,
Бу джарлы халкъны уланы.
Мен да, сенича, ийналмайма,
Керти кёрдюм деб таулары.

Джюрек тыхсыса, ауаз чыкъмайды,
Тамагъынг кысыб, бууулуб.
Бюгюн Сымайыл джыр айталмайды,
Кёзден джыламукъ къуюлуб.

Ана бла бала тюбешген кибик,
Джурт халкъы бла тюбешди.
Сау онтёрт джылны басдырыб тургъан
Джылыуун бизге юлешди.

Джюреги тыхсый, кёзлери тола,
Тойла этеди Къарачай.
Бу къайытхан кюнню, бу къууанч кюнню
Саулай дунягъа айгъакълай!

Хурзук, 1957

КЁП БАСАМА

Бюгюн ауруу кючлегенди санымы,
Къутулургъа, эшта, болмаз мадарым.
Къаты сагъыш айландыргъанд башымы,
Кёрюннгенди аджашдырмаз къадарым.

Ёмюр деген кюч сынагъан тик джарды,
Ким насыблы къарар аны башындан?
Мен табмадым чыгъар джолну – ол хакъды –
Жыгъылдым да, къобалмадым джангыдан.

Джашауумда кѣб кыйынны сынадым,
 Инджиу чекдим, табылмайын керегим.
 Инша Аллах, учуз болмад муратым,
 Болмад учуз тюзлюк тутхан джюрегим.

Терсни-тюзню элек кибик себелей,
 Заман кеси мухур салыр джаулагъа.
 Зарлыкъ джетиб, сѣз кѣлтюрюб кетгенле,
 Эштилирле энтда джерде саулагъа.

Ким болса да мени атыма ойлатыр,
 Мени сѣзюм джюрегине байланыб.
 Мени джырым Къарачайда айтылыр,
 Миллетими ауазына сайланыб.

Бюгюн ауруу кючлегенди санымы,
 Къутулургъа энди джокъду мадарым.
 Тюз джашауум таза сакълар атымы,
 Туудукълагъа джетер керти хапарым.

1981

МЫДАХ САГЪАТДА

Джаш ёмюрюм джангкъылышча джылтырай,
 Къарт ёмюрюм балыкъ кибик къалтырай.
 Умутларым – джети кѣкню джулдузу,
 Джашауум а – кыш кечени мутхузу.

Кюч табмадым, мийик кѣкге учмадым,
 Джулдузланы миллетиме чачмадым,
 Мугур болгъан джюрекленни ачмадым,
 Зар уясы – бу джерледен – къачмадым.

Туугъан джерден къайры къачхын, таш аты!
 Ётюрюкню къалай айтхын, бет сагыб?
 Сатлыкълагъа кѣзбау джырла этмедим,
 Аны ючюн муратыма джетмедим.

САРЫ АТЫМ

Сары атым, джанлы азыгъы болгъан атым,
 Не эсе да эсге келди эски атынг.
 Акъджал дейем, мине тебреб джасандырсам,
 Акъджал дейем, тойда, чарсада айландырсам.

Айтханымы эте эдинг, бирин бузмай,
Бир кере да къалмагъанма санга базмай.
Кёб джоллада джюрютгененг, сыртынг талыб,
Бир кере да сындырмайын, артха къалыб.

Бюгюн сени ол сыфатынг эсге келди:
Тик сенчадан анам хариб бизге энди,
Мени аллымда сен тесукъа этдинг тамам,
Бизге къараб ышарылды сора анам.

Уяу болдум. Сагъыш этдим. Хошлукъ табдым.
Тюш къоркъуун сабийледен кери атдым.
Джораладым: сени керти джанлы сойду,
Мени уа зар, адам бетли бёрю джойду.

Къадарыбыз ушаш болуб экибизни,
Аны ючюн кёрдюм сени, бир ишексиз.
Джанлы азыгъы мен да болдум, ажым этдим,
Къыйынлыкъны бир тюрлюсюн джырыб ётдюм.

Сары атым, сен термилмей ёлюб кетдинг,
Мен, сау къалыб, ёлюк кибик джашау этдим.
Тилчи тили аягъыма кишен салды,
Атлатмайын, джашаууму кючюн алды.

КЕТГЕН КЮНПЕНИ ЭСГЕ ТЮШЮРЕ

Бар эди джазым, халкъны къаратхан,
Бар эди джайым, миллет джаратхан.
Энди къач келди, «алтынчач» – аты,
Джангуру – сууукъ, джеллери – къаты.

Чегет тешине, суула таркъая,
Кюн къысха бола, джылыу азая...
Къачны джюрюшю сагъыш этдире,
Къыш ауангысы къоркъуу джетдире.

Чапыракъ уча, джер къуу-шуу бола,
Джюрегими да мугурлукъ ала,
Кетген кюнюмю эсге тюшюре,
Алай бла джаныма себеб келтире.

Эй, джазым, джайым – мен джетмез джерде,
Къач бла къыш а – къатымда – тёрде!..

Сагъыш этгеним – мени къанатым!..
Эсге тюшюрюу – къууанч сагъатым!

АХЫР КЮНЮМ

Ёмюр ётдю, джилтин учхан төрелей,
Джазы онглуд, бузну джаргъан кемелей,
Къайыгъымы бели – джамау, джаны – джокъ,
Мындан ары толкъун джарыр кючу – джокъ.

Къол кереме, джюзалмайма, не этейим?
Къыйналама, талпыугъа кюч джетмейин.
Джаш ёмюрюм – джангкъылычны чырагъы,
Къарт ёмюрюм – Минги Тауну тарагъы.

Джаш кюнумде джазыугъа бой салмаучанем,
«Къартлыкъ» деген сёзню эсге алмаучанем.
Хорлам алыб чыгъыучанем эриште,
Учхан къушча, джити эдим хар иште.

Энди уа бой салдым «къартлыкъ» дегеннге,
Кёб турмайын ол джатдырыр джегеннге.
Кёб турмайын кёзкёрмезге кетерме,
Къарачайгъа осиятымы этерме.

Сау къал энди, ой, джаралы миллетим!
Аллах берсин санга сыйлы хурметин!
Ёлгенингден къошулгъанынг кёб болсун!
Кюйден эсе, къууанч джырынг кёб болсун!

Къайгъы сёзюнг алгъыш сёз бла джабылсын!
Хар юйюнгде къарачай сёз айтылсын!
Къабыр топуракъ тау этекде табылсын!
Сыйлы атынг сау дунягъа айтылсын!

АКЪТАМАКЪ

(лирика поэма)

Сууну бойнун ойнай келеди
Бир ала чабакъ, кёк чабакъ.
Эй! Шам Семенлада келин болгъаед
Мени суйгеним да Акътамакъ.

Махаралада уа кёксюл кёгюрчюн а,
Салыб, Семенлагъа келгинчин. Эй!
Джюрек аурууум а джокъ эди мени,
Ариу Акътамакъны да кёргюнчюн.

Секириб миндим да атыма, деймен а,
Былай джууукъ олтур къатыма. Эй!
Анисат дерге уялгъан этеме,
Акътамакъ атадым да атынга.

Мин, Акътамагъым а, пайтоннга дедим а,
Тартыб барайыкъ Махаргъа.
Эй! Ойнай-кюле келирбиз, къоркъма,
Семенланы эски да шахаргъа.

Шам Семенлада уа шаптал терекле да,
Нюрлю бетинге кёлекке.
Эй! Проба салдырыб ишлетгенме
Санга акъ кюмюшден да челекле.

Шам Семенлада инген алысын,
Джылына джети чалынсын.
Эй! Мени сенден сора джокъду сюйгеним –
Атыб къойгъанман да барысын.

Мин, Акътамагъым а, пайтоннга дейме,
Чалыб тутайыкъ къолланы.
Эй! Къаяла чачыб, кесим ишлегенме
Пайтон джюрюрюг а джолланы.

Мин, Акътамагъым а, пайтоннга дедим а,
Тартыб барайыкъ базаргъа.
Эй! Сени джети таракъ чачынгда дейле,
Мени бухар бёркюм а башымда.

Мин, Акътамагъым а, пайтоннга дедим да,
Сен джулдуз кибиб джарытыб,
Эй, береста² сайын байракъ берликсе,
Чабхан атланы да арытыб.

Мин, Акътамагъым а, пайтоннга деймен,
Акъырын элтирбиз, джортмайын.
Эй! Санга чюйре сёз ким айталлыкъды,
Мен эсенликден а къоркъмайын?

² Береста - верста

Мин, Акътамагъым а, пайтоннга деймен,
Алима да болур нёгерге.
Эй! Джыйырма пайтон заказ бергенме
Сеннге бир кюннге да джегерге.

Таулада тогъай а салмасам деймен а,
Тюзде пайтон бла бармасам.
Эй! Ёлюб кетсем, эки джыларсыз,
Ол акъ маралны да алмасам.

Мен кюнден тилей а барайым дейме,
Санга салкъын булут алайым.
Эй! Джерде азмычла ашарла сени,
Хаада межам салайым.

Сени Кюнчыкъгъандан а бир кёрю ючюн
Салыб Айбатханнга барырем.
Эй! Ол алтын чачынг чыммакъ болса да,
Бир майрышмайын да алырем.

Ой, кызны барды да къыркъ джаны дейле,
Тилеб, бирин меннге берирменг?
Эй! Мен балта тутмаз къарт болсам дейме,
Сен эринмейин а келирменг?

Тюлкю бла турна уа шох элле,
Ала суу къамишде къош элле.
Эй! Сюйген бла заман биздеди ансы,
Къалгъан айтханла да бош элле.

Суусар сууардинни къалай хорлады?
Орча этерге адам болмады.
Эй! Бизни къара шайтан къаргъады дейме,
Бир нюзюрюбюз да толмады.

Мен суугъа сюек да атханлай деймен а,
Артындан эгер чабханлай.
Эй! Сени себебли мен ёлюб кетсем,
Эки кёзюм санга да къатханлай.

Къайыкъгъа къаплан миннгенлей дейме,
Къамагъа бычакъ такъгъанлай.
Эй! Джазыуунг болса уа, келиб къаллыкъса
Джалан аякъ, чабханлай.

Сууну Анасы уа сууардин дейле,
Ол суу тюбюнде бугъады.
Эй! Сюймеклик сингенд назик санлагъа,
Джиликлериме да джугъады.

Ай, тюлкю чыкъды да аллымдан дейме,
Аны тюгю кызыл къанындан.
Эй! Мен Акътамакъны сюеме, тенгле,
Аллах салгъан джанымдан.

Санга улан тууса, мен алай кёрюрге,
Къаратоннга тулпар туугъанча.
Эй! Джибек къашларынг,
Джохар чачларынг – Шемишерде чилле да бургъанча.

Мин, Акътамагъым а, пайтоннга дейме,
Алтын отоучукъ, юй кибик.
Эй! Мен сол джанынгда да ойнай келирме,
Къабартыдан келген да бий кибик.

Мин, Акътамагъым а, пайтоннга дейме,
Сен джарыкъ толгъан ай кибик.
Мен сол джанынгда ойнай келликме,
Къарачайда кюпсе да бай кибик.

Мин, Акътамагъым а, пайтоннга дейме,
Онг кёзюм кибик, джан кибик.
Эй! Мен сол джанынгда да ойнай келликме,
Кърымдан келген да хан кибик.

Мин, Акътамагъым а, пайтоннга дедим а,
Сен – гокка ханслы биченлик.
Эй! Сен – джашнаб турлукъ, аз-маз ариулукъ,
Мен – Минги Сууун да ичеллик.

Уллу Шемишерде да чилле сюргенме да,
Урчукъну къолгъа алгъаенг.
Эй! Алтын суу агъачынг, кюмюш челеклеринг –
Апсынла бла суугъа да баргъаенг.

Уллу Шемишерде чилле сюргенме да,
Саяу къолларынга сайларгъа.
Эй! Мени джарлыракъгъа тергейсе ансын,
Джууаб берлик эдинг да байлагъа.

Гюрджюде гёзюр да ойнайла дейме,
 Эбзеде кёзу кырккыла.
 Эй! Кюн тийген ариу а, къайдан келесе,
 Мамукъ тау кибиг а, сытыла?

Шамсунну сары да тюлкюсю дейме да,
 Джандетден зем-зем бюркюлсюн.
 Эй! Бизни джазыуубуз бир болуб, алан,
 Ой, санга неках этилсин!..

Сен – Къыбыла Тауну да алтын байрагъы,
 Мен – ортасында къуругъу.
 Эй! Ананг Сырмахан³ болгъа эд, алан,
 Анам Джулдузханны⁴ джууугъу.

Сен – Къыбыла Тауну да алтын байрагъы,
 Мен – ортасында къуругъу. –
 Эй! Анам Джулдузхан болгъаед, алан,
 Ананг Сырмаханны да джууугъу.

Ой, Къыбыла Тауда уа алтын самауар,
 Семенлагъа алыб, ким ауар?
 Эй! Сен акъ богъакълы, марджан мынчакълы,
 Эй! Сенден ариу да къайда бар?!

Сурахай, сары джаулугъунг деймен а,
 Ариу джарашады санынга. Эй!
 Ингилик саласа деб, эришген этелле
 Сени Аллах берген къанынга.

Сурахай, сары да джаулугъунг дейме,
 Аны кюе кыркъсын чачагъын!
 Эй! Шам Семенлада уа сен, келин болуб,
 Отоу юйде болсун да ушагъынг.

Сурахай, сары уа джаулугъунг деймен а,
 Тамам ариулукъду байлыгъынг.
 Эй! Мен – къылсыз къармакъ, сен – алтын чабакъ, –
 Сен манга къайдан а табылгъын!..

Ёлтюрме мени уа этген антыма да,
 Былай джууукъ олтур къатыма.
 Эй! Анисат дерге уялгъан а этеме –
 Акътамакъ агадым да атынга.

³ Инжалны Окъубну юй бийчеси Сырымхан – Акътамакъны (Анисатны) анасы

⁴ Джулдузхан – Исмаилны анасы

Архызда алты юй да, юч гёзен деймен а,
Джашагъан джеринг – тар ёзен.
Эй! Мени ёллогюм сени юсюнгдеди,
Сени ёллогюнг да – зар кёзден...

Сарытюзде принч сабанла деймен а,
Нечик ормайдыла, аманла?
Эй! Чачынгы тараргъа, къашынгы сыларгъа
Мен келтирликмен да дарманла.

Манахлада килиса деймен а,
Аны къонгурауу къагъылса.
Эй! Келин боллукъса шахар Семенлагъа,
Джаратхан Аллах буюрса.

Эртденбла эртде тебрeдим дейме,
Теберди таугъа ёрледим.
Эй! Таулу къызланы ичинде дейме,
Мен санга ушагъан да кёрмедим.

Джазлыкъда джангур а джауады дейме,
Дуутда кюмюш багъады.
Эй! Алыб алалмай, къоюб къоялмай,
Джюрегим ауруу да табады.

Тюрюнген⁵ дарий а кибикди тюрсюнюнг,
Къашларынгы табсыз тюймесенг.
Эй! Дуния адамлагъа джууаб бермейсе,
Джандет келечиле да иймесем.

Ай, джюрек кёзюм а сагъая санга да,
Бу тёнгек кёзюм джукълайды.
Эй! Айгъа ушагъан ариула кёрдюм,
Джюрегим сенде да тохтайды.

Ала кёгюрчюн а, сары илячин а
Кёзюу джырлайла джырынгы.
Эй! Сёз бла къыйнамам сени джюрегинги,
Ишлетиб талдырмам да къолунгу...

Маскуада⁶ алтын буунлукъ
Учуз багъасына сатылад.
Эй! Акътамакъ суюд мени, тенглерим! –
Ачыкъ айтыргъа да тартынад.

⁵ Тюрюнген - боялгъан

⁶ Маскуала - Москвада

Эрикгенледе уа юч эрик дейме,
Ой, ырхы келиб кечерик.
Эй! Къайын къызларынг а бардыла сени,
Эй, тюйме, кямар а тешерик.

Байчоралада да бал алма дейме,
Къагъыб ашатыр Даута.
Эй! Джырларынг джюрек таралта дейме,
Сёзлеринг тамагъ а къарылта.

ГУРТУЛАНЫ Салих

ЁКСЮЗЛЕ ЖУЛДУЗУНУ САРЫНЫ

Роман

(Баргъаны)

15

Да къайдан биллик эди Кызыйка, кѣп да турмай, 1944 жылда мартны 8-чи кюнюнде, битеу Холам да узакъдан окъуна бир кѣрюрге термиличю тотурчу къыз, туугъан-туудукъларын да, къоркъуу жели къакъса, гурт чыгъаргъан тауукъ балаларын къанат тюплерине жыйгъанлай, тѣгерегине жыйып, къайтмаз жолгъа атланырыгъын?

Эки жашын бла киеуюн да: «Барыгъыз, къырал азатлыгъын сакълагъыз», - деп, урушха ашырып.

Кызыйка мешинагъа миннгенли да биринчи кере арлакъда, анасыны къатында олтуруп тургъан уллу туудугъуна кѣзю урунду. Бу къайгъыда аны унутуп къойгъанына кеси кесине ичинден къара тырман этди. Ол эследе: бусагъатда атасы мудахлыгъыны къайгъысын этиучю Халалдан эсе, Саубар мудахыракъды. Ол абаданыракъды. Эки жылчыкъгъа. Андан туююл эсе, – бу ишни ауурлугъун да, жол да иги кесекге созуллугъун да ол терен ангылагъанча кѣрюндю. Амма алай ангылады аны, бетчигине къарагъанлай окъуна. Бирси сабийлени уа андан жукъ ангылагъанлары жокъ эди. Халал а, жияю тохтагъанлай окъуна, биягъы кефине къайтып, къачан тебирейдиле бу мешинала деген кибик, адыргы этип олтурады.

Тебиреди мешина.

Сакълатмады кѣп.

Хауаны биягъы жияю ырхы алды.

Ол ырхы юйлени, жолланы, тѣшлени, агъачланы, сууланы, эм ахырында уа кѣклени да аулады. Не алаамат, не сейир: эртгенликде битеу бетине кѣпдюреуюз жагъылгъанча, бир сейирлик ариу айбат кѣк болуп тургъан кѣк, бузулгъан сют тѣюлген кибик, хуппеги бет алып тохтады. Къарачач, аны эслегенине кеси да сейир этип, кесин акъылдан шаша тургъан сунуп, ичинден элгенип, сескеннген окъуна этди.

Адам баласыны огъурсуз ишине кѣзюн ачмасын дегенча, къарапкъарагъынчы къара булутла кѣкню жамлап къойдула. Ууакъ жауунчукъ, къысха жели бла бирге жетип, шулпулады.. Жер, хауа, бары табийгъат

къарангы бет алды, адам баласы этген иш ючюн кеси уялгъанча болду къудурет.

Болунган ишни ахыры бла да тергеусюз этип, анасыны жылыууна къысылып тургъан а Азрет эди. Къарачач, бир къолун бошатып, кесини бетин сылады. Сора Аммасына башчыгъын таяндырып тургъан Светаны, Кызыйкагъа да эслетмей, аякъчыкъларына къолун салып, бир кесек барды.

Сюрюннге зорлукъ кётюрген халкъны ата жерлерине суймекликлерин а талаялмады ол ырхы, элталмады. Элталса да, жанлары бла бирге элтирик эди, тумаласа да – алай, жанлары бла бирге.

Болгъан да этди алай бир-бирлеге. Бирлерин – жолда, бирлерин къолда, ма алай-алай къората, малкъар халкъны ючден бирини кёзлерин жумуп, кесине алып, таш-топуракъ къатыш элтген эди ол ырхы...

Шёндю уа мешинала, ёкюргенлери адамланы жилиуларын бютюн къалын эте, хатасыз инсанланы саппа-саулай бир миллет да эндиге дери сынамагъан аллай зарауат жолгъа элтип барадыла.

“Ий, аурунг, – деди кеси ичинден кесине Кызыйка, – ол кишини эсиме нек тюшюрдюм?”

Сейир этеди кесине ол. Къурман ёлюп кетгенли да он жыл болду. Жашагъан заманларында, суйген бек этгенликге, ал жыл жарымында болмаса, бир ариу сёзюн да эшитмеген Кызыйка баш иесин эсинден кетериге суймегенине сейир этеди.

Суйген дегенликге уа!

Чабып, къабырына къарап къайтырыгъы окъуна келди бир заманчыкъгъа.

Суйген дегенликге уа!

Кызыйканы тилегенле дагъыда болгъандыла. Аны кёре келгенле Тюртюлюден, Малкъардан, Бахсандан да болгъандыла. Къабартыдан да келгендиле бир-эки кере. Кишини аузун ачдырмагъанды. Келгенни тюнгюлтюп ийген болмаса, экинчи къайтып келирча, бир кишиге да умут къоймагъанды. Къурман эди аны дунясы. Кечеси, кюню да.

Борбайлылары эки кере алып да къачхандыла кеслерини бир жашларына. Эки кере да, атлыгъа кёз байлатып, кесин бугъейгё да атханды. Биринчи кере, башын элия къыркыгъан бир терекге этеги илинип, къаяны ортасына жете баргъан жерде тагъылып къалып, жаны алай сакъланнганды. Къарындашлары ызларындан жетип, урушха-тюйюшге жетип, алай алгъандыла тагъылып тургъан жеринден. Экинчи кере да тюз ма алайда атханды кесин ат боюнундан. Ол жол а, жол къыйырында уллу состар ташха тийип, тик тёшден энишге, чырпыланы ичлерине тёнгерейди. Чырпыла да тыймай бара кетип, къая башында эмен терекле башланган жерде бир эмен терекге тийип, белин да аурутуп, алай къалады. Биягъы къарындашлары алайгъа жетгенде, кишиге да тюбемедиле. Алып къачханла – Борбайлылары – ол кетген жары къулакъ салып, бир кесек сюелдиле да, таууш эшитмегенден сора, ташха тийип чачылгъан иш болур, алай эсе уа, тукъум уруш болмай къаллыкъ туююлдо деген къайгъыла бла, бирери бирер жары боладыла. Кызыйканы алайгъа

келген къарындашларын ташатын кёрюп турадыла. Хапарларын иш да эшитедиле. Бу жол Къурман да биргелеринеди.

– Анга бир зат болса, Борбайлыланы артларына да чыгъарма, кесими да ёлтюртюрме, – деп, Къурманны кийигаякъ саплы къамичисин башлы чуругъуна жетдирип ачыуланганын да хапар этип жюрютгендиле элде. Кызыйканы къарындашлары да эшитгендиле аны. – Биз аланы санга жетдирлик туююлбюз, къаныбызны кесиби аллыкъбыз, – деп, бир бирлерине ал бермей, къарындашлары да чарлайдыла; ала Къурманны нёгерлик, бир тийрелик этген сунуп тургъандыла – жашла иги эдиле бир бирлерине; Къурманны бла Кызыйканы уллу умутларындан хапарлары уа артда ачыллыкды.

Ол кезиуде бир ынычхагъан таууш эшитедиле. Алгъа Къурманны къулагъына чалынады ол таууш.

Кызыйка эшитеди аланы сёлешгенлерин. Алгъа аны къулагъына Къурманны айтханы чалынады. Ынычхагъаны да аны ыразылыгъы эди Къурманны алайда болгъанына. «Ол бар эсе, манга бир кюркъуу жокъду» деген магъанада.

Бел бауларын тешип, бирин бирине туюмчек байлап, биреулен, аны къыйырындан тутуп, Кызыйка болгъан жерге тюшерге, къалгъанла уа бирси къыйырында къаты тутаргъа керек эдиле. Артда, ары тюшген белги бергенлей, экисин да тартып чыгъарыргъа керекдиле.

Кызыйканы къарындашлары жангыз эгечлерин бек сойгендиле: Къурман, мен тюшеме ары дегенде уа, къарындаш кибики татлы болуп къалгъан нёгерлерине бет этип, жашла угъай демедиле.

Хончалары билмегендиле Къурман киеулюклери болгъанын. Татлы нёгерлеринча кёргендиле. Битеу Холам билген да ол эди, «Кызыйка Къурман бла къачып кетгенди» деген хапар чыкъгъынчы.

Кызыйка, мен мынга барыргъа сюеме деп, кёзю-къашы бла кёргюзтген болса, аны кюсеуюне жакъ басаргъа къаллай бир хазыр эди эселе да къарындашла, бу мени келиним боллукъ туююлду деп Кызыйка бир тутса, суююп ёле турсала да, къарындашла аны айтханын этерге да ма аллай бир хазыр болгъандыла.

Аллай багъалы эгеч эди Кызыйка. Айтханы, кюсегени – къарындашларына оноу...

...Ма шёндю да, къарындашларыны бек таматасы Чолпан, эки жашын да алып, эгечин жокълап, мешинала тебирегинчи, алайгъа жетди. Жашларыны таматарындан экиси – урушда, аланы гитчелерин а, Соттанны, онсегиз жылы толмагъаны себепли, трудовой фронтха деп, къайры эсе да алып кетген эдиле да, Кызыйкагъа Чолпан айта тургъанына кёре, Нижне Тагил деп бир жерледен келе эди хапары. Чолпан юйде къалгъан эки жашын алып келгенди алайгъа.

Кызыйка да, аланы эслегенлей, быланы нек унутуп кыйгъанма деген магъанада, ичинден кесине тырман этип, башын аулап тургъан сагъышладан къутулду.

– Миннгенмисиз? Бизни бла келиб' а къалырмагъа? – деди Чолпан,

мешиналаны ортагъа алып тургъан солдатланы бир жанына тюртюп, эгечи болгъан мешинаны кюбюрюне илинирге кюреше.

– Угъай, – деди Кызыйка, кызындан, жашындан туугъанла тегерегине, къарамашакъ къарылгъач балачыкъла кибики, бирге кысылып, бир теммек болуп тургъанларын кёргюзтюп. – Была уа?

Халал Кызыйканы къолтукъ тюрюне, кетип иш къалыр деп къоркъгъанча, бюгюн бегирек кысылгъанды, мешинаны тебиреп тургъанына къууанганы бетчигинден къачып. Мешинагъа мингенли да жюз тюрлю болду Халалны халы.

– Тюбербиз анда, къайры барлыкъ эсек да, бир жерге барлыкъ болурбуз, бир элни ары бла бери шапыртып айланмаз эселе уа, – деп къошду Кызыйка, сабийлеригизни къайгъыларын кёрюгюз дегенча аны бла сёзюн бошاپ.

Жукъ айтмагъанлай, Чолпан, артха бурулуп, жангыз эгечлерине сёз къайтарып жарамазлыкъын жашларына ангылатханча, алагъа да баш булгъап, келген жолуна кетди.

Туугъан къарындашын ол кюнден сора кёрмезлигин билмегенди Кызыйка алайда, билмегенди ол бир элни, къош терекни айыргъанлай, халкъын, юйюрюн, тукъумун да властла кеслерине табынлай айырлыкъларын.

Кызыйка къарындашыны бла аны эки жашыны ызларындан къарап къалды. Жюреги тынгысызды. Ол а аны бир заманда да алдамагъанды.

Жангыз кызындан да артыкъ кёрюучю келинин а Кызыйка унутханды. Башына сыйырмагъан бу халабалыкъда туудукъларына ахы кетип, туудукъчукъларын тапханны, гитче, аны себепли уа – эрке жашын насыплы этген тюртюлю келинин эслемейди. Аны жюрегинде жана тургъан отланы, болгъанны талап, сыдыргъы этип келген ырхылан кёрмейди. Бир кибики сагъышлары да болур эдиле, не айтыу барды, келини бла къайын ананы. Бирини – баш иеси, бирсини уа – жашы къайда болгъаны, къалай боллугъу бир кибики къайгъы этдиреди экисин да, сёзсюз.

Алай болгъанлыкъгъа, бар эдиле кеси ёмюрюнде къайынларына ич сырын, жюрек къыйыны билдирмеучю Къарачачны да бар ангын да тум-тумалап тургъан сагъышла.

«Эр тукъуму, жангы жери не татлы, не ариу болса да, тиширчу адамыны кёлю дагъыда ёз элине, жууукъларына, ахлуларына тартмай къалмайды», - деучю эди Кызыйка. Кесинден сынап, аны себепинден, келинин да ангылап, айда-жылда юйюне бир жибере туруп.

Бу къаугъаны будуман-хылыф халында Кызыйка мунукъланы, Къарачачныкъылананы, бирин да сагъынып иш да къоймагъаны кёлуне тийген этгенликге, Къарачач, жукъ билдирмей, мугурайып, ауузундан сёз чыгъармай, жангы келин заманындача, олтурады. Бу тукъумгъа келген ал кезилеринде да келир кюннюню юсюнден этген сагъышлары бюгюнден кем тюрюл эдиле, Къарачач кеси ангылагъандан. Айхай, ал кезилеринде кеси аллына эди, бюгюн а тёрт сабийи да, къайын анасы да, аланы юслерине уа – тёрт кызы бла бирге къайын кызы да муну боюнундадыла. Бир, эки деп, он адам. Кеси бла уа – онбир.

Онжети жылы тюгел да болгунчу, бу тукьумгъа тебирей туруп, Къарачач къыйын къачындан башын алып кетип бара эди. «Жаным - саным танчайыр эселе уа бир», - деген акъылда.

“Отдан чыкъ да, – ёртеннге” дегенлей болдум», дей, кеси кёп ёкюннгенди ташатын. Сабийлери болгандан сора, баш иеси да, окьу-угъа болуп, кетип-кетип, кёп турганды. Къайын анасындан, бетинг къара болсун деген тенгли бир тырман эшитмегенликге, суйген адамына тансыкъ бола эди. Суусап эди жашаугъа.

Тоу да тойду дерча болмай, къалай эсе да бир тюрлюле, кёзге да кёрюнмеген, экикъыркыгъан чаллыкьча, бир магъанасыз, кёрюмдюсюз болуп къалгъанына, жумалыкъгъа тенг боллукъ сунуп тургъанына тюбемей, кенгкет болургъа жете эди бир-бирде.

Энди уа бютюнда къую къарангылыкь, башыачылмаз белгисизлик алыпды жыйырма бла тёрт жылы энди бола келген жаш устазны, тёрт сабийли ананы. Къайры баргъанын билмей, «студебеккер» мешинагъа тийреси бла къуюлуп бара тургъан Къарачачны...

Ненчанчы кюн бара болур эди поезд, анда-санда бугъасы узун тартып ёкюрюп, желкесинде орналгъан къара бурун тешигинден чыгъаргъан къара сапын кёмюгюча, акъсыл тылпыуу бийиклеге жутула-жутула баргъан, Къарачачланы вагоннга жетгенде жукъа кёрюне. Ол тылпыу, поезд бугъаны бир-бирде – къарыкъгъан, бир-бирде ачылгъан ауаз бла узун-узун ёкюргени артда иш да кёп жылны Къарачачны тюшюне келип, азатлыкъларын не суйселе этерге, къайры таба суйселе, ары учаргъа эркин болгъанына сукъландырып тургъандыла.

Вагонну адам не бойлу болса да жеталмазча, баш мойюшонде орналгъан чалдишленнген тёртгюл терезечикден кече да кёрюнюучю эди ол тылпыуну, кёксюл бола, жел титген юзметл кибик кёрюне, поездден артха къала баргъаны. Кюндюз акъсыл, кече уа кёксюл кёрюнюучю ол тылпыулары санап барса да, кечелени бла кюнлени санаргъа боллукъ эди. Алай аны киши иш этмейди. Ангамы къалып эди бу ёмюрге бир бирни кёрмеген адамла, бир кюнню ичинде башларына тюшген сюрюн палах эгеч-къарындаш этип къойгъан жарлы вагончула, асыры тардан бири бирини жюрек жоргъасын эшитген, ууакъ-ууакъ хурулдай, бир бири инбашларына башларын салып, къалкыу эте, тюшлеринде бир бирлерине къыйынлыкъларын айта баргъан жарлылары.

Ол чалдишленнген тёртгюл терезечикден танг жарыгъыны ылыз-мысы жизги ургъанлай, жаш адамла, бир бирини инбашына минип, дагъыда жеталмагъанлай, боюнларын да созуп, терезеге битип къаладыла. Къарачач да сую эди алай бир къараргъа ары. Жаны ала бла бирге эди. Ким биледи, тышында кёрюннгенлени ичлеринде Ол болуп иш къалса уа. Ары къараялгъан насыплыла айтханнга кёре, кёзкёргенде эсленнген гитче-гитче элчикле болмасала, кёбюнде адам жашагъан жерлеча кёрюнмейдиле. Адам кёзю туталмагъан бир уллу истепле. Анда-санда бир къой сюрюуле да кёрюнедиле. Бир-бирледе элленими, шахарланымы, сюрюнле ангыламагъан бир адамла жашагъан жерле бла ётеди поезд.

Алайда тохтамайды, барышын сел да этмейди. Бузулуп да тохтамайды да бир.

Поезд тохтаса да, киши кёрюнмеген, алыкба къары да тюгел эрип да бошамагъан жерледе тохтайды да, хар ким тышына чыгъырыкъ болуп, Къарачач алайлада да чыгълмайды тышына, къайын анасындан уялып, башхаладан да – алай. Суу зат алыргъа боллукъ гитче станцалада тохтаса да поезд, жумушха эркегырыу сабийлени чакъырадыла бегеуолле. Алагъа да вагонда тыкъма болуп баргъанла хар ким бирер зат узатыргъа кюрешип, киши кишини ангыламай къалады. Ол халабалыкъ-жабыда, ким алгъа болса деген жокъду, сюрюн азабы, жер ташлау къыйынлыгъы быланы адепли да этип къойгъанды.

Аллай кезиуледе Къарачач тышына кетгенлеге да аманат этеди, кеси да вагондан тышына боюнун созуп, станца тийрелеге сынчыкълап, тюрслеп къарайды. Аскер кийими болгъан хар адам да Бексолтанча кёрюне, элгенген иш да этеди.

Къарагъан этгенликге, кёрюп къалырма да деп, ичин кюркъуу да бир алады да, ол гитче терезе кёзчюкден къараялмагъанына къууанып окъуна къалады.

Алай жүреги ийнанганын а къоймайды. Ол ийнаныу эди Къарачачны анча адамгъа къараргъа – къайын анасы, къайын къызы, аны да тёрт къызы, кесини да тёртюсю, аладан а алыкба ёшюн да къоймагъан кююн жашчыкъ – кюч бере эди. «Ол тюбеп иш къалса, солурма» дегени кесини ангына таяннгыч этип, ичинден тилек эте барады:

«Я Аллах, Сен бирсе. Кесим къалай-алай болдум эсе да, бу жарлы сабийлени сен ёксюз этме!

Къайры элте эсенг да, къайда тегерик эсенг да, аталарын тапдыр былагъа!

Мени къой, былагъа тапдыр аталарын!

Мен а, айымьса, кечинирме. Ёгеле жулдузума была да болуп къалмасынла жюк! Быланы къойма атасыз!»

Алай тилек этиуюнде бара турады къарт таулу къатын сюрюннге.

Ол кезиуде Къурманкъызны кююнунда уа, къош къалашчыкъ кибик, бирге жыйылып, жукъ да ангыламай, поездин силкигенине кёре Къурманкъызны да санларыны тепгени бошик тебиретгенча кёрюне, къалкъыгъан Азрет, дагыда Къурманкъызны этек тюбюне жыйып тургъан аякъларына башчыкъларын салып, Света, аманат Халал жукълайдыла. Уллусуду, Саубар, анасына къатып баргъан. Къарачач къымылдагъаны сайын ол да кёзчюклерин ача да, кёз къапларын кётюралмагъанлай, дагыда жума, алай барады.

Къурманкъызды кёзюне жукъу кирмеген. Къуран окъуй эсе да, Аллахдан тилек эте эсе да, киши бла да иши болмагъанлай, кеси кесине неле эсе да шыбырдап, шыбырагъаны да эринлерини, къалтырауукъ тийгенча, терк-терк къымылдагъанларындан билинеди. Аллаи заманлада Къарачачны жүреги, кесин тыйдырмай, кёкюрек къангасын чачдырып чыгъып кетериклей бола, ачытады. Солууу тыйылады. Амалсыз болады: «Манга бир зат болуп иш къалса, муну биргеме болгъаны насыбым эди,

ансы бу төртюсю да не болур эдиле жолда? Ким кьарарыкъ эди бы- лагъа?» Бир такыйкъагъа сабийлерин орамгъа жайылып, кьайры таба барыргъа да билмей, бирге жокку болуп, аналарындан ажашхан токьлу- ла кибик, агуман болуп жилирыкълары кёзюне кёрюнюп, ичинден не эсе да бир зат тола-тыгъыла келип, къусарыгъы келгенча бола, кесин тыял- май, жияп къалады. Жиягъан тауушун тыяргъа кюршгенден кыйын бир зат да кёрюнмейди Къарачачха. «Бу вагондагъыладан бириме мен да», - деп, кеси кесине таукел этдирни орунуна, тыя кетип, кьысха жётел этгенча, жияп ийсе, кеси кесине айып эте, Аммагъа, төгерегине да, бир терслиги болгъанча, кечгинлик тилеген сыфатда кёз кыйырла- ры бла къарап, жаулукъ кыйырын ауузуна буштукъ этерге кюрешеди.

Ненча кюн бола болур ол алай эте баргъанлы?.. Андады иш. Къара- чач жолну ахыры къачан боллугъун сакълайды.

Ол тилеклени эте, юйден кёюнуна сугъуп чыгъаргъан школ тефте- рини сызланган акъ чапыракъларын журун-журун эте, ючгюл бюклеп, тышына да «Западный фронт. офицеру Таукулову Б.» деп, Бексолтан ахыр къагъытында: «Бусагъатда Запад фронтдабыз. Урушха кирип ба- рабыз. Не боллугъубуз белгисизди. Мен жазгъынчы, бери абери жаза кюрешме. Сабийлеге сакъ бол», - деп жазгъан къагъытында болгъан адресни жазып, «Поезддебиз барыбыз да. Мен Къарачачынгма. Бизни изле», - деп жазып, хар эшикке къутулгъаннга бере, почта ащик болса, ары ат деп, узата-узата келеди. Атханлары да болгъанды, алай кёбюн- де, ащик кёрюнмеди деп, кьайтарып-кьайтарып келтиргенле да бола эдиле. Элкъан а, берген къагъытларын ащикге атып келгенча эте, тын- гылап къояды. Аны алай этгени окъуна жюрегинде ыразылыкъ туудура. Ол ащикге аталмай кьайтарып келгенлени уа бетлерине къараялмай, не хомухласыз дегенча, ичинден айып-тырман эте къалады. Ол кезиуледе ийнаньууну тамыры къыркылыргъа жетип, ол жюрек ийнаньуу уа ахыры бла юзюлюрге кьоймай, ма алай барады.

Ненча кюн озгъан болур? Аны хар ким кесини эсинде тутмай эсе, соргъан хазна жокъду.

Жаны ол ышаньудан толуп, жюреги «къачан-къачан-къачан» деп, поездни дигиллери темир жолну юзюклеринде тукъ-тукъларына кёре айтылгъан сёзледен ауурланып, вагонну башында чалдишленген төрт- гюл терезеге илиналгъаннга, ол бир зат айтыр эсе уа деген ниет бла кесине багъа-багъа барады.

Бирде уа, поезд тохтап, эшикле, Шабатай кёпюрге кире туруп, ат арба тыхырдачулай, сур тыхырдап ачылгъан кезиуде, суу алыргъа чыкъгъан Элкъан кьайтып келгенде, Къазахстан деп бир жерни айта- дыла, анда барабыз деп билдирди. «Не уллу жерди бу, кыйыры-чеги болмагъан, тауусула билмеген, тауу-ташы болмагъан. Мында, бу тауу- сулмагъан тюзледе, адам адамны излесе да, къалай табарыкъды?» деп, кеси кесине ичинден айта барады.

Ол кезиуде аны кёзюне Бексолтан бу истепледе сабийлерин излеп, балаларындан тюнгюлген жумарукълай тарала айланганча кёрюнеди. Ол эсине тюшген неда тюшюнде кёрюннген заманчыкълада хар несин

да унутуп, кьайда баргъанын да, кьайры баргъанын да, хорлукъну-зорлукъну да унутады. Тап, бу вагоннга тыкъма-тыгъылып келгенле иш да кёрюнмейдиле кёзюне. Кесиникиледен башкала. Эсин жыйып, кесине келсе уа: «Была уа менденми амандыла, была уа сакълай болмазламы адамларын, менича?» - деп, кеси кесине тырман да этеди.

Ол билмей эди ким кимни сакълагъанын. Хар кимни да кесича биреунно сакълагъан сунуп, эси тышхары кетип, бир ауукъну истепледе айланып, жашаудан тюнголуп кьайтхан кезиучюкледен кесича тауушсуз таралгъан сунуп барады. Андагъыла жерлерине тансыкъдан тарала эдиле. Аланыкъыла келселе да, ары, была кьоюп кетген жерлеге келип излерикилерине ийнаныпдыла. Излеселе да, тапмазлыкъларына ийнанып. Келе келип, бизни тапмасала, элни тюп болуп тургъанын кёрселе, ачюдан кеслерин да кьырдырып салырла властлагъа деп кьоркъадыла. Урушда къан ийисни бир татыгъанла кеслери да тыялмазла кеслерин деп кьоркъадыла. Къарачач аны билмейди. Эсине да алмайды. Ол, Бексолтан келсе, сабийлери, сабийлерини аталарыны анасы да къутулуп, артха кьайтып кетерик сунуп, аланы биргелерине уа бу вагондагъыла да кьайтырыкъ сунуп барады. Ол уста биле эди: Бексолтан къуру быланы алып чыгъарыкъ туююлдо. Бу кьыйырсыз жерни ахырына да жеталмай, тохтагъан-бузулгъан да этмей баргъан вагондан барын да чыгъаргъынчы кетмезлигин уста биле эди Къарачач.

Элкбан Къарачачны бетине къараялмайды. Бир терслиги болгъанча. Кире келип, вагондагъылары барына да эшитдирип: «Къазахстан деп бир жерледе барабыз», Къарачач табагъа уа: «Бу бош къаллыкъ жерде кючден тапдым да почтаны», - деп, барып, кесини мюйюшюне чёгюп къалды.

Олмуду Къарачачны эсинде. Башха тюрлю хапар да сакъламай эди андан Къарачач. Амалсыздан эте эди ансы бу къагъыт журунланы ишлерин. Ол къагъыт журунланы табарыкъ жерледе болса, поездни ызындан чабып да жетер эди деп, ичинден жилийды. Къайын анасындан ачыкъ жилиргъа уялып. Бир тёгюлсе эди яхшы, ичи бир кесек бошланырыгъын-жумушарыгъын биле эди. Айхай, аллай онг да чыкъмайды...

16

Бу элге, Налжик башына, тебирегенинде да билмей эди ол кьайры баргъанын. Алай сюйген адамыны кьолунда эди аны башы. Анга къысха заманчыкъны ичинде ийнанды. Бюгюн а кёп баш – аны кесини кьолунда. Ийнана уа болурламы была да мен аланы сау къалдырлыгъыма, мен къысха заманчыкъда Анга ийнанып къалгъанча? Ол да сагъыш этдире эди аны, Къарачачны.

Сокъуранмагъан эди Къарачач эртте къачханына. Таукъулланы атлары аман бла айтылып эшитмегенди бир да. Бексолтанны кесини юсюнден да – алай. Байтокълары Тюртюлюге кёчгенден сора, тукъум адамлары жокълай-жокълай турдула быланы да. Къарачач да сабий за-

манчыгында кѣп ариу сѣзюн эшитгенди Байтокъну. Атасыны эгечини эрини.

Аны себепли, барлыкъ элин билмегенликге, баргъан адамын уста билген эди Къарачач.

Юйде бир кесек турса да боллукъ эди, суралмай къаллыкълардан туююл эди Къарачач. Бексолтанны кѣзю бла къарагъанда, айны уялтхан, кюнню кесин кесинден ѳнгелетген, суу суратлай бир жан эди. Жашау ашыкъдыргъан эди аны.

Жазыуу да болур эди. Ким билсин. Къарачач кеси алай сунуп турады. Бюгюн кибик эсиндеди беш жылчыгы да тюгел толгъунчу Къуранны тикрал окъуучу анасыны айтханлары: Алхамны бла Къулхууну къайтара тур кѣлюнгден, ийман-шахадатды къыйын кюнюнде биргенге боллукъ, къатынга табыллыкъ; ѳксюзле да къалмайдыла кеслери жангыз дуняда. Кѣкде Ёгеле Жулдузу жашайды. Анга берип къой жашаунгу, ол Аллахыбызгъа жууукъдады, аны изими бла жаратылгъан, ѳксюзлеге да аны буйругъу бла жумуш этген.

Шамарыу билгенди уллу къызын жашаугъа юйретиуню артха салыргъа жарамазлыгъын. Кесини халындан билгенди – Къарачач анадан ѳксюзлей къалгъанда, аны кесинден сора жыл бла жарымгъа кичи эгечи Чууанай бла жюрюй да энди башлагъан къарындашчыгы Шаман да болгъандыла. Сабийлени узакъ иймейбиз деп, ата тукъуму Бахсан ауузундан иш да келип, Хамматха ол кезиуге эрге чыгъар къаннга кирип тургъан къайын къызын алып бередила.

Этезлары да угъай демедиле. Халкъда жюрюмеген адет туююл эди, аны юсюне уа къызларындан туугъан юч сабийге да къарай эди кѣзлери. Алагъа да табыракъ болур эсе уа деген магъанада Этезлары ол сѣзю кеслери окъуна чалындыргъан эдиле алгъа деп, хапар алайды.

Болсада, сабийлени абаданына, Къарачача, жашау аркъасын бургъан эди. Ал кюнледен окъуна.

Былагъа ѳге ана болгъунчу бек ариу кѣрюп, аланы, къоюнундан тюшюрмей, ийнакълай, кампет-къалач къысыдыркъчыкъла этип айланьгучу тиширыу, кеси сабийли болгъанлы, суюсе да, суймесе да, эгечинден туугъанлагъа ѳгеликни татыуун сыната башлады.

Мал дохтурлукъ Хамматха эс тапдырмайды. Башы къошлада къалып, сабийлерин аналарыны туугъан эгечине тутдургъанына кѣлю хош болуп, юйге келмей ыйыкъ-ыйыкъ тургъанлары болгъанды ал кезиуледе, – сабийлерини кѣзлеринде жаннган жилтинчикле ѳчуле баргъанларын эслегинчи.

Къарачач ачыуланнган кюнлеринде: «Ёге анам ал дегинчи, гыржын бурху салмагъанма ауузума», - дегени да болады. Юйде болгъан затны букъдургъан этгенди деп да билмейди, тюзю. Кѣп ашайса, уллу къабаса дегени да болмагъанды ѳге анасыны, кесини къызларындан эниш этерге кюрешгенди деп да билмейди. Алай Къарачач да, сормагъанлай, кеси аллына алып, ауузуна бир зат салгъан заманын да табалмайды.

Аталары къошдан энер кюнледе ѳге аналары игирек болгъанча да

кёрюнюучю эди. Аны келирин а Къарачач да, гитче эгечи да бек ашыгы-ып сакълагъандыла. Тарыгыр ючюн угъай, аны да, къоюнуну сугъуп, бишген сууукъ этле, артмакъ бла, жаулары тышына чыгып, сары бет къухсан бишлакъла да келтириучю эди да, аны ючюн.

Бир-бирледе, ючюсю да, жыйылып, аналарыны арлакъда Жаргел башында жашагъан экинчи эгечи Нюржаннга барадыла. Ол хар заманда да алагъа, алларына къарап тургъанча, алай тансыкълап, ийнакълап тюбегенди. Кюннбг, къайтып, эки-юч кере барсала да, башха болмай, тюрленмей, ёз сабийлеринден букъдуруп сакълагъан кампет къысдырыкълары юлешир эди. Ол эте эди алагъа таза да аналыкъ.

Халларын сормай билиучю Нюржан ёге аналарыны этин да ашаучю эди тырмандан.

– Аллай бир сюе эсенг, ал да, ёсдюр, – деп къояр эди ол а, инбашларын ууакъ элеп.

– Ёсдюрюрме, Аллахакъына, кишиге терилмезча, жаннга сукъланмазча ёсдюрюрме. Алай бош угъай. Аталарындан уялама ансы. Санга да къоркъама. Ала манга кетип къалгъанлары билсе, аталары жанынгы алыр деп.

– Кесинг барыргъа керек эдинг Хамматха, мени башымы атмагъанлай суугъа, – деп, кёп кере сындыргъанды Нюржанны ол да.

– Не уа сен таш къапхын, – деп, Нюржан, харип, анга тенг болургъа суймегенденми, огурлу, тынгылауукъ баш иеси Къапландан уялгъанданмы, ким билсин, андан сора сёз къошмагъанды.

Аллай ачы хапаргъа кетген кюнлеринде Нюржан сабийлени, юйлерине иймей, кеслеринде къалдырып болгъанды. Экинчи кюн да, кеслерин жиберип къоймагъанлай, юйлерине кеси элтгенди аланы. Мен кетгенден сора быланы жарсытмасын, деген акъылда, ёмюрде орталарында сёз болмагъанча сёлешуучю эди. Сабийледен бир тюрлю тарыгыу эшитмесе да, туура эди: «Былагъа аман бола турма, гюняхды», - деп, ичинден жалыннганы...

Ма алай бла аталарыны келиринден келирине дери аллына къарап ёсгендиле юч сабий. Бек таматалары уа Къарачач. Кесинден гитчелени таянчакълары, жубанчалары.

Суу къылычха тагып, суугъа эки челек алып кетсе, тырман иш этер деп, аллай ишине тюбеген да этмегенликге, Къарачач, эки челек да жерге тие, белчиги къыркылыргъа жетгенликге, чапханлай жетип тургъанды.

Бир кесек ёсген заманчыгында уа анга къууаныучю эди Къарачач: челеклени жерге-ташха жетдирмей келиучюсюне.

Алай ёсгенди Къарачач, кеси къулагъы бла эшитген тырманны азыкъ орунуна ашап, аны ючюн а ёге анасына бир деп бир аман ниет тутмагъанлай.

Къаргышдан бек къоркъуп ёсгенди Къарачач. Кеси да къаргыш этерге юйренмей кетди. Магъаналары къаргышха тартхан сёзледен Къарачачны кёлю эртте къачхан эди.

Элкъан бир тепдирген эди ансы Орта Азияда...артда...

«Къаргыш асыры эрикдиргенденми эриши кёрюннген болур эди?»
- деп болганды Къарачач кеси кесине.

Орта Азиягъа дери да бир кере бир а тайганды Къарачач да кесини ол ниетинден юйюнде окъуна. Кечмеди кесине бир да аны...

Иш а былай болганды. Бексолтан юйде болгъан заманлада, аллына азыкъ салынса, анасы келгинчи, аууз тиймегенди. Анасы Кызыйка да не заманда да жашы келгинчи, ауузуна бурху алмаганды, Бексолтан бир ненча кюннге узакъ жерлеге кетген болмаса. Къарачачны да алыкъа келинлиги эски болмагъан заманы. Анасына, жашына да табакъларына азыкъны бир къазандан къуюп берсе да Къарачач, Бексолтан, алгъа къашыгъы бла анасыны шорпасыны къалынын-жукъасын кёрюп, кесини табагъына андан сора узалганды. Аны эслеп, Къарачач, баш иесини ишеклиги кёлуне тийгенин букъдуруп, абери айтмагъанлай, бир ненча жылны турду.

Бирде уа, ингир къарангыда Бексолтан Налжикден ишден келгенден сора, къайын анасына да, Бексолтаннга да эт шорпа берди. Бексолтан, биягъы этиучюсюн этип, къашыгъы бла анасыны табагъын къармады. Бексолтанны кесине салынган этден эсе, анасына салгъан эти гитчерек кёрюнюп, сора-ора турмай, Бексолтан:

– Муну Аммагъа нек къуруу этип къуйгъанса, юйюнг къурумагъан эсе? – деди, бетин шорпадан айырмагъанлай, башын ёрге кётюре да турмай, алай Къарачачха айтханын шарт ангылата.

– Къой, аурунг, мындан артыкъ ашап къачан кёргенсе мени? Мени атым айтылса, баргъан суудан татмаучу келиниме сёз табаргъа кюрешме, – ары дери да жашыны келинге ишеклилигине ыразы болмаучу Кызыйка сёзге къошулду.

Арда иш да кеси айтыучулай, Кызыйка сёзге бир къошулгандан сора, тынгылап, сёзню жутуп къояр жеринде, “юйюнг къурумагъан эсе” дегени битеу жашауун кёз туурасына келтиргени ётюп, Къарачач кесин тыялмады.

– Мени юйюмю къуруругъу къуругъанды, энди сени юйюнг къурусун, – деп, чолпусун чоюн ичине атып, кесине шорпа къуяргъа къолуна алып тургъан сай чын табагъын столну бош жерине тюртюп салып, эшикге суху - хылыф чыгып кетди.

– Терс болдунг, э жаш, – деди Кызыйка. – Адамны ёз къызы да болмайды ол манга болгъанча. Сен айда-жылда бир боласа мында, мени уа аны блады кюнюм, кечем да. Бетинг къара болсун дерча, бир затын кёрмегенме. Ана бла бала болуп жашайбыз.

Ол сёзлени айтып, Кызыйка да, табагъына узалгъан да этмегенлей, жашына терс къарап, туруп, келинини ызындан чыгып кетди.

Бексолтан да, къашыгъын шорпасы тылпыу эте тургъан табагъыны къатына салып, туруп барып, тужур тапчаннга бауур тёбен тюшдю.

– Кесинги юйюнгю энтта бир кере къурутдунг, бу уа сени юйюнг туйюлмюдю? – деген эди жумушакъ халда, жарашханларындан сора

Бексолтан Къарачахча, кеслери жангыз къалгъан бир кюн орта кезиучюкде...

Ма аны кечмейди Къарачач кесине. Бу тукъумда андан сора аны кёлоне ушамагъан сёз жюрюгенди деп билмейди ол.

17

Ол туююл эди шёндю тёрт сабийли ананы, ол кезиучюкде белгисиз жары кетип баргъаны кёзюне да кёрюнмеген, сабийлерини аталары тугъан ташыны азатлыгы ючюн кесини къанын тёге тургъанын билген Къарачачны эсинде. Тюз ол кезиучюкде: “Ийсагъан Моздокну юсю бла ётсек эди, къайры бара эсек да, сабийлеге кёргюзтюр эдим аталарын ахыр кере къайда излепеними”, - деген акъыл бийледи, тумалады аны, тер тумалагъанлай, жерни къалын акъсыл туман тумалагъанлай...

Бексолтан къуллукъ этген аскер къауум, Бакудан урушха кетип бара, Моздокда бир ай тенгли бир тургъанды. Бакуда тургъан заманында кёре барыргъа онг бермеген эдиле Къабарты-Малкъар властла. Былайда уа оздурлукъ туююл эди бир кёрмей, жаны жолда къаллыкъ болса да. Ол юйде тургъан ыйыкъчыгына бетине толу, тоярча бир да къараялмай къалгъанды. Ахыр тубериклери ол боллугъун билсе эди, Къарачач аны биргесине урушха кетип окъуна къалыр эди, ёлген эсе, – биргесине ёлюр ючюн.

Алай къайдан билсин?!

Моздокну къайда болгъанын да билмегенлей, Бексолтан къагъытында жазгъан эллени юслери бла атланды Къарачач сабийлерини аталарын кёрюрге, нёгерге къайын къызыны тамата къызы Бакъыятны да алып.

Танг къарангысы бла жолгъа чыкъдыла. Нальчикде темир жол вокзалгъа дери жаяулай барлыкъдыла...

... “Бюгюн битеу элни окъуна Нальчикге мешинала бла элтедиле”, дейди кеси кесине ичинден Къарачач, Бексолтанны излей Моздокга баргъан кюнлери эсине тюшюп, Азретни къоюнуна алып, къолуна да бир зыбыр шинель журунчукъну къысып, «студобеккерни» юсюнде Налжик таба бара...

Ол заманда Налжикни бла Тыгырташны ортасында мешина жюрюмей эди.

Насыпха, алагъа нёгерге базаргъа баргъанла чыкъдыла. Суу къылычлагъа тагъып, кими сютчюгюн, кими айранчыгъын элте, жолгъа ышырылгъандыла. Къарачачны бла Бакъыятны да жол азыкъчыкълары къысылгъан бирер туюмчекчиклери барды.

Экиси да женгил кийингендиле. Келин да, къайын къызындан туугъан да бирча кийингендиле. Экиси да Бексолтан Ростовдан келтир-

ген баймёз кьумачдан тикдиргендиле, женглерин да жингириклеринден этдирип, жыйрыкьла. Бексолтаннга ол келтирген кьумачдан тикдирген жыйрыкьларын кийип барыргъа суйдюле. Ушагъан да эте эдиле келин бла аны кьайын кьызындан туугъан– Къарачач бла Бакъыят. Экисини жыл санларын кёрюмдюлерине кёре киши тюз айыртлаяллыкь туююл эди – алай жаш кёрюне эди Къарачач, болгъанны жылтыратхан. Жаяулай Налжикге дери барлыкьлары ючюн болур эди, – кенделен тартылып, тьюмеге илиндирилиучю баучукьлары бла алашатбан къара чурукьла кийгендиле.

Ала вокзалгъа жетерге танг да жарыгъанды. Жылы кюн боллукьгъа уа ушамайды – кёкню булутла басыпдыла. Салкъынды.

– Эрттенлик аяз болур, – деп кьойду башына жол кьайгьыдан башха жукь кирмей баргъан Къарачач Бакъыятны: “Жауунму жауарыкь болур?” - деген соруууна.

Поезд бла Узун Къалагъа дери барлыкьдыла. Андан, мешина бла да иги кесек барып, бир уллу суудан ётерге керекдиле. Бексолтан жазгъаннга кёре, сууну ары жанында алагъа кеси туберикди.

Кюн тюшге жете, ала экиси да Узун Къалагъа келип тюшдюле. Кюн шулпу этип башлагъанды. Моздокга баргъан жолгъа къалай чыгъаргъа боллугъун, сора-сюрюшдюре кетип, билдиле. Шулпу къалындан-къалын бола барады. Башха амаллары болмай, ууакь жауун тохташхынчы, бир ышыкьгъа кьысылып сакьларгъа заманларын кьызгъанып, кьолларындагы туююмчекни башларына тутуп, уллу жолгъа чыкьдыла.

Ала уллу жолгъа чыгъар заманнга жауун да тохтайышыракь болду. Кёп да турмай, бир мешина келип къалды. Жюк ташыучу мешина. Кюбюрюню башына гетен тартылыпды. Кюбюрю уа аскерчи жашладан толуп. Ол Узун Къала жанындан чыкьды. Жол жанында сууукьсурагъан да этип, жауундан баш сугъар жер да тапмай, амалсыз болуп суюлген эки тиширыугъа жаны ишми ауруду шофёрну, Къарачач кеси артда айтычулай, бир башха затмы келди эсине, – мешина тохтамаз жеринде тохтады: кюбюрюнде адам аякь салыр жер жокь эди. Былай да былай деп, аскерде тургъан, бусагъатда уа Моздокда бир кесекге тохтагъан аскерчи офицерни кёрюрге баргъанларын ангылатханда.

– Алай эсе уа, – деп, шофёр бла аны кьатында кабинада олтургъан офицер бир бирге къарашдыла. Офицер эрлай окьуна, кабинадан секирип тюшюп, эшикни кенг ачып, Къарачачны бла Бакъыятны ары миндирди. Кеси уа солдатла бир бирге кьысылып олтургъан кюбюрюге, бир аягъын мешинаны арт чархына салып, эки кьолу бла уа кюбюрюню къабыргъасындан тутуп, бир аягъы бла кесин ёрге тюртюп, кьоллары бла уа кесин ёрге тартып, секирип минди.

Мен, Ёксюзле Жулдузу, къарап кёрюп турама ол жандауурлу солдатланы хурметлерине.

– Бусагъат, къарап-къарагъынчы, политрукга жетдирейик сизни, бир да къоркъмагъыз, – деп, шофёр, чынлары да кьаты къагъытдан этилгенча,

бюкленип-сынып, тер тузу да кёлегини инбаш тийрелеринде агъа-

рып, эртгеден да жолда болганы кёрюмюнден билинген сепкилбет, сары шинли арыкъсуу жаш адам, жолну кысхартыуну жомакъларын айта барады. Анда-мында кюйген танкла, мешинала, узун индекле кёрюнедиле. Эл-элдеде болмаса, жолда-кьолда адамла тубемейдиле.

Жауун кьаты да болады, селейген да этеди, тохтаб' а кьалмайды. Мешинаны башындагы адамлагъа Къарачачны жаны ауруйду.

Да не этсин? Аны баш иеси быладан башха жашауну сынай болмаз. Ол угъай да, Къарачач быланы кёргенде, ол немислие кетгенден сора элни огъары жанындан, агъачдан, чыгып келген жалангач, зыккыл солдатладан башхаракъ болгъанларын эслемей кьоймады. «Бексолтан да былай эсе, хатасы жокъду», - деди кеси ичинде Къарачач бу жол.

«Мынча аскерчини ичинде аны излеп тапхан да кьыйынды. Суудан ары ётсек да, алайда кеси жангызмы сюелликди? «Паром» деп бир затны жазады, не зат эсе да. Бизни элтген паромда да бизден сора адам боллукъ туюлюмюдо? Къалай табарыкъбыз бир бирни?»

Къарачачны башы хайранды, тегерек айлана да, кьайгыша турады.

Кюн ортадан аугъан болур деген заманлагъа бир уллу сууну жагъасына келип тохтадыла. Сары топуракъ худурну сюзмесине ушاپ, кесини толкъунларын да кючден кётюрген кибики, акъырын уюп барады. Ол, кырдыкдан да тоюп, суудан да кьанып, эркин кютюуде жанбашындан жатып, терен-терен солугъан гаммешни быдырыны кепгенине бла чёкгенине ушагъан саргъылдым толкъунларыны шош агъууларында булжуй барады. Жауун тамычыла аны башын сепгил этгендиле. Бу жанындан кьарасанг, ары жанында сюелген адамны да танымазча, эки жагъасыны ортасы уа алайды. Элхуурда кьобуп келиучю тау сууланы, шуу-шуу этип, тийрелени агъачын-ташын титиретип, болгъанны таш ийисге алдырып келиучюсюне юйреннген Къарачачча бла Бакъыятха бу сууну, ичиндеги тыкълыгъын ташларгъа кьорккьган кибики, акъырын-шош акъгъанына сейир этедиле. Дунияда быллай уллу суула болгъанларына ийнанырыкълары да келмей, муну юсю бла ары ётерге керек болгъанын иш да унутхандыла.

«Адам этмезлик жокъду. Бу суудан ётерге амал да тапханды адам баласы. Паром деп бир сейирлик зат». Къарачач адыргыгъа кьалады. Ётерге амал тапханны уа бек акъыллы адамгъа санады.

Мешинаны кюбюрюндеги солдатла, секирип-секирип тюшюп, юслерин-башларын кьагъаргъа киришедиле. Алайда жыйылгъан адамланы санап саны жокъду. Жауундан бугъаргъа кьолларына тюшген затладан жауунлукъла кьурашдырып, жокку-жокку болуп, бир бирге кьысылыргъа кюрешедиле.

– Терк суу кьутуруп келеди, паром бюгюн барлыкъ туюлюдо, – деди бу мешинадан тюшген солдатладан бири, кьайры эсе да барып, соруп келип. Къарачач ангылагъандан, ала да ары жанына ётерикледендиле. «О, тамаша: бу муну кьутургъаны эсе, тауушу уа нек чыкъмайды, шумсуз кьутургъандамы болады?» - деп, Къарачач кеси ичинде ол оюмланы, кесини бери нек келгенин да унутуп, биширеди.

Ол солдатны айтханы Къарачачны жүрегин тохтатып кьояргъа жет-

дирди: «Бизни келмеген сунуп, кетип кьалса Ол, биз кьалай болурбуз? Бу кьызны да нек тентиретдим, кесим не болсам да? Жол кьачан ачыллыкды? Бир киши да билмейди. Кимге баргьын? Кимге соргун?»

Кьарачачны насыбына, аланы абызырагьанларын кьрюп, шофьр жаш:

– Мешинадан чыкьмагьыз. Мен шьндю артха кетерге керек эдим да, кьалайым бюгече. Сиз а бу кабинада тынчайыргьа кьорешигиз. Кьайгьы этмегиз, солугьуз. Тамбла белгили боллукьду паромну барлыгьы бла кьаллыгьы. Мен сизге хапар бере турурма, – деп, адамланы ичлерине ташайды.

Атын айтханы жокь, кьачан кьайтырыгьын билдиргени жокь.

Ол кече алайда кьалгьанларын Кьарачач артда иш да айтып тургьанды. Ол халалжан солдат сау кьалгьан болурму эди, ярабин, деп, аны таза да эгеч кьэюнден эсгергенди.

Экинчи кюн тыш ууахтыда паром, адамладан тыкьма толуп, бу жагьадан, эринип айырылгьанча, акьырын юзюлюп тебиреди.

Суу сары топуракь бетлиди. Кьутургьаны селейгенча кьрюнеди. Ол солдат Кьарачачны да, Бакьыятны да паромгьа миндиргинчи кетмеди. Кеслерин да, ортарагьына барыгьыз, деп кьоркьмай барырча жерге ашырып, уллу суугьа жууукьдан кьарагьан хычыуун болмагьанын кеп кере сынагьанча кьрюннген сары шинли солдат:

– Меня зовут Вася, запомните, очень распространённое русское имя...Вася, – деп, атын дагьыда бир кере кьайтарып, кьэден ташайды...

II

1

Тыгырташда ата кьарындашы Тазия чалыучу тешню башында сюелип, Бексолтан элге кьарайды. Сагьышлыды. Бусагьатда, жаз башында бла кюз артында кьутуруп келген заманларында таш ийис этип булгьанган Холам сууча кьрюннген жашауу, бирде туура – кьзкьргеннге дери – ачыла, бирде уа, тьогел аякь бурунларынгы эслемезча, кьара аугьа батыла, алай келеди эсине.

Тазия Дуппур Тыгырташ элни кюнлюм жанындады. Жарагьан минг гебен чыгьыучу чаллыкь. Аны сыртлыгьына жете баргьан жери эмен агьачха тумаланыпды, ол жаз башында, тьбенирикде желде сылана ёсген, тюрлю-тюрлю гюлледен басылгьан кюйюз кибики, ариу кырдыкка эришгенча, кьк, семиз чапыракьлагьа бьленеди, кюзде уа, чапыракьлары, чачырап жаннган эмен отну жингклеры кибики бола, тотланадыла. Чагьыуну кьайнагьан кезиулеринде орталарында саргьыл-акь гюллю айбатланыучу чумла кюзде эменни жингк чапыракьларыны арасында тас болуп кьаладыла.

Эмен агьачны сол жаны бла бийигирекге тартып, терен кьапхакьдан

ары атлап, башлары кёкгеми жетедиле дерча чынарла ёседиле. Эллик алааны чынарларын жыйып тауусалмай, кьабанланы кьышларына жетерча, аллай бир да кьалады жерде.

Элли чегет бла кюнлюм тёшлерин, сакьал этип, агьач басып тургьанлыкьгьа, тьоплери, ырхы кесген жерледе бла суу ызлада, ырпыс бетли гыйы-гыйы болуп, шарт кёрюннген тытыр ташды. Бери келе келген холамлыла, урула кьызып, алада тытыр ташны биширирге, тытыр этерге тюзелип баргьандыла. Аны чалман юйлерин сюртген топуракьгьа кьошуп тургьандыла. Тытырны мындан Холамгьа да ташып тургьан хапарларын айтыучу эдиле эрттегили тытырташчыла. 1932 жылгьа уа элде, колхоз кьуралып бошагьынчы да, Нальчик слобода болгьан заманладан жашагьан оруслула, акь ташны магьанасын ангылап болгьанлары себепли, революцияны ызындан кьаудан ёртенлей кьабынып кьалгьан инсан урушдан сора, орус инженерле тытыр заводну ишлеуню кьолгьа аладыла да, аны, бишген кирпичден, элия кьурукь кибики, бийик кьаланган быргьысы Нальчикден иш да кёрюннген заводну, кьарап-кьарагьынчы битдирип кьоядыла. Бери кёчген холамлыла, заводда ишлерге кирип, буюрулгьан ишни тамам этип, хакьчыкь алып жашаргьа тюзелип, анга терилип, жашауларын мал кьыйырында башлагьан таулучукьланы бир-бирлери, ишчи классха саналып, юйде акьчал болса болду деген магьанада бирер ийнек кьурап, мал жаяргьа уа эринген этгенча да кёрюне башладыла.

Элге да Тытырташ деп аны ючюнюмю атагьан болур эдиле Холамдан былайтын сатыуларын этерге Налжик кьалагьа озуучу таулула? Былайны кырдыгы да татымлы болгьанын, бу жерни биченин ашагьан малгьа башха тюрлю жем-мем, жарма кьайгьы этерге керек болмагьанын ма ол холамлыла тохташдыргьандыла. Мал бла кечиннген таулучукьлахоламлыла, чаллыкь жерчикле излей, хар бири кёзю кьарагьан жерни сайлай, артдан-артха бери, чаллыкьгьа да, сатыуларын этиучю Нальчикге да жууугьуракьгьа, кёчерге да аны ючюн келген болур эслерине деп, алай ангылатадыла кьартлары бу элли кьуралгьанын. Биринчи ким чалды эсе да таланы, алайгьа аны аты аталып, башха холамлы анга кирмегенди, сугьанакьлыкь этмегенди. Алай бла айтыла келгенди Тытырташ элли эки жанында чаллыкь кьармауларыны атлары: Тазия Дуппур, Чёпеллеу чалычу, Баба таласы.

Элли чегет жаны уа – Жеркли Тала, Жемишли Тала, Суу Ара, Тёбен Суу Ара. Холамдан кёче, жууукь – жууукьну, тенг да – тенгин тарта, Холам сууну боюну бла саркьа келип, тохтагьан жерлерине Кьабакь деген ат атап, тукьум-тукьум жыйыла, чегет жаны бла баргьан холам сууну боюну бла, кюнлюм тёшлеге кьысаракь, юйле ишлеп, орталарында жангьыз да бир орам – Тытырташ элли кьуралгьаны алай болгьанды: Огьары Кьабакь, Орта Кьабакь, Тёбен Кьабакь, Тёбен Ёр Башы, Орус Жер, Огьары Суу Ара, Тёбен Суу Ара – ма алай. Артдан-артха, элли адам саны кьошула баргьаны сайын, эл кеси да кюнлюм жанына кенгере, кьулакь суучукьла кибики, кьулакь орамчыкьла да кьуралдыла.

Бексолтан да мында туугьанды. Шёндю аны кьатында сюелип тур-

гъан тенги Элкъан да.

–Нек болургъа керекди былай, Элкъан? Сен не ангылайса бу бола тургъан ишледен? Бизни туугъан-туудукъларыбыз нек сёгерге керек боллукъдула шёндюгю заманны, адам баласыны ангылауна сыйын-магъан ишле ючюн бизни? Болмачы сылтаула бла, сабийи барды, муну къолуна къарап тургъан къарты барды деп да бетсинмей, адамланы башсыз-аякъсыз этип къойгъанлары ючюн? 30-чу жылланы адамлары деп бирлерибизни атлары къаргъышда, бирлерибизни уа– алгъышда айтыла турурламы деп къоркъама, ы-ы, Элкъан?..

Бексолтанны къарамы ары, тёбентин, жанындан да татлы адамы жашчыгъын да къолундан тутуп, бери таба айланган адам таба кетип эди бу сёзлени айта туруп. Жаны ёз юйюрюню жашауна кетип тургъанлай да, эсинден а къыраллыкъда бола тургъан ачыула кетерге унамай, Бексолтанны бу сёзлерини магъаналары, юзmez худур къатышханлай, къатыш боладыла.

Аны себепли, Бексолтанны бу сорууларын-сёзлерин, кесини билмин, жашадан ангылауун сынар ючюн айтылгъаннга санап, Элкъан аланы кесин къакъды-сокъду этгенча ангылады. Элкъан алайда жаланда кеси ангылады айтылгъан сёзлени-соруулары алай. Ол себепден, Элкъан, Бексолтанны айтханларын жауапсыз къоймайым дегенча, кеси да иги эшиталмагъан бир затла ынгырдап къойду. Къолундагъы чёпно ууа, бирде, башын кётюрюп, чалгъычыла таба бир къарамын жетдирген болмаса, кёзюн къумурсха тёбеден алалмай сюеле кетип, мен да сени жауабынги тапдырайым дегенча:

– Сен билмей эсенг, манга уа аланы билир акъыл къайда! Окъуулу – сен. Ростовха дери да дунияланы къыдырып келген да – сен. Партия деп бир затла чыгъаргъансыз да, аны арбаз сибиртгиси болургъа хазыр да – сен, – деди, чёпно уугъанын да къоймагъанлай, чалгъычыла къозгъап кетген гумулжук уягъа битгенлей.

Бексолтан да табалмайды алайчыкъда Элкъаннга къайтарырча бир сёз. «Сени къыралда бола тургъан ишледе бир терслигинг жокъду» дегенча, аллай бир жапсарыу сёз да къошалмады Бексолтанны айтханларына Элкъан. Болсада, Бексолтанны алайчыкъда бир азчыкъгъа юйюрюнден бош болгъан ангына быллай оюм биз болуп чанчылды: «Керти айтады Элкъан. Кертиге ётюрюкдю дерге жарамайды», деп атасыны айтыучусу да тюз олсагъатчыкъда эсине тюшдю. Элкъанны партиягъа къуруда аман айтханлай, къадалгъанлай туруучусун Бексолтан уста билгенди. Ол да Бексолтанны къатында, аны кишиге айтмазлыгъына ышанып, «кишичик» бола эди ансы, аллай сёзлери ючюн ийманын юйюрлюклерин да уста билгенди.

Да Бексолтан да сакъламай эди, тюзю, кёлюнде болгъанны айтса, бир тюрлю къайгъы сюздюрюр жууап Элкъандан. «Къойчу таягъындан да сорады да», - дегенлей этгенлиги эди ансы, амалсыздан. Суугъа кетген чёп къармагъанлай.

Бар айтханы керти эди Элкъанны. Окъугъан да этгенди Бексолтан,

Ростовда да, Кизлярда аскер училищедә да, пединститутда да. Комсомолну обкомунда да ишледі, «Къарахалкъ» газет чыгып башлагъандан сора ары да жиберген эдиле ишлерге. Райкомгъа алгъан эдиле андан. Райкомдан а обкомгъа да келтирдиле. Энди ма, кёкге кётюре барып, энишге жиберип ийгенлей, колхозгъа чалгычы бригадха бригадирге салдыла. Соргъан жокъ, оргъан жокъ.

Бу ишге сабийлерини аналарындан сора къууаннган адам болмагъанча, алай кёрюне эди анга.

–Хо да, юйде да бир кесек кечинирсе, сабийлеринг да ата жылыуун, ата къатылыгыын да бир сынарла. Эл а оноугъа тутаргъа да хазырды сени, бек сюеди. Мен да адам баласыча келгенме санга. Ёксюз башымы къолтугъума алып. Туугъанлы сынамагъан юй жылыуун манга да буюргъан болур Аллах. Мен санга келгенли ма – жети жыл. Юйюнгде бир бири ызындан юч жыл жашамагъанса. Окъууну, ишни да сен тауусурукъча, аланы ахырлары болгъан кибик.

Юйдегисини ол сёзлери ачыу тийселе да, ичинден а аны да терссинмейди Бексолтан.

«Алай, - дей эди кеси ичинден ол, - ишлеген ишимден кесим чыгып келген болсам – бир иш. Бир жыл тенгли бир элингде бригадир болуп бир сына да кесинги, андан сора кёрюбюз деп, обкомну секретары бла келишип, Бексолтан ишлеген бёлюмню таматасы огъарымалкъарчы Хажиосман къысха айтып ашыргъан эди. Элинге къалай ангылатырыкъса аны?» - деп кюйсюне эди дагъыда Бексолтан.

Эл а уста биле эди: Бексолтан элни жарсыуун кётюрюрге не заманда да хазырды, къоншуну-тийрени да тарыгыууна эсин битеу тюйреп тынгыларгъа, аны женгил этер ючюн бар жюкню да сыртына салыргъа угъай дерик тюйюлдю. Дагъыда биледи эл юч сабийни атасы эл бригадир нек болгъанын, алай тюшюп нек къайтханын элге.

Элкъан да биле эди аны уста. Бексолтанны кесинден да бек. Бексолтаннга да айтхандыла бар сылтауну. Алай, анга ийнанмагъанлай: «Партия алай юйретмегенди бизни, болушургъа къолунгдан келе эсе, ол жумушдан къачма деп юйретеди партия. Да сора ол партия кеси манга бу дауну нек атаргъа керек эди?» - деп, ичинден кюйюп-бишип, къаудан кибик, жанып да кетмей, чий жерк отунла кибик, кёзжилят тютюн этгенлей, жаралы айыууча, кеси кесин ашап жан кечиндиреди. Кесини бу къадарыны юсюнден билгенчиклерин бир татлы жуугъуна айтып, жюрегине бир хошлукъ да излемей, тап, тенгине айтыргъа болмай, ёретинлей эрип барады. Айтса уа, хапары элге жайылып: «Ол а сен жанынгы берлик махтаулу партиянг», - деп, къакъды-сокъду этерикле болгъанларын билип, андан къоркъуп.

Алгъа ариу къалана барып, бир жеринде уа, терс тюшюп, къара хунадан бери къарап къалгъан ташча болуп, Бексолтанны жюрегине дагъыда бир ишеклик тюшгенди: эндиге дери айтыла, жазыла, ниетге айландырыла келген коммунист насият жан юлюшюнг бола келгенлей, сынтыл болуп, ёре къопмазлыкъ, аякъ алалмазлыкъ болуп къалыргъа нек керекди? Жюрегинде ишлене келген тепмез хунагъа бир таш алай

терс нек тюшюп кьалгъан болур? Бирле кеси ыразылыкълары бла жегилген эселе да аны боюнсасына, бирлеге хор бла алдырылгъан эселе да, социалист жашау жорукъланы-жолланы айтылгъаныча ишлегенден не хайыр: бирле – ишлеп, бирсиле уа – ол ишлегендени къара чѣнге салып, адамланы тал чыбыкълары этип турсала, кимни кѣлю барлыкълары таза жюрекли ишлерге? Барыбыз да бирден жегилерге керек туююмек халкъны, кыралны, жашаулары жюкленген ол уллу арбагъа? Кече эшикни кьагъылгъаны бла адамны тас болгъаны тенг болуп кьалгъан заманлада не ышаныу кимге да?.. Нега да?

Кѣлюнге келгенни айтыргъа уа амал жокъ. «Башындагъыла биле болурла», - деп, кѣл басып кьойгъан болмаса.

«Бузгъанла да болурла ичибизде» деген оюм да биринчи кере тюшген эди эсине ол кюнледе Бексолтанны...

«Бузгъанла бардыла, сѣзсюз», - деп, кеси кесине кесгин айтыркълары Бексолтан 1943 жылны орталарында Саратовда жаяу-аскер училищени таматасы (Бакуда кьуллукъ этген жеринден урушла баргъан жерге кетерни аллында Бексолтанны бир ауукъгъа ол шахарда орналгъан училищени таматасыны экинчисине ийген эдиле) къарачай, чечен халкъланы туугъан жерлеринден кысталгъанларыны юсюнден билдиргенден сора. Ол миллетлени урушда кеслерине кавказлы жигитле деп айтдыргъан жашлары уруш баргъан жерледен артха-артха чакъырып, къайры эсе да ашыра эдиле. Туугъан журтларыны азатлыгъы ючюн къанлары-жанлары аямай сермешгенле, кетерге унамай, «чочугъан да» этгендиле. Алай аскерде, артыкъда бек – уруш баргъан заманда, «чочуп» эталлыгъынг болмайды.

Бексолтанга, не аламат, не сейир, жукъ айтмадыла. Тюзю, ол а угъай дерик туююл эди, бар юйюнге деселе. «Малкъар халкъыбызгъа тиерик болмазла» деп келген эди эсине анга жукъ айтмагъанларындан сора. Алайдан ол Запад фронтха ашырылды. Политрукла керек болур эдиле, эшта.

Бузгъанла бардыла дерик эди, урушха кирип, анда кесини керти дунясына жолун табып кьоймаса, Бексолтан 1944 жылда мартны ал кюнлеринде кесини халкъны да къарачайлыланы, чеченлидени, кьалмукъуланы да элтген суугъа атханларыны юсюнден эшитсе. Аны эшитмегени да насыбы эди... Урушда угъай, жюреги жарылып ѳллюк эди партияны тюзлюгюне бир тюк тенгли ишекли болмаучу Бексолтан.

Андан арысында таулу аскерчилени ачыкъ урушлагъа кьатышыргъа кьоймагъандыла, ары дери не уллу жигитлик этген эди эселе да. Алай, ол хапарла кенг жайылгъынчы, Бексолтан, урушлагъа кьатышмай, сау кьалыргъа боллугъуна акъылы да жетмей, Саратовда ишлей тургъан жеринде (ол да аскер кьуллукъ эди), аллай жерде тургъанына кеси кесинден уялып, рапорт жазды:

–Мени урушха жиберигиз, мен коммунистме, мында ташада бош туругъа кишилик бетиме ушамайды, – деп.

Алай бла кетген эди уруш баргъан жерге Бексолтан, юйюне да: «Мен сизге жазгъынчы, сиз бери кьагъыт жазмагъыз», - деп кьагъыт

жазып. Халкыны ачы хапарын эшитгинчи окъуна ёлюм излеген эди кесине Бексолтан.

Аны алай этгенин айтып келген киши энтта жашай эди Налжикде. Андан ачы хапар эшитирге къоркъуп, Къарачач сормайды анга бир зат да.

Да тапхан эди Бексолтан излегенин...

...Элкъан а ол кюн алайда, Тазия Дуппурда, сюеледи аны къатында, анга жаны ауругъан болуп, алларында къозгъалгъан гумулжук уяны кеси къозгъагъан кибик.

Алай а болурму?..

Мырды башын сызгырып алып ётноп кетген, чалгъы угъай, кеси болгъанча кёрюнеди Элкъаннга. Аны да бола эди башы къазан...

Бексолтанны юсюнде уа иш былай болгъанды.

Бир жанындан келин да болгъан, бир жанындан узакъ егеч да жетген Жанкёзно атындан Москвагъа Бексолтан СССР-ни Министрлерини Советини таматасыны экинчиси Лазарь Моисеевич Кагановични аты бла тарыгъуу жазып ийген эди. Жыл да болмагъанды андан бери. Жанкёзно баш иеси Аппакъланы Зулкъайны, бир заманлада «Коммунар» атлы колхозну атын айтдырып тургъан кишини, коммунист дегенде да – чынтты коммунистни, къышда колхоз малланы къыргъансыз деген сылтау бла тутуп кетген эдиле. Ким эсе да биреулен, атын да салмагъанлай, властха хата этебиз деп, малланы, колхоз тамата бла бир тилли болуп, малчыла кеслери къыргъандыла дегенни айтып, къагъыт жазгъанды огъарыгъа.

Тюртюлюде Хамматха этгенлерича. Алай бир башхалыгъы – анда Хамматны тутхан эдиле. Мында уа Зулкъайны.

Къарангы малчылада не айып деп, колхоз таматаны тутуп, атынчууун чыгъармай тургъанлы айдан да артыкъ болду дегенде, Жанкёз келип, Бексолтанга бар билгенин да айтып, ёрге бир къагъыт жазып бер деп тилегенди. Къагъыт жазыуну хайыры болмазлыгъын билген этгенликге, Бексолтан угъай деялмады. Аны бла бирге, Бексолтан шагъырей эди аллай ишлеге – властыны душманына аты чыкыгъан адамгъа жакъ басанны къадары да «душманны» кесинден кем болмай эди.

Билселе...

Билинсе...

Кёп сагъыш этген эди аны сартындан Бексолтан. Не этерге билмегенлей, Жанкёзге да угъай деялмагъанлай (керти сылтауну айтса, Жанкёз аны къоркъгъаннга санарыкъ эди, аллай хапар жайылыргъа боллукъ эди), агуман кюнлерини биринде жюрек къыйынын Элкъаннга айтды.

Боллукъну да, болгъанны да уста тинте, аны оюмун да этерге акъылы да, билими да жетген, аны ишинде кётюрюле баргъаны да аны ючюн болгъанын билген Бексолтан кесин сакълай билмей эди. Юйреналмай эди анга – хар адамны, кесича, жаланжюрек болгъан сунуп. «Мени бетим ачыкъ кибик адамгъа, жаным да ачыкъды, туурады», - дерге бек суйгенди Бексолтан. «Да не келсин андан – бир адам алай

ары жер киндиги болса да, андан не? Ич сёзюнго, жүрек кыйынынгы биреуге ышанмазлык болуп, не кяанла тёгюп, кесибизни ёлтюртүп айланабыз, жангы жашау, ачык дуния кырайбыз деп?» Кеси кеси бла аллай ушак этер эди Бексолтан, кесинги алай ачык жүрютме дегенге уа абери айтмай, теренден кючсюнүп кыоя.

«Мени элден тышында да, элде да уста танийдыла, жарсыуларын айтадыла, ала манга ич сёзлерин ышана эселе, мен а аладан неми букдурма?...» – бу аны бир да тюрленмезге ушагъан оюму эди.

Арта ангыларык эди ол, жашларына да айтырык эди кеслерини тенглери бла окыуна да кыалай жүрютюрге керек болганын, анча кере абынмаз эди гитче жашы Халал, атасындан бир дерс алса эди, не медет – урушну уллу кемелени да аудургъан толкыуну муну да, бир юзгелечикнича, жыйырма жети миллиондан бирчигинча, жутуп кыоймаса...

Ол жылда уа тутулуп кетген баш иесин кыайры эсе да алып кетип баргъанларын эшитип, ызындан барама деп, ажашып кетип, орус элде кючден табылгъан бир эллинг, узак болса да – эгечинг, барын кыоюп окыуна кыойса да, тиширыу, болуш деп аллына келгенде, аны жумушун этмегенлей, умутун отха атыб а кыалай кыойсун? Ким этерикди тил? Кесине да айтырма, почтагъа кишиге кёргюзтмей ат деп. Элкъан а – не! Айтама десе да, биллик туююлдо айтыр жерин. Аллах алай кыурасын аны. Кел, бир харф таны деп кюрешгениде Бексолтан, жеринден да тепмеген эди, сен таныгъан барыбызгъа да боллукъду деп кыойгъан болмаса.

Окыургъа уа Элкъан да бек сую эди. Кыара да таныгъан эди, бош сансыз этеди аны Бексолтан. Сансыз этгенини хатасын а билмей кетди.

Алай, хар иште да Бексолтан андан чёрчегирек, тирирек, тирнеклирек кёрюне эди да, сабий заманларындан бери да, экиси бирге болгъанда, тынгылагъан да этиучю эди ансы, жашла бла бирге жыйылгъан жерледе, андан мени нем кемди дегенча, хар сёзюне бирер чурум табып, тап, галстук кыыханын да кыызгъанып, анга «бууулчакъ» деп, буугъан деген сёзге келишдириге кюрешип, кыакъды-сокъду этерге кюрешгенди Элкъан Бексолтанны.. Бексолтан анга да эс бурмагъанды, аны кыакъды-сокъдуларын оюннга буруп кыойгъан болмаса.

Бош эте эди алай...

Улан нёгерге да аны сайлатханы бек уллу жангылычы эди Бексолтанны. Кыара сабанны сюрлюк бугъа ол кюнледе тюшген эди Элкъанны жүрегине бугъа таначык болуп... Арта айтылыр аны юсюнден да.

Жанкёз келгенден сора ол уллу тилек бла, ишеклик, арсарлык Бексолтанны ичин кирпичи тюшгенлей этдиле. Алай адамлык этерге керек болганы кяан бла кирген эди да, чыкыгъан да жаланда жан бла этерик эди.

Бир акыыллы сёз эшитеме неда бир тап жол юйретир деп да айтмагъанды Элкъаннга ич сёзюн Бексолтан. Арсар болганына кеси кесине айып этип, не этерге билмей тургъанлай тюбеп кяалды да, сёз орамына айтып ийди ансы. Бодуркыгъа тюбеп кяалса да, этериги ол эди.

Жазгъан эди тынгылы кыагыт Бексолтан Жанкёзню атындан Ка-

гановичге. Анга жазгъаныны да магъанасы бар эди – бу адам кеси бир заманлада Партия контроль комитетни таматасы болуп тургъанды. Энди ол ёргедеди, аны ишин этсе, билип этерикди, соруп турлукъ туююлдо, аллай аз иште къарагъан болмаз. Ол адыргы ышануу эди Бексолтаннга къагъытны жаздыргъан.

Кёп да озмагъанлай къагъыт обкомгъа къайтып келген эди. Кагановични кесине да жетмей, бир мюйюшюне «Секретариат» деген жазуу бла мухур салынып. Андан сора башлагъан эдиле соруп, ким жазгъан, ким жарашдыргъан болур бу къагъытны деп. Элли адам болмай амалы жокъду деген акъылда, бек алгъа элге келип сордула. Элкъан хазыр эди ким жазгъанын айтыргъа. Алай кесин ачыкъ этерге къоркъады. «Бу къачаннга дери менден алгъа болуп турлукъду, хар игилик да мынга буюрулуп – окъуу да, билим да, ариу тиширыу да, толу юйюр да?» деген сууалчан эрите эди муну, кёз кёре. «Ийне жутхан итлей» деп да айтыучу эдиле анга. «Къоркъакъ ит жашыртын къабыучу болур», - дегенлей этди Элкъан да.

«Сиз излеп айланган адам кесигизде ишлеген Бексолтанды, узакъ барып айланмагъыз», - деп, къагъыт жазып, обкомгъа ашырды...

...Бирде обкомну бёлюмюню таматасы Хажииосман Бексолтанни чакъыртды. Бёлюмню таматасы жумуш буюрлукъ болса, хар заманда да чакъырып, кеси айтыучуду жумушну, къалай этерге керек болгъанын терен ангылатып. Айтырыгъын жазаргъа деп, къолуна бир бет къагъыт алып, таматасына кирди. Таматасыны халындан Бексолтан жукъ ангыламады. Тюзюнлей бетине къарап, муну бир окъучу деп, юсю къалам жазууладан толу бир къагъытны узатды. «Сиз излеп айланган адам кесигизде ишлеген Бексолтанды, узакъ барып айланмагъыз», - деген сёзлени окъуду. Хатындан буду деп ангыламады. Кимге ишекли болургъа да билмеди. Кимге айтхан болур эдим муну жазарыгъымы деп да келмеди эсине. Келсе иш да, эсине тюшюраллыкъ туююл эди – бир адамгъа ишекли болурча, кеси билип, жауу жокъ эди аны.

Бир такъыйкъаны ичинде аны кёлю бир тюрлюле толкъунлана башлады. Кеси да ангыламады халы алай гур нек къабыннганын. Ичин от алып, энди ол аны ичин кюйдюрген угъай, къайнагъан черек болуп, къутуруп келген суу зыгъырыны булгъагъанча, болгъанын шылдым этип, къарын тюбюн къыздырды, къууугъуна тигелеп, эшикге чыбарыгъы келди. Тутула-жутула айланганланы юслеринден хапар билген этген этгенликге, аллай ишни кеси башындан ётдюргемен Бексолтан игилик ючюн да исси къабаргъа боллугъун алайчыкъда ангылады. Бир кесекден эс жыйып, ичине бир тюрлю сабырлыкъ-сууукълукъ къутулгъандан сора, алай къоркъгъанына кеси кесине айып этди. Айып этип къутулалмазлыгъын да уста биле тургъанлай, дагъыда къоркъгъанына кеси женгирмезге кюрешеди.

Таматасы Хажииосман мынга баш кётюрюп къарамайды. Аллында бир къагъытлагъа битгенлей олтурады...

Къайсы китапда окъугъанын да эсине келтиралмагъанлай, къачан эсе да бирде эки бёрю жыйынны жер талашыуларыны юсюнден окъугъ-

аны аны бар акъылын, ангын, сезимин да аулап тохтады.

Былайлагъа алгъа биз келгенбиз, иелик да биз этерикбиз деп – бир жыйын, бёрю аш табылыр жер бёрюлениди деп да – экинчи жыйын, талашып, бир бирлерини богъурдакларына илинип, бир бирни хырылдатып тохтайдыла. Ана бёрюле талашха къатышмайдыла, арт аякларына чёгелеп, къулаклары да тик тургъузуп, жалкъалары кёрпейленип-кёрчюп, туююшге къарайдыла. Бексолтанны кёрююнде ол эки жыйынны бири таукелликча кёрюнеди, бири уа арсарлыкъда жалкъаланады.

Бу талаш къайда эсе да терен къар басып тургъан Аляска тийрелеринде неда Бексолтанны миллети сюрюн азабын сынагъан Моюнкъум аулакълада бармайды, къыйыры кёкге тирелип тохтагъан тау жайлыкълада да – угъай.

Бу талаш, сюрюуден айырылгъан ырахын малны марагъан танг бёрюлени талашлары, Бексолтанны жюрегинде бир адамгъа ишекли болургъа къоймагъан халал жанын къызыл къаннга бояп барады. Эки жыйын да бир бирни артына чыкъгъынчы тохтарыкъ туююлдиюле. Тохтарыкъ да жокъду. Жюрек аузу неге къызгъанын да билмей, къызып, от болады. Бёрюлени от бетли кёзлеринден келген от эди ол. Талаш терлегенлери Бексолтанны мангылайындан чыгъадыла. Тырнакъ ызла бетинде тырмыла боладыла. Жалкъаланган бёрю тюкле чач тюклерин чыр-чыр этдиредиле...

Ма аллай, – тюбюнден суу ашап этген бийик жар башында, тамырына кючден илинип, аяз къыйры урса, ары бюгюле тургъан къарыусуз терекге ушап, несин да унутуп сюелген Бексолтанны бёлюмню таматасыны ауазы элгендирген окъуна этди:

– Муну жазгъан адамны излегенибизни билип тургъанлай, тынгылап къойгъанса. Мен деп къойсанг, кесинге тап туююлмю эди? Кесинг билесе бу ишни къалай ангылагъанларын: властьха къажау сюелгеннге жакъ басхан ол аманлыкъчыны кесинден башха туююлдию деп алай. Неге керек эди бу санга?! Ёсюп баргъан бир жаш адам. Кючюнг алгъа ургъан заманынг. Билиминг эсе, – алай.

Бу кезиуде Бексолтанны жанын къан этген бёрю талаш дып тохтап къалды. Таукел жыйын хорлады. Эс жыйды. Кюч алды. Сёзю тилине къайтды.

– Партия адамгъа игилик этерге деп жаратылгъан эсе, къуралгъан эсе, инсаннга онг бериу аны баш мураты эсе, мен а аны бир бутакъчыгъы, бир юзгелечиги, дунияны бетин жарытхан отуну бир жинкчиги эсем, сора не хата этгенме, бир жарлы къатыннга къагъыт жазаргъа болушдум эсе? – Бексолтанны энди таукеллик сёлешдиреди.

Кесини тюзлюгюне аз да ишекли туююлдию. Сокъуранмайды не аз да, туююшде хорлагъанны кюч алгъан базгъын таукеллиги, кеси да билмей тургъанлай келип, энди аны артха туракъларгъа, этген иши ючюнг кечгинлик тилерге къоймайды. Быллай жерде бир кесек тал чыбыкълыкъ этгенликге хатасы болмаз эди деген акъылны аны эсине саллыкъны уа къайдан табайым.

Ол кюннге дери Бексолтан, аллына жумуш бла келген ким ол болса

да, ким болганын сорургъамы-сормазгъамы деп, экили боллукъ эди эсе да, ол кюнден артхасында аны аллына жумуш бла келген адам эс тапмай къайтмагъанды. Бексолтан кёп кёргенди, жалгъан даула бла тутулгъанла жанлы болуп, алай тюйюлдо деп ишекликлерин айтханла окъуна жоюлгъанларын. Эриш бугъалыкъ этмесе боллукъ эди...

– Тюз айтаса, – деди бёлюмню таматасы да, – партияны тутхан жолун къазып, бузуп кюрешмегенлеге, аны бахчасына таш атмагъанлагъа, айтханын терсине тартмагъанлагъа болуш, не да эт, къолунгдан келе эсе. – Терчилени жакълагъан а, кесинг иги билесе, жолундан, партияны жолундан, таяргъа керекди. Сен, коммунистме деп, дёрден къобарма, сенден сора да бардыла коммунистле, бу ишни жумушатыр жанындан болайыкъ. Керексиз жерде сен да нек ачыйс! Обкомну шёндою биринчи секретары бир заманда Бетал Эдыкович тапхан амалны жюрютеди. Бетал да коммунист эди, андан иги сен да тюйюлсе. Сени да жокъ эталлыкъды партия, этеме десе. Жангы таматабыз да, ишинде аны амалларын жюрюте эсе, ичинден Беталны терследейди. Ангыладынгмы алайчыгъын? Аны себепли бир жыл жарымы тегли бирни элингде ишлеп къайт. Олду мени санга бусагъатда эталлыкъ игилигим. Бир заманлада ангыларса мени этгеними. Хакъ керек тюйюлдо манга. Сен сау къалсанг, олду хакъ да, саугъа да манга. Дуняда аз тюрлю зат болмайды, бир зат болуп иш къалса, сабийлериме къараса.

Бёлюмню таматасы Хажиосман кесини агыны да «Хажос» деген бёлюмюн кетерттип, Осман деп ататханланы къолларындан не да келлигин биле болур эди да, Бексолтанга келлик кюнню да аны ючюн ангылатыргъа кюрешеди. Аны Бексолтан артда ангыларыкъды. Ол аны ангылар заманнга Хажиосманны ичер сууун юзген эдиле Бексолтанны абындыргъанлача аллай муртатла...

...Алай бла келген эди бригадирге Бексолтан, насыбына. Хажиосманны хайырындан Салавкалагъа ашырылмай. Кесини элини башындан энишге къарап, тансыгъын ала эди элинден. Бу жол, нек эсе да, хар тёшюн-терегин эсинде тутаргъа керек боллукъча, кеси сейир этип, бир тюрлю тюрслеп къарайды элине бу ариу кюз арты кюнде.

Чалгъычыла жангы дуру башларгъа мен да къошулурма деген акъыл кеси сагъышларына хорлагып кетип, кёп къалгъанына кесине тырман этеди.

Да – не!

Элине келе-кете тургъанлыкъгъа, анга былай тынгылы къараргъа бошамай тургъанча, бу жол былай татлыкъсынып къарагъанына кеси да сейир этеди. Элни ичи бла баргъан сууну тогъуп къояргъа жете. Къараргъа-кёрюрге суйсе, узакъ барлыкъ тюйюлдо, Налжикъдеди. Алай бу жол кеси да ангыламайды элини башындан энишге былай нек уюп къалгъанын. Бар элини ташын-тыгъырыгъын да къайры эсе да биргесине элтирге, жанында жан дарманнга жюрютюрге керек боллукъ кибик.

Боллугъун а биле эди, жаны сезе эди...

Польша ныгъышха чыгъарылгъан ёгюз терилей болду Европаны

ортасында. СССР да ахшы умутларын ырхы талагъанлай болгъанды. Бери чапмай, немислиле бир кесекле мычысала суйгенча кёрюнеди. Ол ниетни тасха тутханлыкыгъа, ол жанына ишле ачыкъдан да бардырылдыла: Берлинни бла Москваны ортасында, чоллакъ кибики, ары бла бери сюзюлюп айланган Молотов да бошуна бола болмаз жолоучу.

Аллах сакъласын, ёзге уа, кыйырма от къабынганлай, ары, ол от ичине, табылыргъа керек боллукъду Бексолтан. Коммунистди, андан сора да офицер ушколну бошап келгенди бир жыл мындан алгъа, тамата лейтенант болуп.

Бексолтанни ол къайгыла жүрегине эрттеден туюшуп эдиле. Бир жанындан аллай ажым, жүрек кыйын этгенликге, ишден бир ауукъ заманга элге жибергенлери иги окъунамы болду деп келеди кёлюне. Бексолтан Налжикден элине юйюрюн да кёчюрюп келгенди. Сабийле анамы къатында болсунла деген акъылда.

Кетерге иш туюшсе уа, алай а болургъа боллукъ эди, Тюртюлючюню да (юйдегисине алай да айтыучу эди бир-бирде) сабийле бла кесин сахар туюнде куюп кетерге жарарыкъ туююлду. Къарачача аны бир кече тынгылы айтып чыкъган эди, артда кёлюне иш тиймесин деп. «Ким биледи, жашау бир кюн былай, бир кюн – алай бола турады», - деп, кьолун ёрге кётюрюп, кьол аязын ары бла бери буруп кёргюзтюп кьойгъандан башха кетемеден-келемеден жукъ айтмады...

Артда ангыларыкъды Къарачач да «ким биледи» дегени не болгъанын. Эки ат жегилген арба бла элни менме деген жашларын, аланы арасында Бексолтан да болуп, ашыргъан кюн. Ол бу хапарладан сора жыл да озмагъан заманда эди – 1941 жылда 25-чи июньда...

Шёндю уа ол адам, Бексолтан, уллу жайма таулу къалпакъны да кьолуна алып, аягында гён чарыкълары бла, гелефей кёнчеги бла, акъ ич кёлегин да желпегей куюп, орта бойлу, уллу санлы киши, отуз бир жылгъа энди атлагъан, алай окъууда да, иште да кёпню кёрген, кёпню сынагъан холамлы, толу юйюрюн атасы Тытырташ элни кюнлюм жанында сыртлыкъдан энишге, анасы жашагъан, сууну боюнунда орналган эки отоулу гытыгъа къарап суюледди. Атасы Къурман сайлагъан жерикче эди юйчюю. Бахчаны аргы кыйыры бла Холам суу барады, къачан эсе да бирледе кеси кесип ишлеген ызы бла. Ары жаны бийик жар болгъанды. Жар башы ёзенчик агъач кертмеле сыйынмай битген Тала. Жемишли Тала деп, бери келе келгенле, ат излеп кёп да кыйналмагъанлай, кертмели тала болгъанын кёргенлей окъуна, Жемишли Тала деп кьойгъан эдиле алайгъа. Аны ары жанында, артыкъ тик да болмагъан тёшлемеге ёрлеп, Огъары Суу Ара элчик орналгъанды.

Сентябрьни, болгъанны да сарыгъа, къызылгъа алдырып, эллилени да бичен къайгыда чаллыкълагъа къуйгъан кезиуюдю. Чертлеуюкле да жыгыра бола башлагъандыла. Сыртлыкъда къалын ёсген эменлени оюулу чапыракълары алыкъа агъып да башламагъандыла, – чалгычылананы туюш солугъан кезиулерине сериуюнлю кёленкеле болуп турадыла.

Холам череги арлакъгъа, жаргъа къасыларакъча кёрюндю Бексолтаннга. Бахчаларындан арлакъгъа кетип, жерк къулакъны да эки кесип.

Эндиге дери къалай эслемегенди ол аны

Олму эди къайгъысы: сан бирде, ишден ычхынып, анасын кёрюрге келген иш этсе, анга бир ыйыкъгъа жетер тенгли отун этип, жарып, жыйып кетерге тюше эди. Ийнекге къарап, халжарны да кюрөп, анасыны ашын-сууун да кёрюп, алай кетиучю эди. Ол кезиуледе төгерек-баш къалай тюрленнгенине къараргъа къайда заман! Аны себепли, төш башындан энишге къарап, суу да ызын тюрлендиргенин эследи. Биринчи кере кёрген киби болду.

Да не сейири – кеси да тюрленнгенди Бексолтан. Юйлю-юйорлю болду, жиберген жерлеринде ишлей, дунияны да ангыларча болду. Бир аз кезиучюкге суйген ишинден айырылгъаны татып, бир кесек жунчутханды ансы, дуния чайпалмаса, сабийлерини сагъышын этер заманнга келип тохтагъанды.

Тышындан къарагъанда, алгъындан Бексолтанны иги таныгъан кёрмей амалы жокъ эди Бексолтан кеси эслемеген, жыл саны келе келгенликге, аны акъылында тюрленмей тургъан бир затны – адамгъа асыры ачыкълыгъы тюрленмегенди, асыры бек ышанады, этген муратларын айтып къояды, болуру болгъунчу, этерин этгинчи. Къурман да тырман этип болгъанды аны ючюн анга, болсада, Бексолтан жашауну турушунлай ангыларгъа, жүрютюрюрге да сие эди: «Жангы жашау жорукъла-жолла адамланы бир бирлерине жан халаллыкъларын толу ачар ючюн келген жашауду», - дей эди ол кеси кесине. Кеси кесин юйретирге, кеси кесине насийхат этерге кюрешгенча

Бир терекни бир жерден алып, бир жерге кёчюргенча туйюлдю адамны жашауу, адамны акъылы, терекле – чапыракъларын, жер да – кырдыгын алышдыргъанча, аз кезиучюкге, ауузда айтханча кезиучюкге, бишип къалмайды.

Кеси ангы-акъылы да жетише эди бир-бирледе жангылычларын ангыларгъа. Алай дунияны алтыдан бирин тюрлендире башлагъан жамауат жашау, бу таулу халкъ киби, къарыусуз халкълагъа билим алыргъа, жырларын сакъларгъа, къара таныргъа жол ишлеген къырал адамны келир заманын алай шарт, ачыкъ этерге боллукъду – ма былай, бу кюз артында, бир заманда къарангы болуп туруп, энди уа адамны кёзюне ачылып къалгъан кюнлюм бет киби, адамла да бир бирлерин бир къарагъанлай ангылап къоярча, ич сырларын да бир бирден букдурмай, жан ачыкълыкъда жашарча, бир бирге халал ниетден къарарча этерикди коммунист къыралы деп ийнана эди Бексолтан. Ол себепден ма былайдан, Тазия Дуппурдан, энишге къарап, къалай туура кере эсе да элни, адамланы боллукъ жашауларын алай кёрюрге сие эди. Жашаугъа да башын кётюрюп къарап, кеси акъылында ишлеген дуниясын кёрюрге кюреше эди.

Аллына къарамай эди, бийикден, төш башындан, къарап эди Бексолтан элине олсагъатчыкъда. Аллына къарамай эди, бийикден къарай эди, асыры бек ышана эди кимге да, бир бирге толу ачыкълыкъ менден

окъуна башлансын дегенча.

Жашауну толу ангылау келемиди адамгъа, келмеймиди, ол жолун тауусхунчу – аны Бексолтан билмейди алыкъа.

Ол билген: биз аллай дуния ишлер ючюн жаратылгъанбыз! Аз затчыкъ окъуна – ма былайда колхоз бригадир болуп сюелгени да – бек уллу мектеп эди анга. Эл бригадирден мен игиме дегенден угъай, ёсюп баргъан жеринде артха саркъгъаны эди аны тентиретген, ол аз ауукъгъа болса да.

Къайтмазгъа кетерге боллукъ эди, бир Аллахдан сора Осман (Хажосман) жакълады ансы. Ол эсине тюшгени сайын ичин ууакъ шуллу къалтырауукъ алып, терлетген да этеди. Бу болумун теренирек тинтирге уа сюймейди – ийнанмайды кесине биреу аман ниет да тутаргъа боллугъуна.

«Мени кишиге да хатам тиймейди, кишини жолун кесмедим, умутуна чырмау болмадым, да сора манга ким да аман ниет тутаргъа нек боллукъду»- бу оюмну кесине таймаз оюм этип алгъан эди Бексолтан.

Иш анда эди...

«Сен билмей эсенг, манга уа аланы билир акъыл къайда! Окъуулу сен...» Чалгъычылагъа да Бексолтан къошулгъандан сора къошулурма мен да деген ниет бла къатында гумулжук уягъа битип сюелген Элкъан ны ол сёзлерин да кесини «таймаз» оюмуна тиреу этип къойду.

Бош эте эди.

Элкъан да биле эди бир затла.

Кеси башына...

Бексолтанны кёзю бахчаларына келип тохтады. Тёрт алма терекчик кюч алып башлагъан эдиле анда, къан кирип, суу чабып. Тёрт сабийине атап салгъан тереклеридиле ала Бексолтанны. Ол кезиуде аны жүрегине дуния къудуретден бир тюрлю сезим, толкъун болуп, женгил окъуна ичине къутулуп, къайгъысын къачырып, ёрге кётюрюрге, учуругъа кюрешгенча, жылы макъам, аяз бла бирге келип, къулакъларын тургъузд.

– Аларым бардыла, ол азмыды манга, не керекди андан сора адам баласына, асыры кёп излей а болурбузму? – деди Бексолтан, эшитдирип, солууун ичинден, теренледен, кючсюнюую бла алып, къатында адам сюелгенин да унутуп.

Несин да унутуп эди ол кезиучюкде Бексолтан: алаша, къарыусуз зыгытчыкъланы Налжик базардан алып келгени, юч сабийни да анасы болгъанлыкъгъа, бир сабийни да жүрек ауузунда жүрютгенликге, къыз бети алыкъа тюрленмеген Къарачач Бексолтан къазгъан чунгурчуклагъа зыгытчыкъны салып, сабийчикни къолундан тутханлай, аны баш жанчыгъындан тутуп, Бексолтан чунгурчукгъа къазгъан топурагъын къайтарып къуюп, къол табаны бла акъырынчыкъ теплегинчи тутханы, артда жар тюбю бла баргъан Холам суудан челекле бла суу келтирип, аны хар зыгытчыкъны тюбюне агъач чёмюшчюк бла, сабийге ёшюн салгъандача, акъырынчыкъ къуйгъаны Бексолтанны кёз туурасында суратлана турады. Жюрегине бир тюрлю татлы сериуюн жайылып, къанын теркирек жоргъалатады...

– Не дейсе? – деди Элкъан, алайда анча заманны бирге сюелгенли

Бексолтанны бетине биринчи кере къарап. Сандырап ишми башлагъанды бу дегенча соруулу эди къарамы да. Ол сорууна толу жауап тапмазына ийнанып эди Бексолтанны ол кезиучюкде акъылы къайры кетип тургъанын кёрюп тургъан Элкъан. Аны, Бексолтанны, жүреги жаппа-жангыдан, бар болгъанны да унутуп, сабийлерине тартдырыпды. Къарачачха кетипди.

Бексолтанны ол халына бир заманда да бюсюремегенди Элкъан. Кеси да юйюрлю эди, сабийли. Юйюрлерини юслеринде сагъынсала Элкъан бла Бексолтан кеслерини бир-бирледе узакъгъа созулуп кетиучю ушакъларында: «Къой-къой, аллай хапарлагъа заманны неге къюратабыз, балтала къолдадыла, саплары уа – биз», - деп, Элкъан хапарны башхагъа буруп къюяргъа суйгенди. Кесини жастыкъ нёгерин да ол адамладан уялып алгъан кибики. Бексолтан да тереннге кирмеучю эди, сабий заманларындан окъуна тенглеге саналып келгенликге.

– Бош-бош, алай сёз ючюн айтханлыгъымды, саныбыз кем туююл, къарыуубуз эсе алыкъа, Аллахха шукур болсун, бар. Не керекди бизге? Барып, чалгъычылагъа къошулуп, ишлеп башлагъандан сора, – деп, Бексолтан да ызын тапдырмады. Элкъан а ол къакъды-сокъдуну ангыламады. Ангыласа, кетип къаллыкъ эди алайдан.

Бир аламаты: Бексолтан тийрени-къоншуну жашау-турмуш болумларын билирге суйгенликге, не сабийлерини, не алау аналарыны юсюнден сёлеширге суймегенди. Ёмюрде да бир башха адам ангылап болмазлыкъ татлы, жууукъ дуниясын киши бла да сюзмейди Бексолтан: аллай бир сыйлы эди юйюр дуниясы аны, кюн къарны эритгенлей, алай эрите эди аны жанын юйюрюню, жастыкъ нёгерини юсюнден шумсуз эсгериулер. Жумушакъ талны къалын чачы суугъа ийилгенча, Бексолтанны юйюрюню, юйдегисини юсюнден сагъышлары арт заманлада, къыркъынчы жылланы башланырларына, юй жылыууна бекден-бек къысылып башладыла. Бир тюрлю жан татлылыкъ берген угъай, ол бар эди да бар эди, нек эсе да тынгъысызлыкъ сезим бла къатышып башладыла ол сагъышла.

– Да тыошге олтурур заманлары болады аланы да, бу дуруларын чыгъа эселе, келе болура, барырбыз, – деп къойду къысха Элкъан да.

Бексолтан элге бригадир болуп келгенин юч ай да болады. Ол заманы ичинде, чалгъычы жыйынны къурай, бичен ишлерге чыгъарыкъланы кереклерине къарай-хазырлай, элде кёп айланганды. Жанкёз а бир да тюбемегенди аллына. Бек къоркъа эди аны тюбемегенинден Бексолтан. Не дерик эди, абери сорса жазып ийген къагъытыны юсюнден, обкомгъа къайтып келгенин айтыргъа жарарыкъ туююл эди – жашыртын иш эди ол. Ол Жанкёзге белгили болса уа, бир ишексиз, аны да суймегенлери Бексолтанга атап, бютюнда халек этерикдиле. Алай ангылай эди Бексолтан ишни халын.

Иш этип, юйге келип сорса да, орамда тюбеп соргъан болса да, Жанкёзге тыююн айталлыкъ туююлдо. Букъдуруп да къалай жашасын бир элде? Кеси кесинден букъгъан кибики. Бексолтан кесинден кёреди ол къагъытны бир тюрлю къыйматы болмай къалгъанын. Этерге къо-

лундан келип, не сылтау бла да ол ишни онгмазын излеп, албугъартып айланган адамча кёрюне эди кеси кесине Бексолтан.

Къагъыт жаз деп келгенде Жанкёз, аны хайыры артыкъ аламан болмазлыгъын биле тургъанлай, тиширыуну жюрегине тумандан къутулгъан кюн жилтинлей тюшген ышаныу от жагъасыны адыргы жинкчигине суу къалай къуюп къояйым деп, акъылында болгъан ол сагъышын ачыкъ айтмады.

– Ахшы, Жанкёз, жарагъан этсин ансы, эринген этмейме, – андан ары сёз да айтмай, сёз да айтдырмай, жазып берди.

Энди уа эки отну ортасына кеси тюшюп жашайды. Бир жанындан къагъытны барлыкъ жерине жетмей окъуна къайтарылгъаны, аны бла да къалса уа, – кесини башына таш болуп тийгени, экинчиден а – Жанкёзге не айтыргъа билмей, къачып айланганы.

Ол оюмла Бексолтанны таза да малтардан болгъанда, ол алай амалсыз бола эди, тик къысыр тауну бийигине ёрлей барып, ортасында бир тагычыкъгъа тирелип тохтап, не андан ёрге ёрлерге жол болмай, не артха тюшюп кетерге онг табылмай тургъан адамны халындан башха туююл эди халы. Ол кесини къыйынлыгъын да унута эди бир-бирледе Жанкёзню халы эсине тюшгенде.

2

Тёбенгин, башчыкъларын да тёбенги къагъа кёрюнген төрт алма терек Бексолтанны бу сагъышларындан кеси да билмей тургъанлай азат этдиле. Биягъы толкъунла жамладыла жюрегин, жанын да. Дон сууу, жаз жылыуу киргенлей жагъаларын толтуруп келип, ызына сыйынмагъанлай, суу боюнунда орналгъан эллени, бахчаланы талап келген заманындача. Ростов шахарда Къызыл профессура институтда окъугъан жылларында аз кёрмегенди Дон сууну алай жан эриусюз жайылып келгенин.

– Эй, жаным, Танаис сууу эрттеледен бери танытады кесин былай, болсада аны тийрелерине къысылыргъа кюрешибиз ансы, бир кесекчиге къыйналыр ючюн жер алышындырып кюрешмейбиз; ата-бабаларынг кеслерини обаларын осуят этген жерни бир кесек къыйналыр ючюн къоюп да къалай кетериксе, хорлукъ-зорлукъ болмаса, киши къыстамаса, уруш кюйдюрюп, къырып бошамаса? – деучю эди аллай кюнледе биргесине окъугъан, ол жерледе туууп ёсген Сергей Платов, иш тенгликке жетгенде, жанындан юлюш этерге хазыр болуучу ёхтем къазакълы жаш. Дон суугъа бир заманлада Танаис дегенлерин да андан эшитгенди Бексолтан.

Танаис тенгли болмагъанлыкъгъа, анда-санда бир къутуругъа-къобаргъа ёч болуучу Холам черекни боюнунда бахчасында төрт алма терекни кёргенлей окъуна, Танаисни кемелери кёзюне кёрюнюп, аны жанын жамлагъан назийраны ол кемелени деменгилиликлерине ушатды. Алыкъа жерден ёрге иги да айырылмагъан, алай боюнчукъла-

рын кюннге тартыргъа кюрешип сюелген алма терекчиклени ол уллу кемелеге тенг этди. Ала төрт эдиле алыкъа. Атларын жюрютгенле уа – ючеулен. Тёртюнчю терекни да болургъа ушай эди иеси. Ётюрюгю жокъ эди аны. «Табарламы была бир бирни: бирлери – кётет берип, бирсилери уа – аланы ашаргъа?» Ма ол соруу эди тенгиз кемеден да уллу. Танаисни хапарын да айтханды бирде Къарачахча, кесини ичине сыйынмагъан юйюр соймеклигин ангылатама деп...

Бексолтан ол хапарны бош алай, кесини сезимини уллулугъун кёргюзтюр ючюн айтханлыкъгъа, тюртюлючю Къарачахча 1944 жылны март айында заманында жомакъча кёрюннген ол хапар бушууну уллулугъун ангылатыргъа табылып къалды.

Сергей Платовну хапары да.

Бексолтан кёрмеди аны. Кёрген да, кётюрген да, сезген да Къарачахча бла алма терекчиклени иелери этдиле.

Ол артда эди...

Сабийлени бери, анасы тургъан юйге, келтиргени, сабийлеге атап муну терекчикле салгъаны, ахыр-ауалда кеси къайда болса да, жан тынчлыгъы мында къаллыгъын билгени ючюн, Бексолтан, кеси кесине бюсюрей, къууанды.

Элни башындан энишге къарап, дунягъа ышарлыгъы, аны къучакъларыгъы келди. Ол да алай тургъанлай, анасыны арбазгъа чыкыгъанын, андан айырылыб а Къарачахчы, бир къолу бла Халалчыкъны къолундан тутуп, бир къолунда уа бир чулгъамчыгъы бла, сехледен жолгъа чыкыгъанын эследи.

– Охо, ма келедиле бизникиле, бери айлангандыла, тейри, – Бексолтан ол сёзлени кеси кесине айтханча, алай кёрюндю. Башха жанны кёрлюк туююл эди ол кезиучюкде ол. Аны алай айтханы бла тенг:

– Ишлеп да «къыйналдыгъыз», энди солуу да алыгъыз, азыкъгъа да узалыгъыз, – назмула бла айтханча этип, чалгъычыладан къайсы эсе да, чам халда селеше, терек тюбюнде азыкъгъа олтуруучу жерлерине чакъырды.

Жыйын ары тебиреди.

– Олтуругъуз, сизге халалды, менден артыкъ бир дуру чыкыгъансыз да, ингирде аны жетдирирге, мени излегенле бардыла да, мен алларына барайым, – деп, Бексолтан энишге тигелерге башлай, Элкъаннга къарап айтды:

– Кел, бирге ауузланырбыз.

– Угъай, мен жашла бла болайым, – деп, жыйын таба кетди. Ол кезиуде Бексолтан аны бетин кёрмеген эди, насыбына.

Бексолтан дагъыда анасы болмагъан жерде кеси аллына, уялмагъанлай, эрикгинчи селеширге, сырларын ачаргъа боллугъуна къууана эди.

Не десенг да, атанг, ананг кёре, юйдегинг бла эркин селешалмайса,

ичинги ачалмайса, кёз-кыаш бла кёргюзтген болмаса. Бюгюнча быллай заманлары, Тюртюлюде жууукъларында тубеучю заманларын айтмаса, хазна болмагъанды. Кырачач Бексолтанга келген жети жылны ичинде. Нальчикде жашагъан эки-юч жылда да, окъургъа болуп, Бексолтан юйю-рюне кесин артыкъ тапдырмагъанды. Терслигине кеси да женгдире эди. Алай этерик ишлерин битдирип, бош болуп, кесибиз ючюн да жашап анда башларбыз деп, кёп кере кёп затха кёз байлагъанды ол. «Алай а бола болурму, адамны этер иши битип, башына боппа-бош болуп кыалырча?» - деп да кёп кере соргъанды Бексолтан кеси кесине, жангызлай кыалгъан кюнлеринде.

«Келген да ёлюрге деп келмейди, жашаргъа деп келеди», - деп, жашыны окъуугъа, ишге асыры мардасыз бёлюннгенин кёрюп, Бексолтанга Кызыйка да тырманчыкыла эте-ете тургъанды.

Аны ючюн эди Кырачачны да кыуаннганы Бексолтанны бригадир-лигине.

Ма энди, тыш азык алып келген сылтау бла, бу тукъумгъа байланган ал жылларында дырын кыяргъа эл кызыла бла тенг жюрюучю жерге барады Кырачач.

Элкъанны кетип кыалгъанына Бексолтан, тюзю, кыуанган окъуна этди. Энди кеси кыалып, ичинде кыайнагъан, кыйнагъан да сагышларына батып, тюз этерик эсе да, терс этерик эсе да, оноуну, бичимни кеси этерге сюеди. Заманны келиши артыкъ алапат болмагъанын, ол аны жюрегине таш тышгенлей тышюп, ауурлукъ этип, кыйнап тургъанын кишиге билдирмегенлей, кеси жангызлай кётюреди. Нек билдиреди кимге да? Заманында билирле, сынасала, алгъадан кюркыуун этдирирге неге керекди? Бу сабийле, бу Кырачач, Амма кыалай болсунла? Кимге ышангын быланы? Кимге кыйгъун?

Боллукъ сабийни да кыошуп, сабийи сайын бир терек санап, тёрт алма терек салгъаны ючюн кеси кесине ыразы бола, келе тургъан Кырачачны бла Халалны башлары бла ары, чегетге кыарап, сууну бери жанында бахчаларына кёз жетдирди. «Терек бла сабий а бирмидиле, бирчамы ёседиле?» – кесини кыуаннганына артыкъ ыразы болмады Бексолтан. От кюдюрмесе, топ чачдырмаса, терек ёсе береди, кюн болса, суу тымы жер теренинден келип тапса.

«Дыркъ» деп эсине тышдю: бу айда «Коминтернге кыажу пакт» кыуралгъанын не бек жашырып турсала да, Бексолтан ахшы биле эди ол не ючюн этилгенин. Германия, Италия, Япон бошдан бирикмейдиле. Бексолтан ангылап тура эди 1939 жылда Молотов бла Риббентроп этген келишимни бошдан болмагъанын. Анга эс бурмагъанлай, сан этмегенлей, юч капиталист кырал Коминтернге кыажу нек сюелирге керек эдиле, биригип, бизден сормагъанлай?

Тюз олсагъатчыкыда Бексолтан, несин да унутуп, биягъы элге, тий-релеге тюрслеп кыарады, кыарамын кёзю кёргенге кыалкъан этерге суююп, жанымы былайлагъа жакъчыгъа кыояргъа уа бир тышмеги эди деп, кеси кесине шыбырдай, бу ахырлыкъны, кюз монглукъну биргесине кыюнуна сугъуп алып кетериги келди, ансыз былайлары тып

боллукъча неда бир кесинден сора бу тийрени бир киши да къоруулаялмазлыкъча, неда, ол кеси терен ангылагъандан, бу туугъан элине-жерине ахыр кере къарагъанча. Нек эсе да анга алай кёрюне эди: бир заманда бу чаллыкъны, чалгъычылыкъны да унутдурлукъ, сабийлерини бет жарыкъчыкъларыны ёчюлгенлери жюрегини къанын сууутурукъ кюнле келип, аскер училищеде айтычуларынлай, Ата журтубузну сауут-саба бла къорууларгъа тюшсе, муну билигиз, анга юйренигиз дегенлери хакъ болуб а бир тохтамагъы эдиле.

Къарачачны келтирген кюн, стол башына Чолпанны къатында олтуруп, къоншу къарт, ёфендилиги да болгъан Кёккёз алгъышында, Бексолтаннга бла Къарачачха этген алгъышында: «Бир бирлерин бек суйсюнле, халал жашаугъа эс ийсинле, насыплы ишге алчы болсунла, келген жаугъа ачы болсунла...» - дегени кёз туурасына келип къалды. Алыкъа чалынмагъан кырдык башланы тёбентин ургъан желчик къалтыратханын кёрюп, бир кезиучюкге ийнолайда-туурада кырдык башланы, сериюн угъай, кесини ичин алгъан къалтырауукъ къалтыратханча кёрюндю. Кеси кесинден уялды. Эр киши ушайса да, алгъадан не аман къууум этесе деген магъанада, ол келгенлеге кёзю жетип, аскер училищеде классха устаз кирирни аллында юслерин-башларын тап этерге узалыучу къоллары, бел бауу болмагъанлай, желпегейленген узун кёлегин тап этерге киришди.

Адамлары келе эдиле анга. Къайры барса да, кёзюне сугъуп, алып кетерге суйюп турган адамлары.

Къарачачны суу суратлай бети шарт кёрюндю. «Юч сабий табып, бирин да жюрек ауузунда жюрютген Къарачач бир тюрленмегенди да, таланган!» - деп, кеси ичинден къууанды.

Алып къачыу деген тёрелени эскиден къалгъан осал адетлеге чыгъарып, къыз кеси ыразы болуп келсе да, жаш юйюрлени бузгъан ишчикле бола тургъанларын уста билген Бексолтан «Боллугъу болсун, къадардан къутулмам», - деп, Къарачачны къачырып келтирирге ол кезиуде таукел болгъанына ёхтемленеди. Бу туурадагъы дурулача, чалгъычылача, Тазия Дуппурну сыртлыгъында эменлени къызылгъа тартхан чапыракъларыча, Суу Ара башы тёшлеге этеклери илинии кёрюннген женгил акъсыл булутлача, ол кюнлери кёз туурасына келип къалдыла. Бар ишлени да чалгъыны тюбюнден чартлан учуп чыкыгъан бёденени бир къанат къакыгъан кемине эсинде бир айландырып чыкды...

Къарачачны келтиргинчи, Бексолтан газетде ишлеген кеси кибик жаш корреспондентлени бир къаууму бла бирге редакция берген бир отоучукъда кечине эди. Юйленнгенлей, фатар да берликдиле. Анга къайгъысы жокъду Бексолтанны. Фатар болгъан окъуна этсе да, келтирген а ата юйюне келтирди. Аны адет ангылауу алай эди. Фатарына да элтир артдаракъда, ата арбазында къоншу-тийре да бир кёргенден сора.

...Элде да бар эди Бексолтанны суйген къыз – Назифа. Бексолтанланы бахча къыйыры бла саркъгъан суу ол жашагъан таба бурулургъа унамай эди, Тёбен Суу Ара башындан чыгъа келген кюнню таякълары,

ол арбазгъа къайтмагъанлай, тюзюнлей Тёбен Тюртлюде Къочарланы Хамматны арбазына тийгенча кёрюне эди жашха. Бир тюрлю бир сёз бла да ышандырмагъанлыкъгъа, Бексолтан къоркъуусуз да туююл эди, – ол къыз, керексиз хапар чыгъарып, къурала баргъан ишин бузуп къоймагъы эди деп, кеси кесине окъуна сагъыныргъа къоркъуп жашай эди ал кезиуледе.

Аманлыкъ этеме дегеннге кёп акъылмы керекди деп.

Бексолтан да ангыламай туююл эди: хар адам да, ол санда къыз да, кесини насыбы ючюн юреширге, талашыргъа, амал излерге, мадар этерге да эркин болгъанын. Жаш кесини муратын ачыкъ айтханлыкъгъа, къызгъа жашыртын амалланы излерге тюшеди. Ма ол жашыртын амалладан къоркъа эди Бексолтан.

Алай, аны насыбына, бир чырмау да болмады. Болсада Назифа унутмагъанды аны, умутун юзмегенди андан, жүрегинден чыгъарып аталмай турады ахшы къууумун. Аны ючюн болур эди: артда, Бексолтан урушха кетгенде, анга жарсыгъаны бла къууаннганы да тепше-тенг эди. Тенг къызларындан аны да букъдурмады. «Къарачач да бир кесек термилсин, кёзю кёре тургъанлай ол термилгенча!» Назифаны аллай ниети тенг къызларына ачыкъ эди. Аны ючюн эди къууаннганы Бексолтанны кетгенине.

Алай Назифа, шо ауазын окъуна бир эшитирге термиле, Бексолтанны кёзден тас этгенден эсе уа, дагъыда, тюзю, аны тешек жылыуун бир сынарыгъы къысхан заманда, быдыркай кертмеден эркинирек бола келген ёшюнлерин къыздыргъан кезиучюклеринде, кюн сайын кёре тургъа онгу болса уа сюе эди.

Аны Бексолтан толу ангылагъан эди артда: 1943 жылда Бакуда, Бексолтан бла Назифаны къарындашы Къасым тыш къыралланы болушлукъларын, Хазар тенгиз бла ётюр, Фарсдан бери ашырып турлукъ аскер къауумда болгъан заманларында.

3

Ол жыл Бексолтан Къарачачха жазгъан эди, былай да былай, келип къайтыргъа онгунг барды. Баш Советни Президиумуну таматасы Алабашланы Азманнга барып айтсанг, эркинликни ол берликди деп. Тюз аллай къагъытны юйюне Назифаны къарындашы да жазгъан эди. Ол, Назифа, алгъаракъ къармашып, эркинлик алды да, къагъыт келген кюнден сора кёп да турмай кетген эди. Къарачач баргъанда уа эркинлик алыргъа:

–Бизден, республикадан, ары биреулен кетгенди, сенден алгъаракъ болуп, эркинлик алгъан Назифадан айтдырсанг керек эди айтдырлыгъынгы, – дегенни айтып, Алабашланы Азман Къарачачны, ариу чагъып, кёгетле этип башлагъан умут бахчасын суугъа талатып къойду. Къарачач, сабийлерини аталарына сёз айтдырып тынчайгъан угъай, кёз къыйыры бла аны узакъдан окъуна бир кёрюп къалыргъа суйгенин, жангыз да

ол такыйкычакыкь ючюн жашауун харам этерге угъай демезлик ананы тиширыуну сарыуун къайдан биллик эди, тешегеи-шорпасы сууумай, мор сахтиян тышлы жумушакъ шинтикге олтуруп, немислиле мында болганда уа, башын алып, партизан къурайбыз деп, агъач тюбюнде бугъуп айланган киши? Ол кечилмезлик къатылыкъны, эссизликни кеп жылланы унутмагъан эди Къарачач.

Халкыбыз кечгюнчюлюкден къайтхан жыллада да ол адам биягъы шинтигине кюнду, Бексолтанны къабыр обасы уа къайда болганы да белгисиз. Ол заманда ол кьуллукъчуну хатасындан баш иесин кералмай кьалгъаныны ажымы Къарачачны жюрегинде Алабашланы Азманнга, аны биргесине ишлегенлеге да керюп болмаулукъну кьаласын сюеген эди. Андан арысында аны не тукъум кьуллукъчугъа да ийнаныуу жел юзюп келтирген чапыракъгъа да тенг болмай эди.

Эримегенди, жумушамагъанды Къарачачны аллай жандауурсулукъгъа, жарлы аналаны назийра нюзюрлерин сахтиян бла тышланган жумушакъ шинтикледен эниш этгенлеге Къарачачны жюреги.

Назифа уа керген эди къарындашын да, Бексолтанны да.

Назифаны жюрек уруундан Къарачачны да бар эди хапары. Иги кесек алгъаладан окъуна. Эштада дейсе, кепмю мычырыкь эди жайылмай бир гитче элчикде бир адамны ичине сыйынмай тургъан хапар! Къарачач жангы келинчик заманда окъуна тапдыргъан эдиле анга ол хапарны. Алай Къарачач бир сёзге да кьошулмагъанды, тап, аны Бексолтаннга айтып, жюрегин да кыйнамагъанды.

Къаты эди кесини насыбына Къарачач.

Бакудан къайтхандан сора Назифа кеси да бир ненча кере эникледи Къарачачха хапар айтыргъа, алай Къарачачны къарамындан окъуна онг тапмады. Кьоншуларындан Бексолтан жазып ийген кьагъытны ашырып кьойду. Анга да ыразы эди Къарачач. Къысха эди кьагъыты, жууукъ заманда тюбеширча жаза эди:

«Кесинг билгенликден, сизден немислиле къачхандыла. Акъылманыбызны атын жюрютген шахарда бегинирге кюрешген начасланы чыккыр кьуршоуларын юзгенди кызыл аскер, Вождубузну атын жюрютген шахарда да уатылгъандыла «шуёхларым», алай бла бу уллу суу бла алынган отунланы алырча башха жолла ачылгъандыла. Аны себепли биз былайдан кетерге боллукъбуз. Мен жазгынчы, сен жазма. Амма, сабийле да аманатдыла, кесинг а ол Башыбыздагъына аманатса. Тюбеширге да болурбуз, уллу сууну жагъасында ишибизни иги этгенибиз ючюн, отунланы зырафсыз тапдыргъаныбыз ючюн бир эки-юч кюннге жууунуп къайтыргъа эркин этселе. Тюбесек, кеп да барды айтырыгъым, алай, ким биледи, «... ажал инбашда» дегенлей болса уа, тилеригим: сабийлени окъутургъа кюреш, бохча бёлюмчюгюмю ала болурса, мен ийген кёлекни, кёнчекни амалсыз болсагъыз сатарса. Мени ючюн бир да кьоркмагъыз, мен сизни бир заманда да жерге къаратмам. Сау кьал! Жазгъан Менме.»

Бу жаз тил бла жазылгъан кьагъытны (алайсыз жарамазлыгъын ары дери жазгъан кьагъытларында билдирген эди Бексолтан) окъугъан жа-

ланда Къарачач этерик эди. Акъылманыбызны атын жюрютген сахар – Ленинград, чыккыр къуршоу а – Ленинградны къуршоуда болгъаны, Вождубузну атын жюрютген сахар – Сталинград, «шуёхлары» – душманла, уллу суу – Хазар тенгиз, ол башыбыздагы – Аллах, отунла – болушлукъга тыш къыралла бизге берген аш-азыкъ болушлукъ, аскер керекле, сауутла; жууунуп къайтыргъа – солургъа эркин этселе.

Къарачач ангылагъан эди къагъытны, аны артда иш да, теренде сакълап, бюгюлген жерлери чыгъарыла-салына тургъандан сизилип, къыйырлары мидел болгъандан сора да, Къарачач ол къагъытны бир харфында да жангылмай окъуй эди...

Алай, Бакудан кетип бара, Узун Къалагъа жетгенден сора, таматаладан тилеп, Бексолтан юйюне да къайтхан эди. Бир ыйыкъ тургъан эди да, Назифа анга не этип да тюбеялмагъан эди. «Бакугъа баргъанымы жетдирди Къарачач манга», - деген эди кеси кесине Назифа ол кюнледе.

– Моздокда бир кесек турлукъбуз, андан сора уа билмейме. Кесим жазарма, бошала да келеди энди бу къурурукъ уруш, артха ийип къоярыкъ эселе да билмейме, – деген эди Бексолтан Къарачача...

4

Ол кюнлеге дери уа кеп кере алышынырыкъды Тытырташ элде хауа, бир бири табанларын кеп кере марарыкъдыла къышла бла жазла, кюзле бла жайла...

...Алышынмагъан, эскирмеген, онгмагъан, кюймеген, батмагъан а Къарачачны Тытырташ элге Бексолтаннга келген кюню эди. Аны Бексолтан да жюрегинде къубулта кетди, Къарачач а артда иш да кеп жылланы баш иесине тюрленмеген жюрегинде аны тюз ол бери келген кюню къалай эсе да, ма алайлай сакълады кеп жылланы, бюгюнмютамбланы – ол кюнню иеси келмей къаллыкъ туююлдо деп. Къарачачны тою толусу бла чынтды таулу тойча болмады эсе да (Къарачач а сакълай эди тоюну ыйыкъгъа барып къайнарын), Таукъуллагъа келген кюнюне бир затны да къошмайды – суйгенин табып эди Къарачач.

Тюртюлюге келе, жауун кече суугъа кетип, ырхы таш Бексолтанны аягъын ачитханды дегенелеринде жюреги чыгъаргъа жетген Къарачач урушдан а къалай сакълайды аны?..

...Эсигизде болур: юйленирге мурат этгенин Бексолтан Къурманнга бла Кызыйкагъа эгечи Нафийден айтдыргъан эди. Кесигиз керген эдигиз: Къурман бла Кызыйка «Сокъур суйген – кез жарыкъ» дегенлей болдула. Дагыда эсигизде къалгъан эсе: татлы тенгине саналгъан Элкъаннга да сагъынган эди Бексолтан ол ишни, атасыны бла Элкъанны орталарында сёз ачыкъ айтылыгъусун билип. Киеу негерлерини ичинде арба башчы болургъа да анга бош тюшмеген эди – татлы негерине къыз келтиреди кеси къолу бла. Ол а – анга ышаныу, хурмет.

Бексолтанны быллай кеп адамдан айтдырып, ишни къаллай боллугъун алгъадан сынап керюрге кюрешгенинде сиз да, мен да билип

кыалыргъа керекли бир магъана бар эди: не ары-бери десенг да, Къурманны жаралы Къочарлары этгендиле; ол себепден, Къурман чарларгъа-чочургъа да боллукъ эди Бексолтанны муратына, чарласа уа, Элкъандан букъдурлукъ туйюл эди. Бексолтан дурусун билирге суйгенди.

Алай Бексолтан нек эсе да кесини ышанган нёгерини бетинде бир тюрлю кьюуанч эслемеди, хапарны солууу тыйыла сакълагъанча болмады. Къурманнга да аны бир бош хапарныча айтып кьойду Элкъан. Бексолтанны энди боллукъ жангы жашаууну ызына сыйынмай баргъан череги тумалагъан жюрегинде бир тюрлю ишеклик туумады ол кезиучюкде да Элкъаннга...

Шёндю уа аны бар акылы да анда, тёбентин, Халалчыкъны кьолундан тутуп, Бексолтаннга азыкъ алып келе, тёшден бери кьутулгъан халалында – Къарачадады. Атасын эслеп, Халалчыкъ аны таба тартдырады. Къарачач жибермейди. Бексолтан ала таба атлады...

5

Былай озуп кетмез эсе уа жашауум деп, бюгюн да кечиндиреди жанын. Энди уа жашындан туугъанчыкъ да биргесине. Муну аппасыны аллында намысы – таза, тёртсюнден экисин сакълады. Ёсдюрдюм, юй этдим деп, ёхтемленип айтыргъа хазыр. Бексолтан келген иш этсе да. Кьолунда уа дагъыда – туугъан жеринден кыысталып, бу жерлеге келе туруп да умутун юзмегенлей, Саратовха Бексолтаннга жазгъан кьагъытларын почтагъа атаргъа поезд тохтагъан жерде хар тюшгеннге, асламында уа баш иесини тенги Элкъаннга берип, ол а, малгъун, атмагъанлай, атханма деп, ётюрюк айтып туруп, артда, иши бармагъандан сора, Къарачачны бетине атып кьайтаргъан кьагъытлары

– Бу сен салып кетген тереклени тамырлары элтсинле хапарымы санга, – дейди Къарачач, – жер башында эсенг. – Мени керти дуняма Аллах сенден алгъа алып кетсе уа, келип иш кьалсанг, бу тереклеринги чапыракълары айтырла толу хапарымы санга. Кьол жылыууму, тереклеге тийип кёрсенг, сезериксе. Тийип-тийип кёре тур мени эсгерген кюнлерингде. Мен да алай этеме. Сени кьол жылыуунгу алай бла сеземе. Ол да болушады манга жашаргъа. Энди уа ма – жашынгдан туугъанчыкъ да. Аскербий.

Къарачачха жетдирмеген эдиле жууукълары ансы, артда туугъанчыкъгъа да, Бексолтан аманат этгенча, С харф бла келген ат атарыкъ эди. Самат, Саубар деп, эки абаданына кеси атагъан эди, кызычыкъгъа да – Света деп. Кьылыгъы ариудан, халаллыгъы озгъандан Саубаргъа Халал деген эдиле да жууукъла сабийлигинде, ол ат жабышып кьалды анга ансы. Урушну аллында, энди туугъаннга мен атарыкъма ат деп, Элкъан кьоймай тура эди Бексолтанны. Аны алай нек этгенин да ол кюнледе киши эслемегенди. Кёчгюн болуп, анга да жетмеди ол иш – Бексолтанны жууукълары атадыла Азрет деп. Ол да бир жашыртын жюрек ажымыды

Къарачачны: Ол (Бексолтан) айтхан нек болмады деген магъанада.

Ол жыллада, терен тиширыу сезими бла ангылагъан этгенликге, Къарачач арт акъылын билмегенди Элкъанны. Бексолтанны абынырын, жоюлурун сакълагъанны...

Былайда да, Къарачач манга айып этмесин, Бексолтаннга деп энчи бир дефтерчигинде этиучю жазуларындан бир юзюкчюкню башын ачмай болмайбыз – алайсыз Къарачачны намысына сакълыгъын ангыларгъа къыйын боллукъду:

«Тюшлерим хорлукъ-зорлукъ этедиле манга. Не этейим. Къайры къачып къутулайым аладан? Ишингден кеч келип, жууургъанны тартып атып, сабийлени уятырма деп да къоркъмай, жылы къоюнума кесинги атыучу къылыгъынг кёрюнюп, жууургъанны буштукълап, тюрюме малтап, эрттенликге адам танымазча этип чыгъама. Не заманда да болуучу уялчакълыгъымы фердауун сенден сора киши ачарыкъ тюрюл эди. Сен а эркин эдинг. Къандырмадын, эрикдирмединг этгенингден ансы. Кюндюзгю кюнде экибиз къалгъанда, анагъызны бир иги тюрюим деп, абадан экинги да къозутуп, ала да къарап тургъанлай къучакъласанг, ала да сени тобукъларынга жабышып, артха-артха тартыргъа кюрешселе, сен мени игирек, къатыракъ къысмагъанча кёрюнюучю эди манга. Къаты къысып, бир ачытса эди деп ичимден аз айтмагъанма. Сабийле жукъ ангыламагъанлыкъгъа, аладан уялгъандан, кесим артха тартхан кибик этиучю эдим. Аллай заманчыкъларыбызда, къолума табакъ алырны орунуна къашыкъ алып, отха къазан асар жеримде аны отдан тюрюрюп, кесими кепге къыялмай туруучуму да билесе. Челекле толу суу бола тургъанлай, Аммагъа да кёрюзтмегенлей, сууларын бир жары тюрюп, суу боюнуна суу алыргъа чабар эдим. Амма сау къаллыгъ а, мени кюрегими китабын окъугъанча: «Барчы, жашы, келинге кётюртме челеклени, сен мында болмагъанда ташыгъаны да жетеди анга», - деп Сени ызымдан жиберсе, ма анда болуучу эди сууну ары жанында жерклени тойлары. Эталмайма бир жукъ, къарыуум къуругъанды. Иште тюрюлюп да кюрешеме, къызгъан ёшонлериме келегим жетип къарыуу жокъду. Аллай амалсыз кюнлеримде мени кишиге кезюнг къыймагъаны, биреу мени таба къараса, бетинги тюрленип къалыучусу эсеме тюрше, болгъаным суууп къалады, не алапат, не сейир. Сени кез аллыма келтирсем, кесими тиширыу къачымы унутуп къояма, кеси келсе, кеси жандырсын от жагъасын деп. Алыкъа саулугъу да игилей тургъан тиширыуну бла аны ол заманыны излепенини бла сени бетинги этгеними орталарында уруш, ол сен къатышхан урушдан эсе, къаты барады. Хорлагъан а сени сюйгеним этеди. Олду мени сакълагъан, сау къаллыкъ Сен. Ол хорлатырыкъ тюрюлюдю кишиге. Ырахат бол. Кесинги сакъла... Манга... Сабийлеринге да...»

Хыйсап этигиз кесигиз, тынгылагъыз кесигиз да намыссызлыкъ къанын къыздыргъан таулу тиширыуну айтханларына:

«Экибиз бирге болгъан заманлада, сен жулдузланы жыргъа салып

жырласанг, ала манга жомакъ мёлеклеча кёрюнюп, жырларынг хычыуун сезим туудуруучу эдиле. Ол ингирде ала, адам сыфатха кирип, юсюме сюелип, айып этип, къарап тургъанча кёрюндюле.

«Санга Къарачач деп мен атагъанма, - деученг сен. - Мени сюегеним айдан бла кюнден жаратылгъан болсун деп Аллахдан тилегенме да, санга ол атны сен туугъунчу да мен атап къойгъанма. Айгъа къара да, кесинги таны, манга тансыкъ болсанг да, айгъа къарай тур, мени анда кёрюп къоярыкъса – мен да сенден узакъда болгъан заманларымда, айгъа къарап, сени анда кёрюп, жүрегими алай къандырыучума», дегенлеринг эсеме тюшюп, муну сылыкъ сёзлерине да ай тынгылап тургъанча, сен да ары къарап, хар затны кёрюп, жарсып, этерге амалынг а болмай кыйналгъанча кёрюнюп турады манга. Андан болама жерге кирлик аны сёлешгенинден. Таулулада тенгин алай терк унутхан мындан сора болурму, экен, деп келеди кёлуме. Бютюнда бу кёчгюн кыйынлыгында...»

«...Адам ёлор сагъатчыгында бар жашауун кёз туурасына келтирип къояды», - деучю эди атам, харип, Хаммат. Керти эди ол. Ёлор сагъатым келип къалгъанча болдум. Хаммат, харип, къайры тюшген болур? Ол болса, тарыгырем анга.

Вагонда Тюртюлюден Аккаланы Зариятны юйюрюнден сора ата элимден киши да жокъду. Эр киши аты болуп. Жумушха жарарыкъладан а – жаланда Элкъан. Мен а бек излегенем, айып этме аны ючюн, бир да къуруса да, кеси элимден бир къауум болсакъ, бир бирге таянч бола барырек, къайры тюшсек да деп. Зарият да адам къабындан чыкъгъанды. Ариулугъу бла чегем сыртланы кызыл отха алдырып чыгыучу кюнню окъуна кесинден кёлон чагъаргъан Зариятны кёрсенг, танымазенг: аны кесинден да чырайлы, таза да кёз къаматхан 16-жыллыкъ хур кызы – Зайнафны – немислиени кыагъытларын зарфха урургъа болушханса деп, кимни эсе да биреуню тили бла тутуп кетгендиле. Андан бери бир хапары жокъду. Ол Ефим Михайлович деген нёгеринг айтханы жукъгъа тиймегенча кёрюнеди. Кеси да, билесе, харип, Зариятны эри ёле туруп, ахыр солуму бла бетине къарап:

– Былай ариулай кыласа менден, мен къалай тынчайырма анда, бу базыкъ эшмелеринги кёрмегенлей? – деп, кёзлери бла Зариятха къатханлай жан алгъан такыйкъачыгында Зарият, битеу жууукълары да алайда тургъанлай, табанларына жетген эки да антау бурдухла кибик базыкъ чач эшмесин, тюз желкесинден кесип, тюз ол сагъатчыкъда кёзлерин ариу юйдегисинден бир жары буралмай жан алгъан баш иесини юсюне салгъанды. Ол хапарны сен билесе. Шёндю аны кёрсенг, танымазса.

Мени сюймеген да аллайгъа тюбесин. Кесими иш да унутханем, тюзю. Зайнафны хапарын да айта кетейим былайда санга, жанынгдан да бек сюйген бласынгы этгенин кёргюзтюр ючюн да, бласны терслигин бла халкъны ачыуун да кесине тап тюшюрюрге кюрешген тенг кибигинги санга бетин ачар ючюн да...

Тюш кѳрген эди бирде Къарачач, танг ата, адамла къозгъалгъан заманда..

Тытырташ эл алыкъа уянмагъанды. Танг аласыны жизги жарыгъы, жауун суула, къонгур ырхыла болуп, асыры ашагъандан – къыртишлери сизилген дыркыыланы, жаз жылыуу эртте келгенликге да, энтта да жаланлай тургъан юлкулени тюплерин, къара чайыр салыннган арбазланы къармай келеди. Тангны сары жалкъалы белгиси, бу эрттенликде саргъальыргъа да жетишмей, мароко бетин да тас этмей, бийикге кѳтююлгенди. Эл а къымылдамайды.

Солуу кюндю. Тытырташны тюз ортасындан экиге бѳлюп баргъан орта орамында солургъа келген шахарчыланы мешиналары ары бла бери жортадыла.

Къарачачны тюш тумалапды, кесин кѳп ахшы умутларыны ышанларын сакълагъан бешигине бѳлегенди. Алай ол бешик къуруда игиликлени эхчеучю бешик болгъанын унутуп къойгъанча эди бу жол. Жауун булутлай, ауур эди тюшю Къарачачны бу эрттенликде: тюшю болгъанын сезген этгенликге, аны кѳз къаплары, буз къауданла болуп, кѳзлерин ачаргъа къоймайдыла. Тюш Къарачачны ундурукъгъа къадап къойгъанды.

Ол аны бар жашауун кѳзюне тутуп тохтады. Ол – тюшон кѳрмеген да, тюшюнде болгъанлыкъгъа, жашауун энтта да бир кере къатламагъан да болуп къалса сую эди. Алай, тюшюнде болгъан ишледен къутулалмагъаны кибики, тюшюнден да къутулалмады..

Къанатлыла кѳкню бетин сыйыргъандыла. Кеслери да бир тюрлю ючгюлле. «Жангъданмы сынатады кесин жажаним?» – деп келди кѳлюне Къарачачны.

Учуп баргъан къанатлы ючшмююшню тюбюнден ѳрге къарайды Къарачач. Анда уа, къанатлыла угъай, бир къол жазгула, хумаллак кибики, бир бирге чырмашып кѳрюнедиле. Аланы окъургъа амал жокъ эди. Бир тюрлю къанатлы къагъытладыла ала. Жыйын башчы къагъыт зурнук къалгъанладан уллуракъды, къарыулуракъды. Бексолтанни 1944 жылда февральда келген ахыр къагъытыча. Бюгюлген жерлеринде айырылып кетерге жетип сизилген, баш жанында онг мюйюшю уа – ашалып тауусулгъан. Ючгюл жыйынны сол мюйюшюнде уа – баш бармакъ жюреги тенгли бир къан тамгъа. «Ий аурунг, ол къагъыт кеси окъунады кѳкдеги», - деп келди кѳлюне Къарачачны.

«Бу къагъытындан сора мени жашауум, кѳкге ачылгъан тала кибики, туура болуп къалгъанды», - деп, вагонда тюртюлючю къоншулары Зариятха бла Элкъанны къатынына кѳргюзте баргъанын Къарачач тюшюнде къатлады.

Жыйын башчы къанатлы, къанатлары къабурчакъланып, энишке тартханча болады да, аланы женгил силкалмай, аякъла этип къюады. Энди уа ол кѳкде, жердеча, атлап барады. Сол къанаты от бетли, онг къанаты уа – кимсаннга тартаракъ. Уллу ауанасы да – жерде, тѳшлемеледе-дуппурада, дарий – желде кибики, толкъунлана, тюз тала-

чыкылада уа – жаймалана.

Сейирге кылады тюшонде Кыарачач. Ёмюрюнде кёрмегенди алайны. Не тюрлю ауана да, нени ауанасы да кыарамай болуучу эди. Муну уа, жыйын башчы ючгюл кыанатлыны, кыанатларыны тюрсюнлери турушунлай тюшюп кыалгандыла жерге – кыан тамгыасы да, кимсан тюрсюню да. Дунияны кеси кибик. Эки кыанаты да тамам сакыал тюбюнден башланадыла, бурун сюегинден айырылганча. Алайдан кенгине кетип, жютюмнойюш болуп, экиси да – кыанатлары – ючкюллей бирге кыошулуп кыаладыла.

Не сейир, не алапат, – кыуйругу жокыду башчы кыанатлыны. Чюйке учу кибик бир кёрюннген сюек бурунчугу уа – акы. Тамышхан бузоуну тюп эрининден салыннган сют кёмюкча кёрюнеди мындан ары кыараган Кыарачача. Кеси да энишге салынып, юзюлюп кетмей да кыалай турады дерча.

«Оу, юзюлюп кетеди!» - деп, анга кыоркыуп, Кыарачач уяныргыа, кыобаргыа кюрешеди: ол акы сюммекча тагыылганчыкы аны иги кыуууму эди, юзюлсе, ол акы тамгыачыкы бла бирге жаны да чыгып кетерикча. «Жаныма асыу берген гулмакчыкыны юзюлгенин кёрмейим ансы, не да болайым», - дей эди кеси кесине тюшонде.

Юзюлген иш этсе да, аны кёрмез ючюн бетин бир жанына бурду. Кыобалмайды. Басырыкыланнган этген кибик. Кыаты эди кыучагы жашаууну-тюшоню.

Кыанатлыла жыйын башчыны ызындан барадыла. Кёкню бетинде атлап барганча. Жердеги ауана уа жангыз бириниди – башчы кыанатлыны. «Кыалгыланы ауаналары уа нек жокыдула, огыесе мен эслеялмаймы турама?» Кыарачач, ол сагышлагыа кыалып, тегерекге кыарады.

Ол да алай турганлай, жыйын башчы жырлап башлайды.

Кыарачач, сакыламай турган тауушдан элгеннген да этип, кёкге кыараганда, кыанатлыланы бир-бирлери анга эжиу этедиле, бир-бирлери уа созукку боюнларын терсине буруп кыоядыла.

Нек эте болурла алай? Жырны жаратханла – эжиу этип, жаратмагыанла уа, иничке узун боюнларын бир жанына буруп кыоядыла, алаймы болур адетлери?

Жырлай эди жыйын башчы:
Кёгюм, насыпха тюбет,
Хапарым бар заманнга.
Бети, Бетим, Бетинг, Бет-
Кыанат бердиле манга.

Мен ючгюлме, амал эт,
Иги хапар жазылсын!
Бети, Бетим, Бетинг, Бет-
Жумуртха жюклей кыалсын.

Бети, Бетим, Бетинг, Бет-

Кыйынды бек сакълагъан.

Къара ауну седирет-

Аманатбыз саулагъа.

«Бетликни юсюнден жырны – бу жырны – мени ючюнмю жырлай болур къанатлы жыйынны башчысы?» Ол сагъышла бла тынгылай эди жыргъа Къарачач.

Сора, къанатлыла таба айланып, айтды:

– Мени да барды жырым. Сабийледен букъдуруп турама ансы. Сиз келирни аллында бир окъугъанма сабийлени аталарына – Анга. Къайры эсе да ашыгъып эди да, иги ангылагъан да болмаз. Олмуду аны къайгы-ысы бусагъатда! Ючгюл къанатлым, жан дарманым, жүрек аурууум, тынгылачы бир. Къайсыбызны жырыбыз келгенди жашаудан? Къайсыбызны жырыбызды жүрек дарман?

Жыйын башчы, жыйынындан бери айырылып, Къарачача адам тил бла селешди:

– Жырынг биргенгеди. Ол жырны магъанасын мен кесим билирге сюеме, сёзлерин эшитгинчи. Аллай амалым барды мени: «Соруу-жауап» оюнну ойнайыкъ да, анга кёре тынгыларма санга. Мени хар сорууума сен жаланда бир сёз бла берликсе жауап. Болсунму?

Не соруу-жауапды бу, билмейме, алай дуниядан бир иги хапар айтырыкъ эсе уа деген сагъышла арсар да бир этдиле Къарачачны, алай:

– Болсун, – деди, таукел болургъа кюреше.

– Тынгыла да, кесгин жауап берип бар, – деди къанатлы:

– Къоншусуну жарсыуун кесини юйюне мурдор ташха излеген кимди?

– Мискин.

– Къоншусун ачытып, ол «аперимлиги» ючюн харх этген а?

– Мурдар.

– Къуллукъ къарыуу къарып, къызны намысы бла ойнагъаннга уа не айтаса?

– Башкес.

– Жаш адамны абындыргъаны ючюн бёркюн алчи кийген а?

– Эшек.

– Кесин атдан тюшмезлик суннган а?

– Башсыз.

– Негерини игилигин сынап, башына жаратып, анга ариу айтхан кибик этип, ичинден а къара сабан сюрген а?

– Ёз анасыны эмчегине бичакъ ургъан...

– Быланы бир бири ызындан бир тизмеде нек айтдынг, Башчы? – деп сорду къанатлы жыйынны башчысына Къарачач.

– Игилени бетлерин чыгъарыр ючюн, – деп, къысха жауап берди «Соруу-жауап» оюн бошалгъынчы кёкде уюп тургъан жыйын башчы къанатлы.

– Жырынг да ол ангылауларынга кёре боллукъду сени. Биз мындан, бийикледен къарап, кёрюп турабыз кимни къаллайлыгъын. Энишке тюшюп, тилленип, сизни аллай ишлеригизге кёзлеригизни ачаргъа

къолубуздан келмей турады ансы. Кёбюнде сокъурсуз сиз. Огъесе жаныгъызмы сокъурду сизни, кёзлеригиз кёрген этгенликге. Къанатлыла адамдан нек искилтин болгъан сунаса, Къарачач? Да ма ол жан халаллыгъыгъызны кёзлери болмагъаны ючюн. Алай, биз дагъыда сизге сукъланабыз не тюрлю кыйынлыкълара да игиликге ийнанганыгъызны кёймагъаныгъыз ючюн. Биз да алай, сизнича болалсакъ эди, жерге тюшюп, биргегизге жашарек. Биз алай болалмагъаныбыз ючюн, сизден уялып, андан кечинебиз кёкледе, къайда жылы болса, ары кёчюп. Биз уста билебиз: юзюлмезлик жип – игилик, дунияны бет жарыкылы этерик – керти адам, жер жарыгъына къол кётюргенни тыярыкъ – огъурлу жан, адамны жандауурлукъгъа табындырлыкъ – къыраллыкъны адамына тутхан ариу ниети болгъанын. Алай, биз сизни жашауугъызда адам баласыны ол жорукълары иги аякъланып тохтагъанларын кёрмейбиз да, сизге тийишалмагъанлай, сууукълардан да сакъланып, къарыныбыз тоярыкъ жерлени да алышдырып аны ючюн айланабыз. Сиз, таулула, туугъан жеригизни тойгъан жеригизге алышмазгъа къатысыз да, олду сизни адам этген. Жырынгы магъанасын ангыладым. Аны туугъан-туудукъларынга айта туруп кюнлеринг кёп болсунла!

Ол сёзлени айтып, жыйын башчы кеси да кёрмедиде, кёрдю эсе да, эс бурмады анга нёгерлерини бир-бирлери эжиу этмегенлерин.

– Табийгъатны иши уа болурму бу? – деп, кеси кесине сора, Къарачач кёкде, урушдан келиучю кьагъыталагъа ушап, гамма учу кибик, ючгюл жыйын болуп, учуп баргъан зурнукланы ызларындан къарап къалды.

7

Да айтырыкъды туудугъуна ол жырны. Къанатлыла бла ушагъын а быланы, туудукъланы, Аппаларыны бла аны урушдан къайтмай къалгъан нёгерлерини орталарында байламлыкъ къурагъан ушакъгъа тежеди Къарачач.

Соруу-жауап!

Соруу-жауап!

Соруу-жауап!

Шулпулу, кухлу кече, жаз башында элияны:

чакъгъаны-ёчюлгени!

Чакъгъаны-ёчюлгени!

Чакъгъаны-ёчюлгени!

Анга ушамаймыды бу ушакъ? Жашауну кеси кибик.

Неда кечегиде жолоучу, узакъдан кьош отланы кёрюп, ары ашыгъып бара, дуппургъа чыкъса, отла шарт кёрюне, сызгъагъа тигелесе уа – кёзден ташая тургъаны тьюнлюмюдю бу?

Отну кёрюннгени – умут,

Кёзден бугъуннганы уа – тюнлюлюю.

Ол ушакъны ахырын Къарачач, не кюрешди эсе да, табалмады. Тау-

усула билмеген огъурсуз жомакълай кёрюндю ол анга.

Сагъыш этип, теренден къараса уа, ол – жашаууну кеси.

Аны барыуу болурму?

Чайкъала, чайпала барыуу?

Толкъун этип, чайпалтхан баштакъланы ишлери тауусулмазча кёрюнеди. Жашауну керти арба башчылары ол чайпалыуну тохтатыр къазауатдадыла. Жетишмей турадыла баштакълагъа ансы. Огъесе къолларындан келмейми?...»

Къарачач этген оюм алай эди.

Жора тюшо эди да ол, аны кесини жашаууна ёнчелеп-ёнчелеп кёре эди бир затны юсюнден сагъыш этерге тюшген кюнлеринде. Аллай кюню болмагъан заманы уа жокъ. Къыйынлыкъ сагъышларындан бош кюню табылмады мынга....

8

Бюгюн Къарачачны кюню эди:

«Тюзмю эди былай жашагъаным, терсми? Ким айтыргъа боллукъду аны манга жауабын, тереклерим? Сизни къарыусуз зыгытла заманыгъызда бу сыйлы жерге сабийлерини атлары бла орнатып кетгенни уруш ёртени, мен ийнанмагъанлыкъгъа, урходук этип, кёкlege сууургъан эсе уа?

Неди бу суймеклик дегенлери – ичинги сирнексиз-отсуз ёртен этип къойгъан, къууандырама десе да, кеси къанат болуп, дорбункъулла, гергеле кёкню бийик аязында уюп жырлаучу кенгликlege тюгюне да кёрмей чыгъаралгъан?

Къолунга алып, кёзюнг бла кёралмагъан; ауурлугъун да, аны бла бирге акъылынгы да чачыкъдыргъан зауукълукъну жаланда жюрекде сынагъан?

Сиз кёре болурсуз, тереклерим, сан бирде суу боюнуна тигелеп, Ол кетген жары къарап тауусулгъан кёзлерим бла урходук ташла излеп айланыучуму; биз сюрюнде болгъан онюч жылны ичинде Ол, кёкге сууурулгъан уруш урходук, былайлагъа тюшюп, бизни сакълауунда таш болуп къалгъан эсе уа; болургъа да боллукъ эди алай – бек суйюучю эди ата жерин.

Ол, жонуп-сылап, от жагъагъа салып кетген къайын ташла да, со-старланы эки-юч жарып, капа маталлы ишлеген эки отоулу хаух гытысы оюлуп, тюбюнде асыралгъандыла. Аллай ташла да излейме.

Тюзмю этдим, терсми, анча жылны къараусуз къалып, желле, жауунла, къарла, бузла туююп сындыргъан бутакъларыгъызны, жарылгъан къабукъларыгъызны тырнакъ тенгли кесекчиклери манга тутуяча кёрюнген Тереклерим?

Аны уруш ёртени къапхан кибик, мен да, къысымлыкъгъа тыйгъан

жашауну кётюралмай, Аны төрт аманатындан экисин кьабып, Къазахда кеси кьолубуз бла ишлеген Таулинка элни аякь жанында кесибиз башлагъан кьабырлада кьоюп келгенме; мени бир насыбым – Амма да, Экьыз да, аны эки кьызы да кьатындадыла; сиз а төртюгюз да сакьлай болурегиз төртюсюн. Манга айып этмегиз да аны ючюн, урлугъун юзмей, ол угъай да – бир затыгъызгъа жаратырсыз деп кьоюп кетген офицер шинелини, кётюрюрге келген солдатны кьолундан сыйырып, хурттаклап алгъан ма бу журунучугъуму да, дарманлыкь жумакуьллай жюрютюп кьайтаргъаным ючюн да сау бол дегиз.

Мен а кьор болайым жаныгъызгъа: хаух капаны кьабыргъаларын оюп, жаркьа ташларын алып кетип, бахча төгерегинде чалман бурууну да отуннга ташып, Сизни кьуру журтха кьаратып кьойгъан адам кьабына киргенлени кьылаууз ишлерин да хорлап, былайланы чулхурум этмей тургъаныгъыз ючюн. Битгенигизни да кьоймай.

Мен да Сизге ушайма: жашау мени гумук этип да кёрдю, теменги этип да сынады, ылыстырлап да сындырды, – кертилигими уа тюп эталмады, кёресиз.

Даулет бла Дауче, Ёксюзле жулдузу, Жан жулдузу да – сиз бирден кьол аязларыгъызда жюрютюп кьадарымы, кьоймадыгъыз мени бошланьргъа. Кьайнар да жылыуун менден кьызгъанмагъанды, – ол себепден мен да фасыкьлыкьгъа терилмей келдим бюгюнюме, Аны эки самыр балачыгъын кьушла этерге кюрешип. Эрирей хауагъызны, тылпыуугъузну ары келтирип турду манга, бизни хапарыбызны да келтире болур эди бери – сизге. Алай болмай да не амалы бар эди: адамны бла аны туугъан жерини орталарында байламлыкь юзюлмейди, юзюлдю эсе уа –эки жаныны да жашаулары кьуруду; биз а – барбыз, сиз да, биз да.

Энди сизни да, жан дуккулларым, терек кьапдан чыгъып, адам сыфатха кирип (кёрюп турама алай этгенигизни) сюелген алма тереклерими, сорлукъларыбыз бардыла бир бирге, мен бир жукь ангылай эсем. Сизни сорлугъугъузну мен билеме, сорууларыгъыз ичигизде кьайнап, алмаларыгъызгъа кечюп, мени жьыргъа кезиуюнде табалмай, тюшюптюшюп, чирип тургъандыла. Энди уа ма-а, сорууларыгъыз, былай тюбеп кьалгъаныбызгъа кьууаннгандан, кьызылууртла болуп, чапыракъла ичлеринден кьарайдыла манга.

Мен айтайым, сиз а тынгылагъыз: бар акьылым да, наныкь чыпчыкьлай, желле кёп тарагъан чачларыгъыздады.

Айтайым да, сюзюгюз: тюзмюдю мени былай жашай келгеним, терсмиди? Мен ма былайланы жьыйрма бла жети жыл мындан алгъа онжетижыллыкь заманымда таныгъанма, ма бу айда – кьыркьар айны быллай ариу кюнлерини биринде. Андан бери жюзжыллыкьны төртден бири озду.

Барды айтыргъым.

Алгъа сиз айтыгъыз: тюзмю эдим мен, терсми эдим?»

Бу сарууларын Кьарачач 1957 жылда сюрюнден кьайтхан айында төрт алма терекни орталарында айлана, бутакъларына, теммеклерине кьолу бла тие, ушакь эте айта эди. Кесим шагъатма анга... Бюгюн да

къатындама Къарачачны – алайсыз да тынгысыз кечесин тамир тауушла бузгъан эрттенде...

9

Кызыйкалары минген жюк мешина, аланы ызларындан Огъары Къабакъдан келе келип, алайда тохтагъан дагъыда эки мешина да ызларындан, аладан да алгъа уа кюбюрюн солдатла толтургъан бир гетенбаш мешина энишге, Налжик таба тебиредиле. Кызыйкалары мешинаны арт жанына юч солдат автоматларын да кенделен тагъып олтургъандыла. Быланы юйден чыгъаргъанлада бири да жокъду аланы ичлеринде. Была мешинагъа мине туруп, Вася къайры эсе да энишге чабып ётгенин Къарачач бир эследи ансы, ала таныгъан болуп, солдатладан киши жокъду.

Мешинала тебирегенде, биягъы жилию-сыйыт башланды. Солдатла, аркъаларын адамлагъа буруп, арда къала баргъан элге мудах къарап олтурадыла. Кёчгенлеми, кёчюргенлеми-къайсылары бегирек кюйгенлерин алайда ангыларгъа къыйын эди, ол мешинадагъы солдатланы да бетлери кетип эди. Къулакълы бёрклерин башларындан алып, бетлерин сюртедиле: жилигъанмы эте болур эдиле – аны мешинадагъыла билмейдиле. Алагъа къараргъа бошагъан да этмейдиле.

Адамланы кёллендирирге окъуна дерча, бу мешинагъа мингенледе саулугъу да артыкъ алапат болмагъан Батталдан сора бир эр киши жокъду. Аны да юйдегиси къыйын ауруп эди да, киши къайгъылы да туююл эди. Ол Кызыйкалары кьоншуларыды. Нафийлары бла бахча кьоншуда жашагъан. Жаланда Кызыйкады, эслиликден келген тёзюмюн жилимукъларында бушто этип, ол ачы жутумну тамагъын кюйдюре жутхан.

Нафий да, тёрт къызын да тегерегине жыйып, анасы Кызыканы къатына къысылгъанды.

– Аллахны буйругъундан озмабыз, тыныгъыз! Эл бирге болса, къырылмабыз! – Кызыканы ол сёзлери, кеси кесине айтханча, тынч айтылгъанлыкъгъа, мешинадагъыла бир кибик эшитип, бурунларын ууакъ-ууакъ тарта, жилигъанларын кьойдула.

Мешинала тебирегенде, шулпу ауну ичи бла юйлерине ахыр кере къарап, Кызыйка сейир зат кёрдю: огъары жанындан жол бла келип, бир бош адамла (эр кишиле да бар, тиширыула да) сех агъачланы бир жанына атып, арбазгъа кирип кетдиле. «Кимле болур эдиле ала? Ол ажым соруу Алма-Ата къатында тели ауруудан ауруп, ёлюп кетгинчи да Кызыканы жюрегин къыйнап турду. Кёкню булутла бийледиле. Ууакъ жауун, уллу-уллу жаууп башлагъан да бир этип, тохташып къалды. Кёк жарымайды.

Мешинала Налжикни тёбен жанына ётюп кетдиле да, къара темир вагонла узун тизилип тургъан бир жерге келип тохтадыла. Нартан деген жер. Къарачач тегерекде-башда кёзлери бла Эрбийни изледи. Быланы къатларында кьотарылгъанланы араларында огъары къабакъчыла бар-

дыла ансы, төбен кѳабакчыладан киши кѳерюнмейди.

Ингир ала, кѳз байлана, вагонлагѳа жюкленiu башланды. Узун вагон тизмени узунуна кѳотарылып тургѳанланы тѳгереклерин алып тургѳан солдатла, биягѳыча, автоматларын кѳнделен туханлай, сюелип турдула. Кызыйкагѳа бет этип, эллилери аны алгѳа минме кѳойдула да, ол бир мюйюшню сайлап тохтады: аны он адамы бар эди, аланы ичинде уа эки жылы тюгел толмагѳан Азрет да. Боллукѳну алгѳадан билген акѳыллы Кызыйка сабийлени кереклерине мюйюшню жабуу бла бѳлюрге керек болургѳа боллугѳун уста биле эди. Алай этген да этген эди, аны ол амалы вагондагѳыланы уллусуна-гитчесине да жарагѳан эди артда. Баш мюйюшюнде бир гитче кѳзю болгѳан уллу тыкѳма вагонну жанына ачылгѳан ауур эшиги этилгенде, бу адамлагѳа дуня жарыгѳы ѳчулюп кѳалгѳанча кѳерюндю. Мияласы болмай, чалдишлендирилген ол терезе-чикден кирген хауаны кезиу-кезиу солурча, ѳрге кѳобаргѳа керек эди да, кѳалай тѳзе эди эсе да, уллу эшик бир жанына тюртюлюп ачылгѳынчы, Кызыйка тѳзе-тѳзе келеди. Келини Кѳарачач да, ѳрге туруп солурукѳ эди эсе да, кѳайын анасындан уялып, олтургѳанлай, бир-бирледе Кызыйканы кѳолларын солутур ючюн Азретни кѳоюнуна ала келеди. Халал Кызыйканы этегин бошламайды. Саубар, бар бушууну да кеси жангѳз боюнуна алгѳанча, тынгылагѳанлай, анасына кѳысылыпды.

Барысы да Батталны саусуз юйдегисине кѳоярыкѳ эдиле терезени, алай ол кѳопмайды. Кюнден-кюннге халы осалгѳа кетип барады. Жолда абери болуп кѳалса, не этериклерин билмей, вагондагѳыла, бир бирге айтмагѳанлыкѳгѳа, бары да ол кѳайгѳыдадыла. Кюнлени биринде ол насыпсыз жан алды. Адамла эс жыйгѳынчы, поезд, кѳыйырына-чегине кѳз жетмеген бир уллу аулакѳа тохтады да, алайда башлары кѳерюннген солдатха бла бир офицерге ишни болушун айтдыла. Орусча Кѳарачач эди сѳзюн ангылатхан. Ол айтды.

– Труп в вагоне не разрешено везти. Вынесите и оставьте, – деди офицер.

Кѳарачач аны ангылатып айтыргѳа кюч тапмады. Алай айтмай да кѳалай болсун, – бусагѳат поезд тебиреп кѳаллыкѳды. Аллайны уа кѳрмеген эдиле мындагѳыла, эшитген да жокѳ эди аллайны. «Жарлы – амалсыз, кѳырал оноучу уа – иймансыз», - деди Кызыйка, белгили нарт сѳзюн тюрлендирип. Баттал, алайда тюшюп, юйдегисини кѳатында кѳалды...

Барадыла, барадыла. Тауусулмайды жол. Тогѳузму, онму кюн бардыла, уллу эшик ачылса, сууукѳ хауа уруп, бираз сериуюнлк да киреди вагоннга. Кечеле уа сууукѳ окѳуна бола башладыла. Адамла, бир бирге кѳысылып, жетер жерлерине жетгинчи, бир анадан бла бир атадан туугѳанлача болуп кѳалгѳан эдиле – нелерин да бир бирден уялмай этедиле.

Поезд тохтады да, уллу эшик ачылып, адамлагѳа тюшюгюз дегенлеринде, тейри эшиги ачылгѳанча кѳерюндю кѳчгюнчюлеге. Туурада, бир-эки кѳычырым болур дерча узакѳлыкѳда, кѳыйыр-этек тийрелери эл юйледен толуп, ортаракѳларында уа бийик, кѳп кѳатлы юйле тизилип, аллай бир уллу эл кѳерюндю Кызыйканы бла Кѳарачачны бирден

ары таба къарагъан кёзлерине. Артда билгендиле ала экиси да алайлары Алма-Ата шахарны тийреси болгъанын. Жууукъда вагонла тохтагъан жерледе бир къатлы узун межамла. Ала, бу келгенле ал кезиуледе жашарча, ат орунладыла. Кызыйкаланы улуу юйюрлерине тёртюшер ат ашарча этилген эки куудуш жетди. Алагъа дагъыда юйдегисин асырар ючюн жолда къалгъан Батталны жашы Хаждауут да къошулгъанды.

Сабийлей Алма-Ата тийрелерине тегюлюп, кеслери алларына жумуш этерге тюшюп къалгъан заманларында, тюгел жети жыллары да жетмеген сабийле, аланы биргелерине Халал да болуп, алыкъа терекни ёз сууундан къанып, жашил семизликге кирмеген чапыракъ жумушакълыгъындан башха болмагъан жюрекчиклерине жашауну улуу дерси ташха тийген салта къойгъан тырнамча тырмы салгъанын бирден ангыладыла. Терен ангыладыла ала: чий эрикле ючюн жыл саны бир онлагъа жете келген Хаждауутну тюбюне салып тюйген къазахлыны терслигине тюбетир ючюн да, андан артхасында да ызларындан ёсюп келирге боллукъ кеслерича бирлеге таянчакълыкъ этер ючюн да шёндюден амал этерге керек боллукъдула. Ала бир такъыйкъаны ичинде кёпню кёрген абаданланы къапларына кирип къалдыла. Бюгюн алагъа да керек эди таянчакъ – абадан адам. Аналагъа, андан сора уа, кеслерича, этексиз айланьыргъа да алыкъа уяла билмеген сабий къызчыкълагъа не таяныу: анала узунуна созулгъан, кырдыгы жерден ёрге айырылгъынчы да саргъалып башлагъан сыртлыкъны этеклеринде эл ишлерге, хар бир юйюрге да баш сугъар жер кзуаргъа жан атыпдыла; къызчыкъла да, аналары, къазан, кастрюл, челек асып, ишге бёлюннген заманда, аланы къайнаргъа тагъылгъанларын билдире турурча жумушха байланыпдыла.

10

Абаданла кеслери малтайдыла балчыкъны да, этеклерин ырпыс бетли тыкъ балтырларына дери ёрге къайырып. Алгъа топуракъны къазып, кесини чунгурунда жаймалап, суу къуюп, балчыкъ болгъунчу жибитгенден сора, юсюне ууакъ будай саламны къалын чачып, аякъларын жалан этип, этеклерин ёрге къайырып, малтап андан сора башлайдыла. Алай этилсе, саман кирпич кзуругъан-къатхан заманында жарылмайды. Ары дери юй къабыргъала, бахча буруула да ташдан къаланнганларын, от да не отун бла, не къыйы бла этилгенин кёре келген таулу тиширыула от да салам бла этилгенине, юй къабыргъала да топуракъ самандан къаланнганларына кеслери да суюмей тюбеп къалдыла. Къызчыкъла, асылгъан адырланы къайнагъанларын-къалгъанларын билдиргенден сора да, отха салам, къауура да ата турургъа керек эдиле.

Къарачач ингирлерине да жетер чакълы бир аш мажарып кетсе, Халал да, таматасы Самат да, ишден арып, ауа-сауа келлик аналарына да, Хаждауутну тешек болуп жатхан атасына да юлюшле чыгъарыргъа кюрешип кечинедиле...

...Хаждауутну эл къыйырда къош маталлы хаух ишленнген то-

пуракъбаш гытычыкъда тѣшек болуп жатхан атасы артда келген эди алайгъа, ол келген вагондагъылары тышюрген жерлерине. Ары дери уа Хаждаутт Халаллада кечингенди. Къарачаб сабийлеге айтханнга кѣре, иш былай болгъанды: Хаждауттну анасы Жансюй иги кесек алгъаракъладан окъуна ауруп эди; кѣчерге тышгенде уа, Налжикге келтирген мешинагъа да, арда поездге да кѣтюрюп миндиргендиле; саусуз эди, къыйын эди – эки жаягъы бирге жабышып къалгъанча болуп, заманында ариу, тууушлу къатын асыры эригенден, гинжи тенгли бир болуп къалгъанча кѣрюнеди, сабий окъуна къучагъына къыйналмай-сыгъынмай алып кетерча; жолда бир ненча кюн баргъандан сора, бир уллу сууну юсю бла ѳтген узун кѣпюрню юсюнде аланы элтип баргъан поезд, тохтап, тѣшеге ѳрлерге тебиреп, кесин тартыргъа кючу жетмей, артха келе да, кесин алгъа уруп, башына чыгъаргъа кюрешген мешинагъа ушаш, артха бла алгъа тепчий, кѣпюрню бѣкемлигин сынап, къыллаучада учханча эте кетип, андан да къутулуп, иги кесек баргъандан сора кѣзкѣргеннге къарасанг, кѣкню этеги илинип тургъан ѳзенде саулугъу бютюн да осалгъа кетип, жан алгъан эди; поезд тохтады да, эшикле ачылдыла; вагондагъыла кеси кереклерин да унутуп, ѳлюкню къайгъысын этдиле – поезд тохтап тугъан кемине аны адетдеча асыраргъа; болалмадыла, жетишмедиле, къоймадыла; алайда, ѳлюкню поезд индекни къатында кююп кетерге тышгенде, Хаждауттну, биргесине къалыргъа да къоймай, вагондагъылагъа аманат этип, атасы Жансюйню асыраргъа жолда тышюп къалгъан эди; бир ай жырымындан ол да жетген эди вагончула тохташхан жерге, кеси да кѣтюрѳм болургъа жетип; тауусулуп, жукъабет, жютюбурун болуп, бир жаягъындан къарасанг, бирси жаягъы кѣрюне – ма алай.

Гытылары, капаланы къыбаргъаларын сюерге уа, ачлыкъ, андан да бег а сюрюн къыйынлыкъы жунчутуп, эриген санларын да кючден жюрютген, бир саманны да эки жанындан экеулен болуп кѣтюрген жашаулу тиширѳула кюрешедиле.

Сюрюнден да бег а, сабийле ангылагъандан, бу аналары, жыл санлары келе келген къызлары бир тюрлю белгисизлик, кеслери кѣрген жашау жоллары терен тинтип къарагъанларында да, халкъыга былай зарауатлыкъ сынатырча бир чурум табалмагъанлары къыйнады.

Кюнлени биринде Хаждаутт, кесинден ууагыракъланы да тѣгергине жыйып, амалсызлыкъ къысса, чий хогулт да балча кѣрюнюр деп, аланы жашауну бир сейирлик жашырынын таныргъа терилтди. Тюзю уа, тѣшек болуп жатхан атасы бир суусун зат тилей эди да, ол болушур эсе деп, хогултлагъа аны ючюн терилди. Нѳгерлерин да терилтип.

– Келигиз, – деди ол, – ол къазахлыны терек бахчасындан бери, жолгъа, салынып битген хогулт терегинден хогултла жыртайыкъ. Жолгъа тышгенлеринден бир-ѳкисин кѣргенме да ашап, – бир татлыла.

– Келигиз, – деди Халал, Алма-Ата тийресине келип тышгенли да, бир бирден айырылмай келген нѳгерини айтханын, сагъыш эте турмагъанлай, дурус кѣрюп, олсагъатдан окъуна ууртларын толтуруп къойгъан аууз сууларын алайдагъылагъа билдирмей жутаргъа кюреше.

– Мен бармайма, – деди Аслан. – Ыннака отха жырна салып кетгенди, анга кьарарыкьма.

Ётюрюк сылтау туююл эди аны алай айтханы. Аны да аууз суулары келип, ашарыгы, барлыгы да келди, алай ыннасы буюрган жумуш уллу жумуш эди: ыннасы балчыкь малтайды, ишдеди, суу тауусулуп, жырна туююне иш куююп кьалыр, деп кетгенди ол. Дагыда бар эди бир сылтау Асланны. Быланы кечюрюк кюнню аллында кюн анасы Терк башына дюгерли жууукьларына кетген эди да, артда кечюрюлдю эсе да, анда кьалып кьалды эсе да, белгисизди. Асланны кесини да, ыннасы да дюрок кьыйынлыкьлары эди ол, белгисизликни жандауурсуз черегине туюшоп, сакьлаудан уллу кьыйынлыгы а кьайда. Ыннасы айтычуду Асланга аны кьыйынлыгын. Тенглерине-негерлерине абери айтырыкь болса да, Аслан, магьанасын алыкьа теренинден ангыламагьанлыкьга, ыннасыны ол сёзлерин кьатлап кююучу эди. Аны себепли, Асланчыкь ол жыйыннга тагыллыкь эди эсе да, болалмады, сылтау уллуду.

– Келигиз.

– Бир да кьуруса да, жолгьа кьарарбыз, кьзахлы керюп иш кьойса да.

Сабийле, бир бирлерине ал бермей, ол сёзлени айта туруп, Хаждаут, тынгылай кетди да, сёзге кюшулду:

– Керсе да, жукь айтырыкь туююлдю, кьоркьмагыз. Жолгьа туюшоп, чирип кетерик бир зат ючюн не айтырыкьды ол! Жыртхан мен этерме, сиз берлакьда туурсуз.

Ма алай баргьан эдиле сабийле ол кюн хогултла ашаргьа.

Кьзахлы киши уа, айтхан бла да кьалмай, Хаждаутну, туюге салып, яхшы туюген эди. Халал алайда кьзахлыны аркьасына-аркьасына жумдуручукьлары бла туюерге кюрешди, алай, не хазна, ол туююу кьзахлыгьа жауун тамычы кьакьгьанча да керюнемейди. Бир кесекден кьзахлы, Хаждаутну кьойду да, ёрге туруп, ол, кьоркьуп, чартлап чачылышхан сабийлени кергенден сора, асыры азгьандан, кьол сыртларыны кьан тамырлары, юшюген кьуртла кибик, кем-кек кёбюп, букьу басып тургьан кьоллары бла бетин жабып, тауушсуз жилип ийди. Сабийле аны инбашларыны кьалтырагьанларын керюп, жол ортасында, жыйылгьан антау кибик, чулгьанып, эки кьолу бла да онг жаягы кьатыш башын жабып жагып тургьан Хаждаут абери этген сунуп, негерлерине тюрслеп эс бурдула. Алайлай, кьолларын да бетинден бери айырып, кьзахлы киши:

– Кеч, кеч, айналайын, кеч, балам. Мен жынды болду гьой, – деп, Хаждаутну кьатына барып, юсюн-башын да кьагып, ёрге сюерге кюрешди. Хаждаут аны, сокьуранып, женгилик этгенине кечгинлик тилегенине да эс бурмай, акьырынчыкь ёрге кьопду да, артына иш да кьарамай, кьачып кетди. Дерт кьайнар а кирген эди ичине...

Абаданла, кеслери кеслеринден да кьоркьа, бир бирге артыкь уллу да ышанмай, шыбырдашып ушакь этселе, ол сабийле ангылагьандан: ууакьла бу кьыйынлыкьны юсюнде сабийликлеринден чыгып кьалгьанларын анала, таматала да эслемегендиле, аны себепли «была не зат

ангылайдыла алыкъя» деген акьыл бла аладан сёзлерин, айтырларын букьдурмагъандыла: колхоз дегенде, таулула арсар бола турмагъандыла – тапханчыкъларын кьолларына алып, малчыкъларын алларына этип, кьошулуп кьалгъандыла орталыкь мюлкге, кеслери акьыл этгенден, былай тап болур деген ишлерине.

Эки ёгюзю бла, бели тутхан кьарт кибик, бир жантая тургъан тирмен кибиги болгъанладан кьалгъанлары. Ала уа, кулакга чыгъарылып, кьайдагъылары да белгисизди.

Уруш чыкьгъанда да, жерден ёрге бир батан биченни алаллыкьла, кьошда сан бирде кёрген болмаса, ушкочну узакьдан да кёрмегенле, барсала да, не этериклерин ангыламагъанла да элтилгендиле ары. Ары да жарамгагъанла уа, ма бюгюн былайда бу кьартлагъа да, амалсыз тиширыулагъа да болушаллыкьла трудовой фронт деп бир жерлеге ашырылгъандыла.

Ол себепден жашау кьайгъы башларын ёрге кётюртмей тургъанла сабийлерини ызларындан кьараргъа, аланы, керек болса, кьорууларгъа чабарыкьла ишден бошамайдыла.

Жашауу алай бара эди кёчгюнчюлени кеслери кьурашдыра келген элни. Ол эл орналгъан жерни аты уа «Биринчи Алма-Ата ГЭС» деп алай эди. Алма-ата сахардан келип, кёчгюнчюлени саулулкъларына кьарай айланыучу дохтур Семён ол элчикге кьайда артдалада «Таулинка» деп атагъан эди да, ол ат ол элге жарашып-жабышып кьалгъан эди. Эл орналгъан тёш тюбю эниш сюренирек ёзенни тёбен жаны бла алайда орналгъанлагъа алыкьса кесини «кьылыгъын» кёргюзтмей тургъан черек барады. Черекни ары жаны тюзде суу боюну бла узунуна созулгъан терек бахча гюл этип башлагъанды. Тереклени орталарына картоф саладыла. Аны да сабийле кьайдан билдиле десегиз, ала бирде бир сейирлик ишге шагъат болуп кьалгъан эдиле да, андан...

Ол а былай болгъанды: 1945 жылны жаз жылыуу, энишгеледен ёрлей келип, тау этеклерине саналгъан алайлагъа жетгенде, таулада кьар эрип, суугъа кьошулуп, ол уллу келгинчи деп, Кьарачач да, аны нёгер тиширыулары да, аланы ичлеринде кьыз келин Шамдарий да болуп, суудан ёгюп, былтырдан картоф тёбеледе кьалгъан картофланы таякьчыкьла бла кьозгъап, жья боладыла. Кьарачач бригадирди. Он кьатын бирден болуп, аны бригадирге айыргъан кезиудю. Кьарачачны бригад жумушу уа: ингирде иш бошалыргъа, ишчилени жугарларын, кюреклерин, керкилерин аны ючюн деп эски кьангаладан хаух ишленген юйчюкге жьяргъа болушууду, эрттенликде уа, адамла ишге тебирегенде, ол юйчюкню киритин ачып, адамланы адырларын кьолларына бериудю. Ингирликде жья туруп – санайды, эрттенликде бере туруп – санайды. Ол кьошакь жумушуду аны. Ишлеген а - кьалгъанла бла теппе-тенг.

Эски бахчада жьйгъан картофчукъларын да ортагъа тёгюп, барына да тенг юлешедиле. Жашау кеси кьуратхан аллай бирлик сакълай эди кёчгюнчюлени.

Хар ким кеси аллына угъай, кьауум-жьйын болуп, не гитче ишчикни да бирге этерге юйретип кьойгъан эди жангы жерде таулу юзюклени

жашау.

Кёчгюнчюле ол бахчагъа къзахлаылары кеслеринден юйреннген эдиле: таулучукъла битеу совет халкъ кёрген къыйынлыкдан сора да сюргюн азапны да сынап, эски бахчаланы къармаргъа аны ючюн къалгъандыла; алай Къарачагъа ары келген заманда анда жашагъанлары кеслерини да онглары хоча туюл эди, ол эски бахчагъа къарагъанла кеслеринде да кёп эдиле. Ол себепден терек бахчаны къалаууру картоф бахчагъа да къарай эди, артда кеслерини аллай бир амалсызлары келип къозгъар эселе деп.

Таулучукълары аны ючюн къоймайдыла ары. Алай ач къарын не да этдиреди, заман тапханлай, тиширыула ары къуюлуп къаладыла.

Аллай кюнлени биринде къалауур, жетип, быстыр хуржунчукларына жыйып бара тургъан картофчуклары да тёкдюрюп, къамичи бла керилип-керилип, таулу тиширыулары алай къыстардан болгъанда, Шамдарий, алайдагъылары барысындан да жигитирекчик болуп:

– Тиширыулагъамы къарыйды кюнчюнг? Къамичини ойнатып, тууарларына къыстаргъа? – деп, кеси да сур бет алып, таулу адетде ёмюрде жюрюмеген ишни этди: бетине тюрслеп, чанчхакъ къарады.

– Тууарла болмасагъыз, сизни бери сюрюп да айланмаз эдиле, «Ёлгени юсюне саусуз» дегенлей, кесибиз да ачдан къырыла турабыз, сизни да къошмасала уа, – деди ол киши, атындан да туюшуп, лымпыш бурунуну туюбюнде къыйырлары да энишге, чабыр мидел кибик, салынып тургъан жукъа мыйыкларыны аузуна кирген тюклерин юфгюре. – Аллай адепсизликни бири да сакъламай тургъанлай, жууукъ келе келип, жауурунлары таба тутдуруп, Шамдарийни сыртына къамичини тартып ийди.

«Оу!» - деп, эки къолу бла да бетин жабып, Шамдарий жерге чёгюп къалды. Къарачадан къалгъанла аны юсюне болдула да, Къарача а, жерден къатхан топуракъ тугулну алып, къарауулгъа керилгенлей, кёкденми туюшдю, жерденми битип къалды – суу арачы бир къоллу Даттука жетип, ол жангыз къолу бла къзахлаыны къамичисин сермеп алып, тюз да бет орамын тутдуруп, сюртюп ийди. Шибиля таууш этди къамичи. Аны келгени алгъаракъдан окъуна кёрюп тургъан къзахлаы (ол бир къоллу не эталлыкды дей болур эди), эки къол азын, биягъында Шамдарий уялып этгенча, бетине салды да, олсагъадан бармакъ орталары бла къан къуюлду. Сора, къолундан жоугени да ычхындырып, жерге оюлуп туюшдю. Даттука, бир сёз да айтмагъанлай, табаны бла къарын туюбю таба жетдирип, къамичи бла-къамичи бла, жамызында акъсыл ыз къоя урду да ат жоугени да ал аякыларына чырмаша, суу боюну таба къачып кетди.

– Жыйыгъыз да картофчукларыгъызны, барыгъыз юйюгюзге, – деди бет къаны кетип, тюз да жер бетли болгъан жукъа бетин асыры эригенден къан тамырларында къаны кёрюннген къолу бла сюрте. Кеси да ала бла бирге тебиреди. Къамичини келтирип, Саматха берди да:

– Сизге тийгени ма муну бла туюе тур, – деди.

Бир ариу кюнню эрттенлигинде, бири бирин да иги танып, бир бирине да юйренип, жангы жашауларына бой салганча бола, сырларыны-жарсыуларыны да, элни кьаты бла барган суу кибик, тауусула билмеген агьымларын ортада сюзе-шапырта, жашауун алай кьурай турган жангы таулу элчикге бир орта бойлу, кьушбурунуракь, толубет, саулукьлу, борбайлы бир жаш адам келди. Элге баракладан кёчерикле кёчюп да бошамагьандыла, Кавказдан келтиралган адыргы ууакь-тюеклерин бир-бирле келтиргендиле, суугьа былайы жууугьуракь болгьаны себепли, жууарыкьларын да былайлада чайкьап, хаух агьырыкьлагьа жаядыла. Иги да тозураган аскер кьулакьлы бёркюн жанбашыракь кийгенди, кьолунда да, ичи сизилип, тышы уа танг кёрюннген сыргьаны барды; бир инбашына тагьылып, бир артмакьчыкь да кёрюнеди, ичинде абериси барды деп да айтмазса; башлары инчиклеринден аз ёргерек ётген кьалын олтанлы ишчи чурукьлары аякьларына эркин болганча, алай.

Ол кюн да Кьарачач, хар заманда этиучю адетинден чыкьмай, баракдан эрттерек келип, ол асырау юйчюкню ачып, ишге барлыкьланы чырмамазча, ишчи кереклени тышына-тышына сала тура эди.

Узакьдан эслегенлей окьуна Кьарачач ол адамны кимге эсе да бир танышына ушатды. Ол киши келген жары тюрслеп кьарагьанына кеси кесинден уялган Кьарачачны эсине келди: «Хоу бир да, кьзазх этеклеринде кьайдан чыгьарыкьды таныш?» Андан сора ары таба кьарамады.

– Ий аурунг, ол келген кимлагьа келе болур? – алайгьа шумсуз келип кьалган Шамдарий Кьарачачны имбашына кёксюлге тартхан кьол аязы бла кьатылды.

Шамдарий ау тюбюнде кьалган кьыз келин эди. Герпегежден кьайынлары бла кёчюп тюшгенди былайгьа. Холамдан кьол бла алып келтирген ингирни эрттенлигинде, танг да белги бергинчи, бир кьауум эллиси бла бирге муну баш иелигин да урушха алып кетип, бу ау тюбюнде кьалып кьалгьанды. Кеслериникиле, кьайт да кьал деп кюрешгенлерине кьарамай, кьайынлыкьлары бла кёчюп келгенди. Андан берисинде жашны чууу да жокь, барган юйюнде – Гамшлада – кьыз келин болуп турады. Жолгьа кьарагьаны сайын кёз жашлары кёзлерин ау эте, алай жашайды. Кесиникиле да, узакь болмай, огьары ГЭС-ге тюшюп, бир бирни тапхан бек терк этдиле. Алай, кьарама урушха кетгенни ызындан болмаса, огьары, кесиникиле таба, бир да бурулмайды.

– Кьайт да кьал юйге, бу кьатышлыкьда ким бар, ким жокь, алыкьа кьайынларынга тилинги да ачмаганса, жаш кьайтса уа, бир Аллах айтхан, – деп кьысардан да бир болдула атасы, анасы, жууукьлары да.

– Мени ёлюгом да быладан чыгьарыкьды, – деп, ол этгенлери асыры ачыу тийгенден, кесин тыялмай, ачы сёлешип, аланы ауузуна кьапаханлай этип, экинчи ол сартындан сёз да сагьынмазча этип кьойгьанды.

Уруш да бошалып, сакьлагьанлары болганла барысы да бирча ау

түбюнде кьалмагъанлыкъгъа, жүрек уруулары жолгъа тигилип, кьалауур болуп, кёз жауларын эритип жашагъанла андан сора да бардыла. Аны Шамдарий терен ангылайды, ол угъай да, аланы кьапларына кирип окьунады.

Жангыдан кьурала келген таулу элчикге ол эрттенликде келе тургъан кишини бек алгъа кёргенледен ол да бири болгъаны бошдан туйюлдю.

Тёбентин, Алма-Ата жанындан келген ол кишини кёзюне бек алгъа урунган элчик жангыдан ишленген, алай адамлары алыкъа кёчюп да бошамагъан элчик болгъаны илинди: эки арба тюбесе, кючден айырыллыкъ тар орамчыкъны эки жаны бла, эгизле кибик, бир бирге ушаш алаша гытычыкълa тизилипдиле, кьабырда жатхан кюндешлеча, аллары да бир бирге айланып. Анда-мында, эшиклери бир бирге ачылгъан юйчюклени эшик башларына тартылып, бирле – бау, бирле уа – темир жип агъырыкълa кёрюнедиле. Ол жангы адамны эсине келгени: «Адыргы быстырчыкъларын тагъаргъа этгендиле бери кёчюп бошагъанла».

Бу элни былай, бирге кьысылып ишленген юйлери да айтып турдыла: бу таза да амалсызлыкъны ишиди; былайгъа тюшгенлени кёбю бир юйню арбазы бирсине чорбатлыкъ этген такъыр жерледен окьуна кёчгендиле; болсада, быллай эркин жерде, кьушдан буюкыгъан жүжекле кибик, бир бирге кьысылып орналгъанларыны магъанасын да ангылады узакъдан окьуна: жангы, тыш жерде кьабыргъан кьабыргъанга тийип турмаса, бир бирден айырылып кьалыргъа кьоркьуу болгъанын бу элчиле уста билгендиле. Тюз ангылагъан эди ол келгинчи: бери келе, жолда, бирле – поезд тохтагъан жерде чыгып кетип, кьайтмай кьалгъанларын сакълагъанла, бирсилери да – саусузла, бирлери уа – ёлоп, жолда, асырамай, индеклеге атып кетгенлерине артха-артха кьарап жашагъанла да бардыла мында. Не да болсун, кьырал ёз халкьына кеси кьолу бла кьурагъан бу болумда, кьоркьунсала, жаньуарла да этиучю амалны, бирге жокку жашауну амалын этгендиле да, юйле алай тюшгендиле – алгъа этилген топуракъ кирпичден, ортада тёрт метр аралыкъ кьоюп, эки узун кьабыргъа кьалап, артда, тёртюшер-тёртюшер метр кьоюп, орталарын бёлоп, энине, узунуна да тёртюшер метр жетген тёртгюл отоучукълa этип кьойгъандыла.

Элни сол жаны бла узунуна созулгъан дуппурну чегет бетинде, сыртлыгъына жете баргъан жерлеринде жаш тууар малла, эчкиле, кьойла отлап кёрюнедиле. Ол да сейир кёрюндю кьонакъ кишиге. «Быланы маллары бла биргеми кёчюрген болурла?» деп келди аны эсине.

– Былайда кёчгюнчюле жашайдыла, ма былайда уа, арлакълa уллу чунгурну кёргюзтюп, тутмакълa ГЭС орун кьазадыла, – деп, бу жангы адам бери келе тургъалай, ызындан жетген Семён дохтур тюзетгенди муну былайгъа. Анга да сормагъанды бир хал, айхай. Дуппурну этеклери бла юйчюклени орталарында бахча, тахта жерчикле да бардыла. Алайлары кьазылыпдыла.

Онг жаны бла уа, иги кесек энишгелеге энип, ГЭС-ни мурдоруна деп кьазылгъан терен чунгурну кьаты бла, ол жангы кёргенлей окьуна

Холам Къара суугъа ушатхан, бир чапхыч черек барады. Юйлени бла ол черекни ортасы уа – тоюп жатхан гаммешле ушагъан уллу ташла, зыгъыр, суу ашагъан дыркыбла, жарчыкыла. Бу суу огъурсузланнганда этилген ишле болурла была, баям.

Къалай-алай да болсун, ол жангыгъа биринчи эсленнгени алай эди.

Ол киши, къолларына да бирер чыбыкъ ат бла чычхынчыкыла алып, теш таба чабышып баргъан сабийлени араларында Халалны танып къойду. Аны кёргенлей, жүрек ауuzu бир тюрлю жылынды. Иги къараса, Халал да танырыкъ эди аны. Алай ол киши кесин танытыргъа суймеди, халны бир кёрюнчю. Ол Къарачач бла Шамдарий сюелген жерге жууукълашады.

Шамдарийден кем суймей эди Къарачач ол келгенде кеси сакълагъанны танып къояргъа. Ол себепден къарады ары.

Тюз ол кезиучюкде элия урса да, Къарачачны жүрегин, ол кёргени кысып ачытханча ачыталлыкъ туююл эди: Сотта эди ол келген. Сабийлерини атасы бла эгеч бла къарындашдан туугъан, Чолпанны «трудоу фронтха» кетген жашы. Муну таматалары Харун бла Хуссюн а урушдадыла. Къайынын бу Къазахстан деген жерледе алай кёрлюгюн сакъламай тургъан Къарачачны кезю-башы тегерек айланып, оюлуп кетерде, къучакылап, Шамдарийни тутду.

– Оу кюнюм, – деп, эсин ташлай баргъанда да, къайыны келе тургъанын эсинден кетермей, бир къолу бла, жаулугъум а башымда болурму дегенча, башына узалды.

Шамдарий да, ахы кетип:

– Не болду санга? – деп, Къарачачны башын къоллары бла тутуп, жаягъын аны жаягъына кысыды. Шамдарийни акылы бла, бу Къарачачны баш иесине ушамайды, асыры жаш кёрюнеди. Ол сагъышла Шамдарийни акылына жете-жетмез, Сотта да Къарачачны арсарсыз таныды да, аны тентирегенине абызырап, къолларын алгъа соза:

– Келин, – деди, сыргъанын, инбаш баулу быстыр машокчугъун да сол къолуну омуроууна сала, онг къолун келинин тутаргъа хылыф узатды...

Эллеринден кечюрлюгенде 5 - 6-шар жылчыкылары болгъанла, абаданланы ушакыларында «Кавказ!, Кавказ!» деген сёзлени, ынычхап, арыгъан ауаз бла айтылгъанына сейир этедиле. Баргъан жылларында, саламелик киргенлей, кырылып, гыжы-гыжы болуп къалгъанланы асыраргъа эр киши табылмай къалгъанда, къарынлары тоймагъанла да амалсыз эдиле; асыры ачдан жукълап къалсала, бир киши да сейир этмей. Хапарда ата жерлерини хауасыны шербет татыуун чыгъара, ол сыйлы назийраны кеслерине темир таянчакъ этген аналары, эр киши болгъан жерде ёрге кётюрмеучю бетлерин урушдан сау къутулуп келген кыыргъызлы, къазахлы кишилени бетлерине аралтып, бизникиледен а бир хапар иш айтырыкъ болурламы деген хыйсапта жангыз да бир солум сёзчюклерин жалыныулу сакълайдыла; ала да, отдан-ёртенден къутулуп келгенле, бу жарлыланы баш иелерини, къарындашлары-

ны кьайтмай кьалгъанлары ючюн да, терсликлери болмагъан бу ариу халкъны, кёзлери кыйып, жети жукълап тюшлеринде да кёрмеген жерлеге келтирип тёкгенле жашаргъа уялмагъанлары ючюн да, кеслери терс болгъан кирик, жерге кирик бола, боюнларын жан-жанларына бура, алай ышырыладыла туурадан.

Кюнлени аллай бир кюнюнде келип кьалгъан эди Сотта.

Кёзлерин жумдурурча кьаматхан эртгенлик кюн Соттагъа жарыкъ тюбеген эди. Ол кёрген битеу кыйырсыз-чексиз истеплени кюн алтын таякълары бла, хар жерине да тенг юлешгенча, бирча алтынлап кьойгъанды. Таракъдан чыкыгъан жюн тёбеле кирик жумушакъ булутла кёк кенглигинде бир бирлерин излей айланган акъ кьой сюрюуле кирик сюзюледиле.

Эртгенлик чарсында юслерине сюзюк жюнден этилген жамычыланы жапханча, тёшле-дуппура жашилленгендиле, жерден ёрге артыкъ уллу айырылмагъанлыкыгъа, кёк бурмаланган гяхиникле шарт билинедиле узакъдан окъуна. Баппаханла, кызыл, акъ гюлханийле, алтын жигинекле, сарыбашла, шахшахла, бирден куйкъланып, жерни юсюн, тёш-дуппур бетлени кызыл, кёк, сары тамгъалы куйюзле этгендиле.

Элни бир жанына кьалауурлукъ этген айбат тёшно элге кьарагъан бегинде жёбелеп айланган эрттен аязчыкъ санлагъа сахиниклик, тирилик береди, салкъынды. Ол кызыа келген кюнню кызыуун селейтеди, бетинге, жагъа тийрелеринге сууукъ хауаны хычыуунлугъун иеди.

Аны аллында сюелген адамла табийгъатны-кьудуретни бу тёгюлюп чагъыуун кёрмегенчадыла, былайда кеслери эл ишлеп жашарыкъла кьайда эсе да бирде – Кавказда – кьалгъан табийгъат суратланы жюреклеринден кетералмай, жангы табийгъат кючге жанларында жер тапмай, алай жашагъанчадыла. Табийгъатны кесини чагъыууна окъуна себеплик этиучю хурлукълары бир тюрлю онга баргъанча, алайды.

Къарачачны, келин болуп, элге келген кюнюнде кёрген ийнанмайды, адам баласы бир аз заманны ичинде былай тюгенирге боллукъду деп. Алай Сотта, иги эслеп кьарагъанда, келинини онга баргъан бет суратын шарт кёрдо: атасыны эгчинден туугъан Бексолтанны кьатында тюшген биринчи суратында болгъан ариулукъну толу кетералмагъанды кыйынлыкъ. Кьолунда кёп адам болуп, аланы барысына да бирча эс бёлюрге, ашларын-сууларын тапдырыгъа керек болгъаны, ол борч а иги да жунчутханы бир аз эсленеди ансы, келин биягъы келинлейди.

Соттаны келгенине Къарачач болмагъанча кьууанды. Алгъа, Соттаны ишекли таньуунда, Къарачачны кёлуне тюз ол такыйкьачыкьда бир зат келди: «Бу келген Сотта эсе, сабийлени аталарыны хапарын билип, не суйюнчю айтыргъа келеди неда сыйытлыкъ келтиреди; алай туйюл эсе, аланыкыла мында туйюл, бери нек келирге керекди?» Ол оюмла мыйысына желим чапыракъ болуп жабышдыла. Биринчи эсленгенлей окъуна бир жанына бурулуп кьалгъаны да аны ючюн эди.

– Кьайдан чыкьдын, Жашчыкъ? Кел, арун, кел! Кьалай да табал-

дынг былайланы? – Бу сёзлени аузуна кялай келгенлерин да билмеди Къарачач. Ала, къургъакъ чапыракъла терекден тюшгенча, ауузундан ауаз бла чыгъа эдиле ансы, аланы бу магъаналары барды деп да ангыламайды, алыкъа, кесин танырча, адамыча жайыкъгъан да этмегенди. Башын Шамдарийни инбашына салгъанлай, сабийлерини аталарын сакълау бла кечинген жарлы жанын кёз этип, Сотта келген жары къаргъанлай нелляй бир турду, – кеси да айталлыкъ туююл эди.

– Да, ма-а, келдим. Мындамысыз? Кимлерибиз барсыз? – Сотта, аны алайгъа, жангы таулу элчикни къыйырына, жетген хапары хауа бла жайылгъанча эшитилип, алайгъа жыйылгъан элчилени ичлеринде къарамы бла кесиникелени излейди. Бу элчикде тытырташчыла кёп эдиле. Тытырташчы болмагъанлыкъгъа, Шамдарийни да таныды. Холамдан Налжикге иш келселе, анасы бла бирге Къарачачлада къалыучу эдиле. Андан танийды Сотта аны. Кёз башлары бла, ингиликлерине ауана этиучю будай бетлирек кирпичлерини узунлукъларына да белги сала, жангы айча, жия айланып, кюз чапыракъсыман иничке къашлары кёзлерини теренликлерин бютюн айбатлапдыла. Бал бетли чачы, эки айыры таралып, эки да, бууунлача, базыкъ эшилген эшмеге бёлюнюп, белинден энишгерекде тохтап, эр киши адамына мукъуладис болуучу ариулугъуну кёчгюн къыйынлыгъы да тозуратмагъан табийгъатын туура этеди. Эскиликге хорлатхан гюлмендис желкесине тюшгенди.

«Жан къоркъуу адамны озгъан жашауун бир кёз къакъгъан кемине, сай тепсиде аллынга азыкъ келтиргенча, кёз аллынга келтирип къояргъа боллукъду», - дегенлери тюздю. Ол эрттенликде алайда, тюбешиунно къууанчы бла ол къууанч келтирген умутун бирге келишмегенлерини жарсыуу сюргюн ёзенде жан талаш эте тургъан жерчикде, аллай иш болду. Бюгюннге дери былай тууратын бир бирге тюбемеген Шамдарийни бла Соттаны эслерине ол иш бирча келип къалды...

...Ол жыл, жерни башын уруш къалтырауукъ ала келген заманда, Сотта атасыны тёрт къарындашындан бек гитчеси Азайгъа тагъылып, Холамгъа къонакъгъа барады да, къонакъбайлары бла бирге тойгъа чакъырылады. Шамдарийни тоюна. Аны къол бла бере эдиле. Элтген Тытырташха Баулулагъа элтирикдиле. Соттаны бла киеулюкню аталары бир къош болуп, татлы кечине келгенлери себеплими, огъесе башха сылтау бламы, – Соттаны киеу нёгерлеге къошуп къойдула да, ол андан сорасында, ата къарындашындан да айырылып, келинликни элтиу ишге жегилип къалды.

Заман а – боран аллы тёбенги жетгенча эди. Заманлары жетип, аскерге кетгенле, болжаллары бошалгъандан сора юйлерине келмей, аскер къуллукълары созулуп къалгъанына эллиле къайгъылыдыла, гурушхадыла. Билген адамла сёз орамына айта тургъанларына кёре, герман аскерле Польшаны къолгъа этип, аны правительствосу уа Инглизге къачып кетгенди, энди уа герман аскерле бизни чеклерибизге жууукълада орнала турадыла.

Алай жашау а барады. Тойла, къууанчла тохтамайдыла, эл болгъан

жерде ёлном ачыула да бола, ол жумушланы да адетича эте, – эл-элле алай жашайдыла. Не да болсун, – этиллик ишлени артха салыу жокъду. Ма бу жолча. Бу ингир Тыгырташха келин келлик ингирди. Элни адам санына дагыда бир адам къошулукъду. Сотта да киеу нёгерликде болуп. . .

Баусузладан келген нёгерле сыйлана тургъан кезиучюкде, Созуулары кеслерини къызлары Шамдарийни орунуна бир жашларына жыйрыкъ кийдирип, акъ гыранча да къысып, хазыр этедиле. Къууанч ауу эслерин байлап, боза кючлюлюгю да кесини ишин этип, адетдеча, жастыкъдан тюшген, босагъадан атлагъан чурумланы да этип, киеу аякъны, киеу бёркню багъаларын да берип, атланган аякъчыкъла да тартып, эки ат жегилген арбагъа «келинни», биргесине келген жашны, къызны да миндирип, арбаны аллында төрт атлы, ызындан да төрт атлы болуп, атланадыла энишге, Налжик башы таба. Къара суугъа жете баргъан жерде шаудан къатында тохтайдыла да, жыйын тамата айтады:

– Жашла, келин да белин бир солутсун, бу аман ташлы жоллада къыйынды аллай бир жолну баргъан, сиз да жол азыкъдан бир заччыкъла сермегиз да, сора бара барырбыз. Къайры ашыгъабыз, биз излеген – къолубузда.

Ачылады алайда «келинчикни» бети.

Ой сени сюймеген да аллайны кёрсюн: жыйын таматаны алайда ёлтюрюп къойсала да, киши дау этмезча чекге жетедиле; аны отоудан чыгъарып, биргесине келген тыгырташчы къыз да жерге кирлик болады; ол «келин» жашны къучакълай-ийнакълай келгенине уялып, къююнуна жингк тюшгенлей болду. Бу жанларында аллай оюн адет болгъанын билип болгъандыла бары да, алай, аны алгъадан эс этмей, кеслерин алдатханлары ачыу тиеди. Аны да сыйы болады. Этерге керек боллукъду энди аны да.

– Башсыздан туугъан башсызла, Холамда аллай оюн болуучусун билмеймисиз? – Жашлагъа алай айтып, жыйын тамата, ол кезиучюкде дайым энишге айланып болуучу мыйыкъ къыйырлары, ёрге бурулуп къалып, бетине тап жарашхан ариу бурунуну тюбюн кичитип башладыла. Уялгъан да бек этди жыйындан, алай унутула келген эрттегили адетни холамлыла жангыртыргъа эслерине тюшгенине сейир да этип, кюлюп ийди. Асыры кюлкю тарыгъандан, туякълары къызып, кесин тыйдырмай тургъан атындан кетерге да аздан къалды. Сыйгъа деп, болгъанчыкъларын къармап жыйышдырдыла да, жыйынны артха бурду. Была къайтып жетгенлеринде, иш алай болмай къалмазлыгъын билген холамлыла тойну яхшы къыздыра, аланы къайтып келгенлерин кёрмегенча этип къойдула. Ол а ачыу окъуна тийди жыйын таматагъа. Да жокъ этер амалы аны – хорлатхандыла, сыйгъа тюшгендиле. Бир аздан харх болдула бары да.

– Да сиз келин элтирге угъай, тартыргъа-ойнаргъа къонакъгъа келген болурегиз ансы, сизге томуроуну кийиндирип берсек да, алып кетеригегиз, тейри адамы, – деп кюлдю Холамда да, башха тау элледе да намысы жүрюген Сюлемен эфенди.

Эфендини сёзге къошулгъаны адاملаны эслерин жыйдырды.

Жангыдан сыйланган да этип, ишни адетича къурап, келинликни

алай алып кетген эдиле. Шамдарий эди ол келинлик, энди уа, суюгени урушха кетип, ау тюбюнде къалып къалгъан къыз келин...

...Аллай оюн иш болмаса, Шамдарий Соттаны эсинде къаллыкъ да болмаз эди. Алай онгнган а этгенди Шамдарийни бет сыфаты, Соттаны кёзю бла къарагъанда. Сотта аны бла да, къолун узатмай, башын энишге иерек этип саламлашды:

– Сиз да мындамысыз?

Къарачачны кёзлери уа жолдадыла. Сотта келген жолда. Алай, Къарачач умут этгенча, Соттаны ызындан адам келип кёрюнмегенден сора, Шамдарийге таяннганыча тургъанлай, тёгюлюп къалды.

Шамдарийни кесини да жашауу жиляулуду: ау тюбюнде къалгъанындан эсе, энди бир чирчиги болмазлыгы бек кюйдюрюп тургъанлай да, Къарачач айтырыкъланы барын да Соттагъа ол санап берди.

Къоншу-тийре да жыйылып, ол кюн, киши да ишге бармай, Соттаны хапарына тынгыладыла. Къарындашындан туугъанны келгенине Кызыйкадан бек киши да къууанмады ол кюн. Къайда болгъанын да унутуп, Тыгтырташда кибики, этегин жел жетдирип, аллына не салайым да, не бла сыйлайым деп, къайгыгыга кирди. Суюгенича этип къояргъа онгу болса уа!

Бу къарт къатынны бу кюннге таяндыргъан къырал ючюннге да алайда Кызыйка уялды...

Тёш башына жете кетген сабийле, ала кёрюп озгъан киши, Халалны анасын бла Шамдарийни кёргенлей, алайда тохтап, кёп хапар айтханларына эс бурудула да, алайгъа къууулуп жетдиле. Сотта Халалны къоюнуна алып, ёрге-ёрге атып, кёзлерине, атасына бир бек ушагъаны ючюн туююл эсе, тюрслеп къарап туруп, къаты къучакълап, жерге салды. Аны нёгерчиклери бла да, къолун берип, саламлашып чыкъды.

Къанатландыла сабийле.

Атасы Чолпан айтып, Халалгъа чана ишлерге агъачдан чана жаякъла келтирген Сотта эди. Аны терк окъуна билдирди Халал тенглерине. Халалгъа не эсе да бир зат ёрге, кёкге алып кетерикча кёрюндю. Самат да тюз ол кезиучюкде жетди алайгъа. Сабий чырымы эртте кетген Самат ашыкъмай эди. Ол Къарачачны жумушларына – юй жумушлагъа – кесин берип, анасыны къыйналгъанын толу ангылагъан жашчыкъ болгъанды. Сотта анымы кёрдю:

– Къарагъыз мынга, да бу уа уллу киши болуп турады да! – къучакълап, тансыгъын ала, иги кесек кесине къысып турду.

Ол кюнден сора Таулинка элде жашау башха тюрлю болгъанча эди.

12

Азрет, тутмакъланы ашханаларына бир ат жегилген арба бла суу ташыгъан тутмакъ жаш, тюзю уа – кючю жангыз да бир челек суу кётюрюрге жетерик арыкъсуу, сууалчан кибики эриген бир жаш адам, суугъа бара-келе, бу элчикни къаты бла ёте, элни ишлегенле бла да шагъырей

болгъанды. Тытырташчыла кёп эдиле анда. Кеси да – тытырташчы.

Алай танышхандан сора ол да, былайда тохтап, бир кесек хапар айтмай, бир да озмайды. Бир-бирледе уа тиширыулары кьолларындан келмеген эл жумушлагъа да къарай турду.

Къарачачны да уста танийды Азрет. Къарачач аны школда тёртюнчо классха дери окъутхан окъуна этгенди.

– Устазым, къалай турасыз? – деп, онгу болса, саламлашмай бир да озмайды алайтын.

– Да, кёресе, туруудан магъана да кьалмагъанды, – деп кьояды ол да.

– Къурманны алмаларыны татыулары ауузума келип кьаладыла сени кёрсем, Кызыйка, – деп, Аммагъа тюбесе да, алай ийнакълар эди.

Тытырташда аланы юйлерини кьатлары бла ёрге-энишге озгъанлары болуп, кёрюп иш кьойса, бир зат бла кьууандырмай кьоймагъанды Къурман Азретни. Башха сабийлеге да алай эди ол.

Алма-Ата кьатында ГЭС-ни ишлеген тутмакълагъа суу ташыгъандан сора башха жумушха жараман жашны: сууну жетишдирип турсун ансы, ингирде тутмакъланы санар заманнга табылса, ары дери аны киши соргъан да этмейди.

Бир жанындан – кьарыусузлугъуна къарап, экинчиден а – тутмакъла тургъан жерден узакъ болмай ишлене тургъан элчикдеги кёчгюнлени миллетинден эди бу, алайына да кёзю къарап, жан халаллыгы женгип, Семён Азретни пропускникге (тутмакъла алай мыртазакъсыз айланьргъа эркинлиги болгъан тутхуннга айтадыла) чыгъарды.

Тутмакъланы таматасы да биледи, Семён айтып: «Муну халкы да тутулупду, барама десе да, кьайры бараллыкъды?» Бу жумушха да Семён кьурагъанды аны.

Эшек арбаны дигиллерине ушаш, гитче дигилчиклери болгъан алаша арбачыкълар орнатылгъан чыккыргъа челек бла суу кьуйгъан артыкъ кьыйын иш туюн эди Азретге. Ол чыккыргъа тутмакъла кеслери кран кьурашдыргъан эдиле да, сууну чыккырдан алыргъа да кьыйын туюн эди – Азрет кеси окъуна челекге кьуюп-кьуюп, ташып кьояды.

Сотта да кёргенлей окъуна таныды аны: Сотта бир класс алгъа бара эди Азретден. Азрет да бек кьууанды анга тюбегенде.

Алай бла жангы таулу элчикге жан киргенча болду. Не десенг да – эки хайт деген жаш адам табылып башлады керек жумушлагъа. Бир кьоллу Даттука бла уа ючеулен да боладыла. Энди эл ючюн ёре сюелликле аладыла, Аллахны ахшылыгындан.

Сабийле да тирилдиле. Башха болдула. Сабийлик кеплерине кьайтамы башладыла дерча окъуна.

Эртген сайын, анасы этип кетген хатламаланы тындырып, Халал тенглерине кьошулады. Сора, бирге жыйылып, эл башында сыртлыкълар ёрлеп, алайдан, бийикден, тебентин бола тургъан ишлеге кьараргъа юйренип кьалгъандыла. Алайда ишлейдиле ала, сабийле, уллу болсала, ол кьазахлыгъа дертлерин кьалай жетдирирге боллугъуну жолларын.

Бир-бирде Азрет, элге киргенлей, аны келирин сакълап тургъан са-

бийлеге билекликлени таматаракъ кёрюннген Хаждаутга тутдуруп, суугъа кеслерин барма къояды. Сабийле да аллай кюнлеринде хар нелерин да унугадыла. Хаждаутну туйген къазахлыны уа а унутмайдыла бир да.

Ол кюн да ала теш башына ёрледиле да, Азретни арба бла келе тургъанын кёрюп, энишге саркъдыла. Азрет да, этиучносюча, арбаны да жашлагъа берип, ала чыккырны суудан толтуруп къайтхынчы, юй къабыргъа къаларгъа кюреше тургъан Соттагъа болушду – саман кирпичлени къатына ташыды, кеси келтирген бир эски къанжал челек бла кирпич орталарына саллыкъ балчыкъ худур да келтирди.

Биталаны Азрет бети да эмен къабугъундан башха болмагъан жыйрыкъбет, къатангы, жукъа жаш эди, сыртында жоюго болгъан киби, бир кесек гуппууракъ. Тауусулгъан. Уллу бармакълы жассы къол аязларыны тышларын жаша кёрсенг, кёксюлге тартхан тамырлары кёпген этгенча, алай.

Сабийилеги ала жыл санлары иги да келген кишилеча кёрюнедиле.

Ол экиси да ауузлары жашауну иссинден бирча кюйгенледиле. Бурдухлай бурулуучу Суу шорхасы, бурдухлай буруп, ичине тартып, тунчукъдуруп-тунчукъдурмаз тышына бошлагъанындан къоркъунуп, тиллери тутулгъан киби, келгенли да, ёнлерин кётюрюп, уллу селеширге къоркъуп жашагъанчадыла. Не тюрюлю хапаргъа да терен батмайдыла. Кеслери орталарында болмаса.

Огъесе тышындан къарагъангамы кёрюне болур эди алай?..

Азретни болумун адам ангыларча эди. Алай Сотта да мудакъ эди, тап кесини къысхаларына окъуна да артыкъ жабышмагъанча кёрюннген. Азрет ангылагъандан, муну артха, Магнитогорскеге къаратхан бир иш барды. Тасхасыды ол аны.

Сотта, келе келгенлей окъуна, Алма-Ата сахарны къыйырында фатаргъа тохтап, кесиникилени алай излеп башлагъанды. Алай битеу ахлулары, тап, къарындашларындан туугъанланы барысын да кёзюне сугъуп жюрютюучю Кызыйкада да тууду ишелик: бу, нек эсе да, экилиди, орналып къалыргъа ушамайды.

Аны кёрген кёчгюнчюле:

– Болур бир жүрек къыйыны, башхалагъа кёргюзтюрге, ышаныргъа жарамагъан. Неси болгъанын а соруп билирге киши да базынмайды.

Таууланы ол кезиуде жашаулары киби, хар зат да жашырынды, хар адам да бир белгисиз дуняда жашайды. Тин киргинчи боллукъду алай, эслиле ангылагъандан.

Хар ким кесини дунясы блады.

Алай жашау къууум а быланы барын да иш юсюне сюегенди: эллиле, келе келгенлей комендантха салыннган хасавьюртчу чеченли Забитни айтханына къулакъ салып, къыш сууукъла жетгинчи бир гытыла сюеп, ат орундан чыгып, ауруу иш жайылгъынчы, ичлерине кирип къайгъыдадыла. Алгъаракъ кётюрюлген чеченлиле айтхандыла таулулагъа: ол жерледе къышла сууукъ боладыла.

Ол ат оруннга бир жыйырма юйор сыйыннган эди, эки-юч къарыу-

суз кьарт киши, кьалгъанлары тиширыула. Эрттен сайын дохтур Семён бла бирге шахардан келиучю Соттаны бла, тутмакъладан келиучю Азретни санамасала. Алыкъа ала да кийикленипдиле.

«Къыйынлыкъ адамланы бирикдирген этеди» деген айтыу биреуленни тил этгенини хатасындан халкъланы саулай да туугъан жерлеринден сюрюп къыстагъан адет жюрюген жерде магъанасыз болуп къала эди. Аны себебинден туююл эсе, топурагъын жарашдырып, балчыкъны малтагъан, саманын этген – барысы да бирден болуп этген иш эсе да, гытыланы сюерге керек болгъанда уа, хар юйюр кеси амалын излейди. Бир тийреден, бир элден кёчгенле, изеу болуп, ишлерге да кюрешедиле...

Унутхан болмазсыз: Халалны атасы Бексолтан урушдады. Анасы Къарачач айтханнга кёре, солдатланы таматасы окъунады. Бери кетгинчи, къагъыт ала тургъан хапарын да айтады. Хаждаутну анасы уа, немислиледен бугъуп, агъач ичинде айланган заманларында, сууукъ тийип, андан къопмай, бери келе, жолда ауушханды. Аны, мыртазакъла айтханча этмегенлей, бир да къурусса да, бир адетге ушатып асырарма деп, атасы, поездден тюшюп, аны тюбюне ташайып, темир жолну орасына жатып, бугъуп къалып къалгъан эди. Артда, ызларындан келгенден сора, хауасы жарашмадымы, огъесе башха затмы жабышды, – бир да тынгылы ёре болалмады. Бусагъатда уа бютюнда кётюремди, жатыпды. Аны себебли Хаждаут атасына да элтеди тапханчыгъын, кеси къабарыкъны да эки этип. Суусун зат тилей эди да, чий эриклеге да аны ючюн киргенди.

Халалны анасы, саулукълу тиширыу, къалгъанладан онглуракъ окъунамыды дерча, алайды. Ишлеп да арый билмеген. Муну къачан жатханын бла къачан къопханын Халал бери келгенли да кёрмегенди. Таматасы Самат эспирек эди да, анасы айтханны ол этдиреди Халалгъа, ол юй жумушха да жарай башлагъанды.

Къарачач этген гыржын, как, хатлама Хаждаутха да бек татлы кёрюнедиле. Кесине жетгенинден атасына юлюш этгенди хар заманда да. Алайсыз да ол элчик аны унутмагъанына да къарамай.

Ма алай кечине бара эдиле сабийле да, аз заманны ичинде гитчеден уллу болуп, бир бирге таяныргъа юйрене; ол кюнлеринде окъуна къарыусузну атып къояргъа жарамагъанын ангыламаз заманларында терен ангылап башлагъан гитче таулу адамчыкъла.

Энди абадан нёгерле да келдиле – Азрет бла Сотта.

Сабийле кёбюнде тёш башына жыйышып, тёш этегинде ишлене тургъан юйчюклени тёртюсюн-бешисин да бир бири юсюне сюесенг да жетмезча бийикликден энишге къарап, тёбентин бола тургъан къазауат жашауну сагъышын этедиле.

Ала ол бийикликден къарап, эрттен сайын узун сынжырланып, жанжанларындан а итлери бла ушкоклу солдатла сюелип, уллу, шинжили буруудан сырылып келип, жер тешигине къуюлуп, тас болуп кетиучю къулакъ суулай, терен уругъа жерни къарынынача кирип кетип ишлеген тутмакъланы да кёредиле. Ол огъурсуз суратха юйренчик окъунамы

болдула дерча эди, жүрекчиклери кыатып, кеслери мындан арысында аллай азапха тышселе да, тыоклерине да санамай тёзерге хазырланганча.

Уллула болургъа бек ашыгъадыла. Бек алгъа кыарыусузлагъа болушур ючюн, андан сора уа Хаждаутну тыопге салып тыюген кызахлыны яхшы бир тыоер ючюн.

Ала кеслерин бу экинчи муратларына жетип да башлагъандыла: кёсе кысыккёз, алаша добар кызахлы киши терек бахчалагъа кыарачуладан бирлериди. Ингирде сууну ары жанында терек бахчагъа бир айланып кыайтып, атын кишенлеп, бошлап кыойгъанын сабийле кёрюп тургъандыла. Халал бла Хаждаут а, тыншчыкы келип, агны кишенин тешип, бошлап кыоя эдиле. Эрттенликде уа ол киши, атын туталмагъанлай, аман кюн башына келип, терлегенлери бара, амалсыз бола, жерге жантайып тышсе, ол эки жаш да, биягъы тёш башындан анга кыарап, кёл кенгдире, кёп тургъандыла. Ол, хар кюн сайын башха кишен табышдырып, эскиси кыалай тас болгъанын ангыламагъанлай тургъанды бир кезиуге. Бирде, амалсыз болуп, атын туталмазлыгъын билгенден сора мы, огъесе ол да солусун, мен да бир эс алайым депми, – тёш тыюнде жан башындан таянганлай, кёзю тёш башында, тыоплерине да эски машокла салып олтуруп, анга кыарап тургъан Халалгъа бла Хаждаутха илинди.

Дыркъ деп акылына келди ол кызахлыны: атны кишени «тас» кеси аллына болмайды. Эслеген эди дагъыда: мындан алгъаракыладан бери ол эки сабийни бу тийреледе жангыдан кёрюне башлагъан эки абадан кишиден айырылмагъанларын. Бир бирледе уа кыауура отла этип, ол гур жаннган заманда, аны юсюне тутуп, кёлеклерин кыакыгъанларын да кёре эди.

Бир-бирледе уа, кыалауурлыкы тереклени ичлеринде айлана, сууну ары жанындан бери кыарап кёрюр эди: ол эки жашчыкы бла эки абадан суу боюнуна энип олтургъанларын. Жалан аякы этип, женглерин жингириклерине дери ёрге кыайырып, аякыларын суугъа салып, кыоллары бла, абидез алгъанча, аланы жууа тургъанларын. Ол да эте эди сейир болунган ишге: «Быланы нек келтирген болурла бери?»

Артда ангыларыкыды аланы ол. Сабийледен да кечирек.

Атны кишенин «тас» этгенле ол жашчыкыла болгъанларын ангылагъандан сора, андан алгъаракылада ол сабийлеге кыол жетдиргени жүрегине ауур жүк болуп кыалды. Адам баласына ушамагъан иш болгъанын терен сезип, сабийлени кыарыулап, адам сыфатха кирип жашагъаннга айып болгъанын кёз аллына келтирди. Ол абаданлагъа – ол сабийлени нёгерлерине – жалыныргъа тышеригин да билди. Этди алай. Андан сора бир кыауум заманны тынчайгъан эди ол кызахлы.

Халал бла Хаждаут а Азретни бла Соттаны кюн сайын да биргелерине бола, жашауларын да билип чыкыдыла. Ол экиси кеслерини юслеринден бир бирге айтхан хапарла сабийлеге жомакылача кёрюнедиле. Аман акылы адам, кыара сабанчылыкы керексиз жерде бир тырюлю терслиги болмагъанны тентиретир ючюн не да этерге боллугъун

кёргюзтген жомакъла. Сабий жүрекни адамлыкъдан изгилтин этерге боллукъ жомакъла.

Аны бла бирге, адам чыдамазлыкъ да, кётюрмезлик да болмагъанын кёргюзтген жомакъла...

Азрет да, Сотта да бир эллиледиле – тытырташчыла.

Азретлары сюрдюнде Къыргызстанны Ленин районуна Киров колхозга тюшедиле. Киров колхозну жерлери бла Узбекистанны Андижан областыны Къокъанкышлакъ элини жерлери бла чек къоншудадыла. Аны да билесиз. Айтылганды ол.

Юч къарындаш бла юч эгеч. Тамата къарындашлары – урушда. Бу уа – юй тутуругъу. Аталары бла аналары кёчгюнчюлюкге дери окъуна ауушхандыла. Быланы машиналагъа жүклей туруп, кёзлери аталарыны бла аналарыны къабырларында эди. Келтирип тёкгенлеринде, бир бирге къысылыргъа жүрешип, кеслери кибик кёплеца, баш кечиндириуню къайгысына киришдиле. Эллилери, жууукъла, къоншула, кеслери да амалсыз болуп тургъанлай, бирерин бирер юйге алып тутадыла. Къызчыкъланы кийимчиклери зыкгыл болгъанды. Ала кюнню узунуна жуургъан тюрбюнден чыгъаргъа онг тапмай жатадыла. Бек гитчелери, Халалдан уллу бюлмаз дерча, 6-жыллыкъ Хамит, кеси кибик сабийле бла къайсы жерде кеч жетсе, анда къала айланады. Къыргызлыла, тиллерин ангылагъанларына жумушап, таулуланы кеслеринден эсе алгъа келген аман хапарлагъа эс бурмай башладыла. Алайсыз да къыт къабынларындан былагъа да юлюш этедиле.

Киров колхозну таматасы, кёчюп келгенлени къайсы неге жарарыкъ болур, деп айлана келгенде, бу сабийлени халларын кёргенлей окъуна, алагъа не этип да бир амал табаргъа сюрдю. Жаны ауруп:

– Къайсыгъызсыз тамата? – деп сорду, бир мойюшге бир бирге къысылып, къабыргъалашып тургъан эки жашчыкъгъа. – Алагъа муратын тап ангылаталмазлыкъгын кёргенден сора, биргесине келген жашыракъ адамгъа не эсе да бир затла айтды. Ол а, жашчыкъланы алларына келип, ауазын да жумушагъыракъ этерге жүреше:

– Бу Ёскёнбай-акеди, – къолу бла тышына, арбаз таба кёргюзтюр, – бу элни таматасыды. Сен, – деди Азретге, – ишге жараяллыкъса, арбаны хайдаяллыкъса, кел бизни бла.

Ишлерге къолларындан келирге боллукъду дегенлени жыйып, правленнге элтип, бригадирге буюрду:

– Хар бирини юйюне онушар килограмм ун элтигиз, ненча чыкъса да, барын да мени боюнума салыгъыз, андан сора да бирер ишлер жер да – къарыуларына кёре – къурашдырыгъыз, – деп ангылатды.

Кеси уа бир уллу киши, Азретни айтханына къарасанг, эти терисине сыйынмагъан, атха минсе, къарыны иер къашдан ары тётюлюп, агны уа бели иш да бюгюле эди, жаякълары, тоюп келген эчкини желининлей, къысыкъ кёзлерин бютюрнда къысыкъ эте эдиле. Базук жилиги бла асыралгъан, деп да айта эди анга Азрет, ол айтыуну кимден эсе да таматадан эшитип.

– Бизге къарагъанына кёре, кёлю да муну, бет орамы кибик, жуму-

шакъ эди, таныгъынчы сур кёрюннгенликге, – деген эди Азрет артда. Ол кезиуге кеси да халкъгъа да къошулуп, кесине да тин кирип, къарындашыны, эгечлерини ашларына-сууларына, юслерине да къарарча кюч ала барады.

Алай бла Азрет Киров колхозда тракторлагъа суу ташыгъан арбаны жүрютеди. Эки ат жегилген. Атланы жегерге да юйренди, арбаны басхыч кюбюрюнде орнатылгъан уллу темир чыккыргъа сууну да, кесине кёре челекчи да мадарып, кеси къуяды.

Таулучукъла, биринчи кере кёргенде, ол эркинликге, жерни былай кёплогуне ийнанмай эдиле. Ол эркин жерде мамукъ ёсдоредиле. Ол ууахтыда мамукъну жерден ёрге айырылгъан заманы – кёк, сырылгъан жууургъан кибик, садакъ окълай тюз тизгинлери, бир ажашмай, кёзкёргеннге кетип, барып, къайда эсе да кёкню бир этегине тюйрелип тургъанча кёрюнеди. Трактор аны тизгин араларына семиртгичле салады. Трактор десенг да, Азрет сейир этеди: арт чархалары адам бийиклигинден да уллула, кеслери да, темир чыгъаналача, дигил тегерегине темир югюлле тизилип; ал чархы уа гитче да гитче, кеси да жангыз, тюз мамукъ тизгиннге сыйынып къалгъан. Арт чархланы орталарына уа тёрт тизгин сыйынады. Такъгъыч а – семиргич салгъан. Трактор сабанны башындан аягъына жетгинчи сууу тауусулады, эки къайтыргъа уа – фатегени да.

Алай бла, трактор мамукъ сабанны баш жанындан тёбен жанына жетерге – суу, бери къайтырына уа фатеген келтирип туургъа керекди Азрет. Иши олду аны.

Бир аууукъ заман ишлегенден сора къарыусуз санчыкъларына къан кире, эт къайнай башлагъаны эсленеди. Кеси да сезеди аны. Хар ингирден а юйге – къарындашчыгъына бла эгешчиклерине – къош гюттюле тенгли бир болгъан (аны Азрет туугъанлы да биле эди, къошда болабола тургъанды) зыбыр хычы къалачла келтире эди ишлеген хакъына. Пиринчни хычысыны унундан этилген.

Бирде, Азрет суу ташыучу, фатеген ташыучу да болуп ишлей тургъанлай, фатеген тауусулады. Тракторну тохтатыргъа уа амал жокъду, Ёскёнбай айтханнга кёре, барыны да башларын тайдырлыкъдыла, селитраны заманында салып, ызындан а, кюнню салкъын кезиулеринде, танг эртген бла ингирде, усхарыргъа керек боллукъду. Ол да сагъат марда бла этилмесе, мамукъ иги битмейди.

Аны чакъгъанын-ачылгъанын биринчи кере кёрген таулучукъла жазны оргасында тангнга къар жаууп чыкыгъан сундула. Артда, аны ийирирге боллугъун, андан абериле эшерге жарарыгъын ангылагъандан сора, «Ой, мында ёллюк тюйюлбюз», - деп къойдула.

Ол алай къайнап ачылыр ючюннге уа, сепгенден башлап, мамукъну жыйып башлар заманнга дери хар керегин сагъат марда бла тапдырып туургъа керек болады. Саусузгъа дарманны заманында къалай тапдырыргъа керек эсе да, ма алай.

Алай бла, иш къызыу баргъан кюнлени биринде фатеген тауусулады. Фатегенни терк табаргъа боллукъ бек жууукъ жер а – къоншу эл. Ол

а Узбекистанни Къокъанкъышлакъ элиди. Район ара кеси да.

– Азрет, къууул ары, – деди Ёскёнбай, уууртлары сай бетин тыкълап, кёзчюклери да, чычхан кёзчюклеге ушап, теренде къалып, кесини ауурлугъун кючден кётюрюп тургъандан солууун терк-терк ала.

– Манга ары ётерге жарамайды, къамап къоярыкъдыла, арбагъа бир башха адамны, къыргъызлыны миндир, – дейди, комендатурада къол сала туруп, таулулагъа эсгертгенлерин айтып, Азрет. Сёз къайтара турмай, унап къоймагъанына кеси да жарсыды Азрет: не десенг да, иш берип, жанларын къалдыргъанды ол адам. Алай не этсин? Башха амал жокъ эди.

Кёчгюнчюле келе келгенлеринлей окъуна айтылгъанды алагъа: артха, туугъан жерлерине къайтарыуну юсюнден оноу этилгинчи, кёчгюнчю тюз жашагъан элингден тышына комендатдан эркинликсиз кетерге жарамгъаныны, кетсе да, биринчи кере 5 кюнейге, экинчи алай тутулса уа – 10 кюнейге, ючюнчю кере – 15 кюнейге тутаргъа, тынмаздан болса уа – сюд этип, бир ненча жылгъа башын тышына къаратмаз жерге ашырыллыкъдыла. 1948 жылда уа кёчгюнчюлени ёмюрден-ахыргъа кёчюрюлгенлерини юсюнден жангы оноу чыгып, ол хукмуда къошакъ халда айтылгъаны уа былайды: республиканы чегинден жаланда бир сагъатха окъуна кетгенни соруусуз-оруусуз 20 жылгъа олтуртургъа.

Азрет ол къошакъны юсюнден айтханды.

– Менме мында оноучу, комендант да санга менме, сени терслигинг ючюн таякъ кётюрлюк, мен айтханны этмей эсенг а, ишден да кет, бу элде кёрюнген да этме, – деп, Ёскёнбай, къамичисин да силкей, хыны сёлешди. Ургъан а этмеди. Айтханындан чыкъгъан бир-бирлени – кеслеринден адамланы –туйюп да болгъанды. Не алапат, анга тёзюп тургъандыла. Тёзмей амал да жокъ эди: мамукъгъа не аз ад уллу кёллюлюк этген, къыралны душманына саналып, тутулуп кете эди. Тутмакъдан эсе колхоз таматаны таягъын кётюрген игирек эди. Бизникелеге уа, деучю эди Азрет, тиймегенди, тийсе да, тёзерик туйюлдюле. Ол кезиуледе Битеу районнга да, битеу областьха да айтылгъан бир иш болгъан эди да, ол хар оноучуну эсинде эди. Аны себебинден болур эди тиймегенлери бизникелеге...

...Былай болады: Киров колхоздан узакъ болмай Майли Сай деген магъадан сахар барды. Ол да ленин районнга къарайды. Таула арасында эди кеси да, къоргъашин магъадан къазылгъан жер. Ары уллу машинала жюрюрча, жол ишлей боладыла. Гетменни ёрге алаллыкъланы барын да сюрюп. Ол санда таулу сабийле да бардыла. Азрет кеси да тюшерге боллукъ эди ары, алай, мамукъ ёсдюрюу да андан кем ишге саналмагъаны себепли, Ёскёнбай бермей къойгъан эди Азретни: колхозгъа да керек эди арбачы, Азретча чёрчек сабийле табылмай эдиле кеслеринде. Жангыз бир кюннге ийген эди да аны, ма ол кюн болады бу иш.

Жолну къол бла – керкиле бла къазадыла. Кюнлюк марданы бригадир къарыш бла ёнчелеп береди. Энине бир къарыш болгъан тауну бир машина сыйынырча кенгликге къазаргъа керексе бир кюннге. Анча-

мынча сагъат деп, марда жокъду. Хар 200 метрден кьоюн къзылады, тубешген мешинала, ол кьоюнлада бир бирни сакълап, ётерге онг ётер ючюн.

Бирде бир таулу къызчыкъ кюнлюк мардасын толтуралмай къалды. Ингир алада, ачдан эсчиги да аууп, нёгерчиклери башын тобукъларына салып, иги кесек энишгерекде баргъан суугъа тюшюп, жашла чапдыргъан суу бла бетин сылай тургъанлай, бригадир ишни тинте келди. Алайдагъы таулучукъланы, ишни кьоюп, ол къызны юсюне болуп тургъанларын кёргенлей, кёзюне, шибиля ургъанлай, къан чапды да, тартып, ол къызны аркъасына къамичи бла жетдирди.

Алайлай, Залкъууладан бир толу санлы алаша жашчыкъ, кеси да ол кюн ауруп къалгъан атасы ючюн ишлерге келген, сермеп жерден жугарны алып, ат юсюнден, женгиллик этгенине сокъуранмагъанча, сур жапысы бла къарап тургъан кишини, боюнун тутдуруп, уруп ийди. Ол атны да бир жанына сюрюшдюре, баш энишге салынып къалды. Боунундан сийген къан алайдагъыланы юслерине чачылды.

Чабышдыла тёгерекден-башдан. Алайда къырым татарлыла, эдилчи намислиле да бар.

Олсагъатдан къызылжагъала, НКВД-чылагъа Азрет алай айтады, жел сюрген итле кибик, жетдиле да, жашны алып кетдиле. Ол киши уа, ол магъадан шахардан узакъ болмай, Узбекистанны Избаскент деген район арасында орналгъан саусузла юйюне да жетмей, къаны кёп кетгенден ёледди. Аны юсюнден соруугъа Азретни бир чакъыргъанларында, соргъанларына болушун айтыргъа тебирегенлей, кертини айтырыгъын билген кибик:

– Бар, сен да мындан башха туйюлсе, бошму келтиргендиле сизни бери, сени да табарбыз ызынгы, – деп, къабакъ эшикге дери ашырып кыыстадыла.

Андан чыкыгъандан сора жаяу жолчукъну узунуна тизилип ёрге, кёкге жете, субай ёсген акътереклеге сейир этип къарады. Кеси да ангыламады быллагъа сейир нек этгенин, артда ангылады ол, кёп да бармай: бу тереклени да жанлары, адамланы жанлары кибик, кёкге учаргъа итингенлерине, итинселе да, суйгенлери тенгли бир кётюрюлюрге-ёсерге онг тапханларына, адам жанындан тыйгъычха тубемегенлерине эте эди сейир; дагъыда ангылады кёп да озмай, «сени да табарбыз ызынгы» дегенлени сёзлери бошуна айтылмагъанын; сукъланды акъ тереклени бийикге кетген чукуйларына...

Ол хапарны эшитип, жетдирген болмаз эди Ёскёнбай Азретни сыртына къамичини.

Къыйын кюнюмде берген гыржыны борчду манга деген акъыл дыркъ деп жүрегине тюшдю да, борчну уа къайтарыргъа керек болады деген акъыл да аны бла теппе-тенг келди эсине.

– Ахшы, – деди да, эки кычырым да болмаз эди арада, атланы къамичилеп, кьюуулуп кетди.

– Мен сакълап турлукъма былайда, – деп кычырды ызындан

Ёскёнбай.

Керти айтхан эди ол, сакълагъан эди ингирге дери, кёз байлана, къаны къартыгъына сыйынмай, конторуна кетип, къычыргъаны жерникёкно титретип, тийрелени да сагъайта тургъан заманда НКВД-чыла кирип келгинчи.

Ёскёнбай аланы кёргенлей, бети, ары дери, къаны иги кетгинчи териси сыдырылгъан тууарны шаугютюнлей къызарып, кёпчюп тургъан бети, фары киби, кёмюк бюрчюкю бола барып, артдан-артха къасмакъ чапыракълай болуп, ол сыйынырча сюрмеленнген къангаладан къол бла ишленнген улуу шинтигине оюлуп къалды.

Тюшден бери трактор ишлемей тургъаны ючюн кесин тутаргъа келген сунуп, алайдагъылагъа юйге билдирисиз деп, ол сёзлени айталды да, андан ары тили, бал чибин къабып, аузуна сыйынмай, бууула тургъанча болуп, тюп эрини, къоргъашинленип, энишге салынып, эки кёзюм кючден кётюрюп, келгенле таба къарады, не дейдиле да, не этеме дегенча.

Кюн жарымы колхозда иш тохтап турса, кертиси бла да ол иши ючюн тутулуп кетерге да боллукъ эди колхоз башчы. Кёп кере бола тургъанды ол заманлада аллай ишле анда.

Алай биреуню къыйынлыгъы биреуге къалкъан болду:

–Азретни, Битаев Азретни, сенми ийгенсе Къокъанкъышлакъгъа фатеген алыргъа? –деп сорду ол келген экеуленден бир узунлахий, туплукъбурун, табакъбет киши. Келгенледен тамата ол булур эди. Залкъуулану жашны юсюнден соруугъа чакъыргъанларында, НКВД-ны район бёлюмюнде ол киши соруу этген эди Азретге да. «Сени да табарбыз ызынгы» деген да ол эди. Артда белгили болгъаныча, комендантны экинчиси.

Ёскёнбай, не айтыргъа билмей, агуман-шашхын болуп къарады бетлерине, не айтырыгъымы была кеслери билдирселе эди дегенча, жалынып. Алай кесин тутаргъа келмегенлери ачыкъ болгъанда уа, бетине бир кесек къан да къайтышды.

– Сен иймегенсе, аны билип къой, – деп, къысха бурулуп, тышына чыгып кетдиле. Аланы атларыны туякъ тауушлары Ёскёнбайны жүрегине салтата тийгенча кёрюндю. Жюреги бери чыгыппы кетди дерча, ол улуу кишини окъуна ары бла бери тепчите, урады.

Эркинлиги болмагъанлай, башха республиканы жерине ётгенди деп терслеп, Азретге соруусуз-оруусуз 20 жыл бердиле да ашырдыла, эки эгешчигин бла къарындашчыгъын да жилимукъларында жууундура. Тюзю, Азрет артда айтычусуча, аны мындан ары иерге жер болмаз да, Кавказгъа къайтарып окъуна къоярла деген бир акъыл да келген эди эсине. Кесине жарсымай эди, къалгъан гитчелерине жарсый эди ол да.

Адам адети эди ол.

Азыкъ бергиле анга алай терк да келмеучю эдиле: ким келтирлик эди? Тюзю, Ёскёнбай ийген эди бир кере ол элчи милиционерден эки гюттю бла эки тугул курт (тузланнган бишлакъны тегерекчик этип къатдыргъанларына алай айта эдиле къыргъызлыла, ол къызыу кюн суу-

сапны кьандырыргъа да жарайды).

Бирде уа бергини ичине салынып: «Мен да таулума, сизникилени танийма, бу милиционер сакълагъан заманда не керегинги да айтдыра тур мындан, - деп жазылгъан кьагъытчыкъ да, саппа-сау ётмек да, ийне бла халы да, бир шеша сют да бердиле. Кьагъытны тюбюнде «Чууанай» деп, аты жазылып.

– Бу бизде кьагъытчы болуп ишлейди, сизничады, алай бек уста адамды, келгенли да ишлейди бизде, сизде да быллай иште ишлеп тургъан хапары барды, – деди келтирген.

Арта соруугъа чакъыргъанлары сайын Чууанайны кёре-кёре турду. Соруучула да алгъынча кьаты, сындырып сёлешмей башлагъанларына сейир эте эди кеси да. Ол да Чууанайны иши болгъанын кьайда кеч билгенди Азрет.

Кьазахстаннга тюшгенинде, тутмакъ ашханагъа суу ташыучу болуп, Таулинканы кьаты бла суугъа бара-келе, алайлада балчыкъ малтай тургъан тиширыуланы ичлеринде Кьарачачны кёрюп, Кьыргъызда тутулгъан заманында анга болушхан Чууанайгъа айланмай ушагъанына сейир этди. Он тиширыулагъа бригадирлик этген Кьарачачна кёп кере, ийнанырыгъы да келмей, кьарады ал кезиуледе...

Ма алай бла тюшген эди Азрет Алма-Атаны кьатында тутмакъла ишлеген электростанцияны «кьурулушчуларыны» ичине, кеси кибик таулула кеслерине элчик ишлей тургъан жерге кьоншугъа.

Суу боюнунда бир олтургъанларында, Азрет Соттагъа да айтхан эди ол ишеклигин.

– Чууанайны мен да танийма, ол келинни эгечиди, – деди Сотта, аны эшитир-эшитмез, Азретни бети, бир тюрлюле болуп, кьызыл кёпчюп кьалгъанына сейир эте.

– Не болду санга? – деди дагъыда Сотта.

– Бош-бош... Сизникиле да андадыла. Сталин колхозда. – Азретни ол сёзлери Соттаны да эсин аудурургъа жетдирдиле. Кеси уа, Азрет, анга аллай уллу болушхан адамны туугъан эгечин танымагъаны, ол себепден аны юсюнден хапар да айтмагъаны ючюн ичинден кюйюкген эди. Ол кюйюкгени чапдыргъан эди бетине кьан.

Болсада, Кьарачач кеси да биле эди эгечини хапарын. Ол, муну да табып, ары, кесини кьатына чакъырып, Кьарачачны кесине да, тийишли жерлеге да кьагъытла ийип турады, Соттаныкьыла да анда болгъанларын жазгъанды Кьарачачна. Азрет аллай хапарланы билмегенди. Ол себепден жангыртханды Азрет Соттагъа аны жүрегин кьыйнап тургъан хапарны.

Тутмакъланы саулукуларына тышындан келип кьараучу, энди уа Сотта да таныгъан дохтур Семён, Азретни кьарыусузлугъун кёрюп, таш тюерге бу ахыры да жарамазлыгъына, ол угъай да, ашдан-суудан кьоратхан болмаса, мында андан хайыр чыгъарыкъ туююлду деп, лагерни таматарын ийнандыргъанды.

– Тёгереклерин шинжили темир чыбыкъ кьуршоулап турмагъан-

лыкъгъа, была да тургъан жерлеринден эркинликсиз бир жары теберге боллукъ туююлдюле, къайры кетерикди бу, бары бир – фитильди (тутмакъ тилде – къарыусуз), бир женгиликрек ишге барма къояйыкъ, – деп, суу ташыу ишге алай жибертгенди Азретни. Аны аты энди «пропускникди».

Ингирде уа баракъгъа къайтыргъа керек болгъанды. Дохтур а тутмакъладан туююлдю. Алма-Ата шахардан окъуна келип ишлейди. Ыйыкъгъа эки кюн. Андан башха заманлада келгени уа, ёлген, саусуз болса, аланы къоранчха чыгъаргъан къагъытланы жарашдырыр ючюн чакъырылып келеди.

Семён Гиппократны керти асхабы эди: ол кесини жумушун эте туруп, тели ауруудан къырылып, тауусулуп баргъанлагъа да уллу кёллю туююл; кесини ишин битдиргенден сора кёчгюнчюлени да бир сормай озмагъанды. Сора-сурай, саусузлагъа дарманчыкъла да узата турады. Ала Азретни миллетинден адамла болгъанларын билгенден сора, ол къарыусуз анда ёлюп къалмасын, была бла айлана турсун деген акъылгъа келгенди. Ёлеменлени алай этерге эркинлиги бар эди аны. Сора жукъгъан ауруудан ауругъанланы да.

Ол да жарагъан эди Азретге...

...Хончаланы Сотта уа, башда бир сагъынылгъанды, трудовой фронтха сюрюлгенледен эди. Магнитогорскеге. Аскер сауутла чыгъарыуну теркирек къурар ючюн къыралны уруш болургъа боллукъ жерлеринден заводла алгъадан окъуна къыралны теренлерине кёчюрюледиле. «Трудовой фронт» дегенлери ол заманлада къуралгъанды. Анга деп жыйгъанды къырал урушха барыргъа жыл санлары жетмеген, алай къыйын ишге жараргъа боллукъ жаш адамларын. Хончаланы Сотта да аладан бири эди.

Жашлыгъындан окъуна юйлерини отунчусу-суучусу болуп тургъан жаш, кесини эки таматасын урушха ашыргъандан сора, юйюрню бар ауурлугъун да боюнуна алгъанды. Къарыулу, саубитген жашха кёзлери къарагъан эди «трудовой фронтха» адамла сайлай келгенлени. Юйлеринде андан сора юй тутарыкъ болмагъанына да къарамай, Соттаны да, Тытырташ элни аны кибик жашларын да сибирият кетедиле. Сотта Магнитогорскеге тюшеди. Анда металлургия комбинатны къысха заманны ичинде танкла чыгъарып башларча этиу эди борч. Ишни уллусун-гитчесин, тынчын-къыйынын айыртларгъа юйренмеген, атасы Чолпанны къатылыгъындан саны къара иште къатхан жаш ол кезиуде ёлюр жеринде да сакъланды – ишге тири узалады, этгенин тынгылы этеди, арыл билмейди, кечеси жокъ, кюнню жокъ. Тарыкъмагъанлай, манга жетгени бу эсе дегенча ишлегенди. Ансы мёхелирекленди, къыралгъа жаулукъ этгенге санап, алайда окъуна тутмакъ этип ишлете эдиле. Аны кётюралмай, иги кесек жаш, Соттаны кёзю кёре тургъанлай, суюлип тургъан жерлеринде сойланып тюшюп, жан алгъандыла.

Сотта уа ишлей эди, терлегенлери кёзлерин кюйдюре, аланы сюртюрге окъуна заманын къызгъанып. Соттаны алай ишлерге кёл-

лендирген дагыда бир зат бар эди: кеси туйюл эди ол анда. Биргесине таулу жашла бар эдиле – Тюменладан, Мызыладан, Макытладан, Афа-шокъаладан, Датчиладан... Сотта аланы барындан да жаш эди.

Ол жашла ишлеген монтажчы бригаданы бригадири да таулу эди – Тюменланы жаш. Ол бригаданы жумушу бла ары-бери кетерге тюшсе, кесини орунуна Соттаны кьоюп болгъанды. Алай бла анга кьураучу ху-нерликни дерсин береди. Биргесине ишлеген жашланы, бир туугъанлача этип, къарыусузуракъны къатына къарыулуракъны сюеп, аурукъсунган адам болса уа, ол тындырлыкъ жумушну, бары да бёлюп алып, битдирип кьоядыла.

Таулу жашладан кьуралгъан бригад – битеу малкъар халкъ бла бирге туугъан жерлеринден хор бла кьысталгъан жыл битеу Урал-гъа аты айтылгъан монтажчы бригаданы сураты «Огонёк» журналны биринчи бетинде, тьобюнде да «Передовая бригада металлургов ком-бината» деп, атлары да жазылып, басмаланады. (Материал читайте в номере)» деген жазыу да бар эди. Сотта ол суратны – журналны тыш бетин – Азретге кёргозтеди. Бир ингирде журналны тыш бетин Халал юйлерине да элтди. Хапаргъа кёре быланы араларында бир-бирлени, ол санда Хончаланы Сотта да болуп, Социалист Урунууну Жигити деген атха кёргозтген эдиле... Ол суратда Сотта да чукуйлу будёна беркю бла экинчи тизгинде сюеледи.

Халалгъа ол сурат уллу ёхтемлик берди: кесин кёкде учуп айлан-ган сунады. Алай кесини ол халын кишиге билдирмезге кюрешеди. Ол суратдагы кеси болуп кьалса сюймеген бир жаш адам табылмады анда.

Сотта Халалны жууугъуду, Аммасыны къарындашындан туугъ-анды. Сора къалай болмасын да Халал кьалгъанладан ёхтемирек?! Ол кюнледе тигилип кьалгъан эди Халалны жюрегине хар заманда да хар неде да алчы болургъа итинмеклик. Алай, Соттаны кесича, не уллу сылтау болса да, тенглеринден кесин айыртламазгъа да юйренеди, на-сыбына, Халалчыкъ ол кюнледе – къыйынмыды сабийге кёргенин алып кьойгъан!

Андан артахасында Сотта бла Азрет къайда болсала, Халал бла Хаждауут да алайгъа табылып турдула: ала ишлеген жерледе да, суу боюнуна тигелеп солугъанларында да. Ол эки сабий, аланы биргеле-рине бола, сабийликлерин да сынагъынчы, абаданла болуп кьалдыла; абаданла уа, Сотта бла Азрет, жашаулары элгендирген, ол элгенген кьалтырауукълары алыкъа да кетмеген, сууал арбаларын къалай ары бу-рургъа билмеген жашдан кьартлача кёрюнедиле.

Къарачачны да барды андан хапары: Сотта трудовой фронтха бар-мазгъа да боллукъ эди, юйде андан сора, тап, малны къайтараллыкъ да болмагъаны ючюн. Алай аны ары ашырыргъа сылтау табылып кьалды ол сылтау керек адамгъа.

Иш а былай болгъанды: немислиле Тытырташ элге кирир жылны аллында – 1942 жыл – элли сабийле, экиге бёлюнюп, «Къызылла бла акъла» деген оюнну ойнап болгъандыла. Ала, бир кезиуде – бирлери, бир кезиуде уа – бирсилери хорлай, сау кюнню, малланы жьяр заман

болгунчу, юлерине жыйылмайдыла. Жашла экиге теппе-тенг юлешинип, къайсы къауум «къызылла» ючюн, къайсысы уа «акъла» ючюн ойнарыкъларын чѐп атып тохташдырадыла. Хар заманда да Сотта «акъланы» къаууммуна тюше эди.

Сотта кеси билгенден, трудовой фронтха жашланы айыра келгенде, комиссиягъа элден кьошулгъан бири, жерден ёрге иги да айырылмагъан алаша медрачыкъ – Соттаны атын айтып:

– Муну барма кьоюгъуз ансы, сабийлени ичинде хар заманда да «акъла» жанлы болады, бир-бирледе аны хатасындан «акъла» хорлагъан да этедиле «къызылланы», – дегенди.

Ол киши кеси да ол аман акъыллылыгы ючюн ёсмей кългъанды деучю эдиле элде, урушха аны ючюн алмагъандыла деп.

Комиссиягъа уа – не, алагъа адам саны керекди.

Андан арысында Соттаны адамгъа ана сютю бла келген ийнаныуу суу жетмей къуругъан турукълай болуп кългъанды. Аны алгъындан таныгъанла окъуна да ангыламазча сакъ эди адам бла ушакъ этген заманында ол. Алма-Атагъа тюшген заманына дери да, андан сора да иги кесекни адамгъа ийнаныуу жел сууургъанлай болуп турду. «Адам бла ушакъ этсенг, ол бир зат айтыр, сен да бир зат кьошарса, не хау дерсе, не – угъай, аны уа ким къайры жетдиреди?» деген сезим аны аулапды. Хумаллаклай чырамышып, жибермейди, ычхындырмайды. Кеси кесине да ол акъылын солуму бла айтхан болмаса, шыбырдап окъуна айтмайды.

Алма-Атагъа келгенден сора, журегине дагъыда бир ишеклик ие болуп тохтады. Аны акъылын-эсин, гебен жюкленнген балас ызынлай, таш-топуракъны къатыш этип келген ырхылай, кьутургъан суу ташланы тютюн этдиргенлей: ийнандыралмай эди кесин, таулулача, гитче халкъчыкъны бу азабы жаланда Сталинни кесинден чыкъгъанды деп. Магнитогорскеге баргъынчы, ол Сталинни кѐкде жашагъан адам сыфатлы бир билгич инсан сунуп тургъанды; школда: «Жашасын бизни Ысталин, Ысталинибиз жашасын», - деп, тизгинлери къуруда къайтарылып жырланып туруучу бир жырчыкъны билгенди; сора эл телиси Тухур, сабийле андан-мындан къатылып, жанындан тойдурсала, ачыуланып: «Сизни Ысталин къаргъасын», - деучусюн да унутмагъанды. Анда уа, Магнитогорскеде, уллу адамла окъуна аны, аталары, аналары бла тенг этерге да кьоркъуп, ол адам халкъны ичинде кесини намысын Аллахны намысындан да бийикге салдырталгъанын ёхтемлик бла айтханларын кеси къулагъы бла эшитгенди. Соттаны ангына ол Магнитогорскеде да бек оюм орналгъанды: Ысталин кѐкде, адам акъылы жетмеген, дуня жарыгъы да андан эннген адамсыманды. Аны ючюн ийнанырыгъы келмей эди бу гитче халкъчыкъны кеси аллына ишин этерге жетиширге боллукъду ол Инсан деп.

Кеси халкъыбызны ичинден чыкъгъан а болурму бир узунтил, суубурун ёре кьуллукъчу, кьурт агъачны кесинден чыкъгъанлай (Атасы Чолпан айтып, ол нарт сѣзню Сотта кѐп кере эшитгенди)?

Магнитогорскеде Сотта тутмакъла бла бирге ишлегенди, 58-чи статья деп кѐп сагъыныучу эдиле ала бир бирлери бла ушакъларында.

Сотта кеси кибик жаш адамла бла общежитде жашагъанды, ишге да андан жюригенди, тутмакъла уа –тутмакъдан. Ишлеген а бир жерде, бир цехде. Ол тутмакъланы араларында кесинден да жашланы кёрсе, Соттаны кёлн жер бла тенг болады, кесин иш да унутады ол кезиуледе.

«Очукъ не хили эталлыкъды, анга 58-чи статьяны жабышыдырыча?» - дер эди кеси акъылында Сотта. «Шо алай ары ёлюр от окъуна болсун бу, не хата эталыргъа боллукъду сабий сабий?» - деп келе эди къайтып-къайтып акъылына.

Алма-Атагъа келгенде уа, битеу кыралны алып къарагъанда, бир уууч тенгли бир болгъан гитче халкъчыгъы, алай ары топ окъ болуп атылса да, ол, Сотта, кёрюп келген деменгили кыралгъа, ол къадар халкъгъа не хата эталлыкъ эди деп, кесини бу ары дери эслеринде болмагъан, тюшлеринде кёрмеген истеплеге чачылып кългъан гитче халкъчыгъын ол Магнитогорскеде металлургия комбинатда ишлеген тутмакъланы ичлеринде сабийле бла тенглеширдеди. Алада да ойнап айтхан сёзлери ючюн тутулгъанла да бар эдиле.

Кесини халкъыны юсюнден да, Магнитогорскеге тюшгенини юсюнден да этген сагъышлары аны башын къайнатып, адамла бла къабыргъалашып жашаудан искилтин этгенни къой да, сёзюн ачыкъ айтыргъа да къоймайды.

Жаланда Азретге ачыла турады.

Кюнлени биринде темир эритген цехде, печни къатында сюелип, узунсап чолпу бла эриген темирни бери алгъан жаш адамны, эси азып, эриген темирни юсюне тёлюрюрге аздан кългъанын арлакъда ишлей тургъан Сотта эслейди да, кесин аны таба атып, болушлукъчу сабий жашны чолпусун сермеп алып, бир жанына атады; алай эрим тамычы къл аязына тюшюп, кюйдюреди. Сотта кесини кълун ариу кызыл шишлик этип къояды. Насыбына, комбинатны дохтурлары алайда болмасала, Сотта бир кълун алайда къоярыкъ эди. Алай бла, анда ишге жараусуз болуп, башына эркин болгъандан сора, Тытырташха къайтады. Ол 1944 жылны ахырларында болады. Андан а, жухуна ургъанча этип:

– Орта Азия жанларында изле адамларынгы, – деп, ашырып иедиле, кече кылыргъа да къоймай. Алай бла, Магнитогорскеге да къайтып, ол заманнга къурап къойгъан юйюрчюгюнде да кечинип, 1946 жылны ал айында кеслериникилени излеп, айлана-журюй, Алма-Атагъа келеди. Шахарда бир къарт къатынны юйюнде фатаргъа тохтап, бу таулучукъла эл ишлей тургъан жерге тийишеди.

Забит а, комендант, аны чотха алып, майна кесигизникиле деп, ол элчик таба тюзетеди.

Алай болса да, былайда бир эс жыйым деген болмаса, орналып кълыр акъылы жокъду. Магнитогорскеге къарагъан сылтаучукълары да бардыла.

Суратлары да чыгъып, газетледе, журналлада да жазып, аты бек уллу айтылып башлагъан таулу жаш, жаш сабийни кълтхарама деп, кълун ачытмаса, ким биледи, бизни жигитибиз бизге да тюбемез эди. Ол «Огонёк» журналы да биргесине алып келип, адамгъа кёргюзтюрге

уа болмай, ол угъай да, адамлагъа соруусуз-оруусуз къошулуп къалыргъа да къоркъуп, ким биледи, быланы ичлеринде да бар эсе уа сатхычла деп, кесин кенгде тутхан заманчыгъы да болгъанды.

Атасы, анасы, бирси ахлулары Къыргъыз тарафлада болгъанларын билгенден сора уа тынчлыгъы бютюнда чучхуланган шауданлай болду: Магнитогорскеде жашчыгъы бла оруслу къатынчыгъы къалгъандыла. Сабийге жыл да болмагъанды.

Соттаны бетинде эл эслеген, атасыны эгечи Кызыйка да кѳрген арсарлыкъ-мудахлыкъ аны ючюн эди – Магнитогорскеде жашчыгъы къалгъанды.

– Элиме-жериме барып, халны бир кѳрейим да, къайтып элтирме, – деп, сабийини анасына сѳз бергенди. Ол да Ленинград тийреледен къыралны уруш болмагъан теренлерине кѳчюрюлюп келген ѳксюзледен эди. Жашчыгъына да къарайды Соттаны кѳзю, алай ол ѳксюзню бютюнда жарлы къалай ѳтсин?

«Къырал сындыргъан да азды деп, жууукъ-ахлуларымы бир оруслу къатынны келтириб а къалай сындырайым? Ким кечсе да, Атты уа (Сотталары аталарыны атларын алай айтхандыла) не хазна. Огъесе уа, сау келгениме да къууанып, сабийге алданып, бек алгъа ол кечерик эсе да билмейме. Огъесе, бары да бирден болуп, аны да, мени да харам этиб а къоярламы?». Ма ол сагъышла къыйнай эдиле артыкъда бек Соттаны.

Чолпан кесини сабийлерине, артыкъда жашлагъа бек къаты болгъанды, таза да таулуча. Алай, туудукълагъа уа, артыкъда эгечинден, къарындашларындан туугъанлагъа, итлик чачдан да жумушакъ эди; аланы бир къууандырыр ючюн, алагъа бир игилик ѳтер ючюн кесиникилени туз арбагъа жегерге да угъай демегенди.

Бир да унутмайды Сотта: бирде Халалгъа чана ишлерге айтып, Чолпан аны къайгъысын ѳте, Сотталары уа, къышда хар кюн сайын агъачдан бирер аркъа жюк отун келтирирге боюнларына борч салынган жашла, отуннга баргъан заманларында, чынар чана жаякъла ала келирсиз деп буюргъанды. Къалай эсе да, унутупму, анга уллу магъана бермейми, – келтирлик кюнлеринде жашла чана жаякъла келтирмегендиле. Ингирде, эл колхозну таматасыны арба башчысы Чолпан жумушундан бошاپ, юйге келе келгенлей, бирер аркъа жюк отун келтирилгенине не аз да ишекли болмай:

– Халалны чана жаякълыкъларын келтиргенмисиз? – деп соргъанды.

Жашла, сакъал-мыйыкъ да ургъан жашла, айтханы сууугъунчу этилмесе унамаучу аталарындан къоркъуп, ахлары кетип, бир бирге къарашып, башларын энишге бошладыла. Чолпан билди айтылгъаны этилмегенин. Кѳз а байланганды. Къышда кюнню жанымы барды!

– Туругъуз, хайда, – деди Чолпан, алагъа ол сѳзлени айтып бошагъынчы да, кеси секирип къобуп, къолунда къайишден кеси ѳшип ѳтген къамичисин да ойнатыргъа хазырлана, – алыгъыз жиплеригизни да, балталарагъызны да, бусагъат, мени чабырларымы миделлери къуругъунчу, чана жаякъланы да, тамбла келтирлик бирер аркъа жюк отунларыгъыз-

ны да бери жетдиригиз.

Ол хыршыланыуну ахырын ала эшикте эшитген эдиле...

13

«Ол киши, Аття, орус анадан туугъан туудугъун, бир да къуруса да, эгечинден туугъан Халалны суйгенича сюрми?» – ма буду Соттаны къыйнагъан.

Ким билсин...

Экилиди Сотта. Жарымайды бети, къысха жууукъларын, атасыны туугъан эгечин окъуна тапханлыкъгъа да.

Кесини ол къайгъыларын не келини Къарачахча, не атасыны эгечи Кызыккагъа айтыргъа да базынмайды. Азретге да – угъай. Ичинден кюйюп-бишип, къусаргъа тыгъылгъан от тау кибик, ол сагъышлары тышына тегюллюк болуп жашайды.

«Туугъан жерибизде болсакъ – бир иш, бу тыш жерледе кеслери да амалсыз болуп жашагъанлагъа дагъыда бир баш ауруу келтирсем, къалай болур, не дерле адамла, жууукъланы-ахлуланы айтмай окъуна къойсам да? Къырал да бир тап тюшюрмейди да манга. Кечюп болмасала, жууукъла бла, тенгле бла бир амал этерге болур эди эсе да, Къзахстан этеклеринде уа не онг?»

Къалай алай болса да, ингирге дери тышында айланыргъа эркинлиги болгъан тутмакъ Азрет–къыргъызлы колхоз таматаны хатасындан кюйюп, тутмакъ сынап, Семённу хайырындан былайда ишлеп, кече къалыргъа барагына барып жашагъан; Сотта эсе – кесини бир къарамашакъ медрэ эллисини хатасындан сынамазлыкъларын сынап, кёрмегени къалмай, тентирей айланган; экисини да халкълары эсе – тарых шартланы кеслерине табынлай жюрюте билген усталаны, тыш эм ич мискинлени хаталарындан къырал, къаргъап, жюгюн кеси къотарычу мешина зыгъырын къотаргъанлай, келтирип, къайда тап тюшсе тегкен – адам акъылы тешалмазлыкъ туюмчек, къайда кеч чыгъарылгъан от кемелени айтмаса, башы бла бир къанатлы учуп да озалмазча бийик тау. Ма тарых иймансызлыкъ. Ким сёгерикди бу къышпаны? Аллах берсин заманны кесине окъуна аллай кюч, къарыу, акъыл!

Была барысы да Соттаны жүрегинде Магнитогорскеде темир эритген печьде эрий тургъан магъаданча къайнайдыла.

Магнитогорскеде кёре келгенинден хыйсап этеди да Сотта: «Была да - тутмакъ, ала да, ол кюн сайын тегереги шинжили темир чыбыкъ бла бегитилген буруудан чыгъып, жерни къарынына кирип кетген кибик, терен чунгургъа тюшюп, ишлеп къайтханла да - тутмакъ. Сора не башхалыкъ барды былагъа, анда, Уралда заводладача, бирге ишлемеге нек къыймайдыла быланы?»

Жаны барны инсанлыкъ дунясын, жаш адамны келир кюнүне къарауун ишеклик, арсарлыкъ, ышанмаулыкъ ырхылагъа талатхан къырал хукмучуланы терсликлери Соттагъа Алма-Атада игиликге айланганнга

ушай эди: келе келгенлей, атасыны эгечине, келинине тубеди.

Сотта ал кезиуледе элге кьошулургъа сьуймей жашагъаныны сылтауларындан бири ол эди: Къарачач биле эди Соттаны трудовой фронтха алып кетгенлерин, андан а къачып келген а сунмазмы?

Халал да ангылагъандан, Сотта алгъындан эсе уллуракъ болгъанды, жауурунлары кенгине кетгендиле, муну ёрге-ёрге атып ойнатыучу кьоллары бютюн базыкъла болгъандыла.

Иги кесек заман озгъандан сора, Чууанайны жазгъанларындан билип, Къарачач кеси Соттагъа аланыкъыла анда болгъанларын айтханда, Азрет сорду:

– НКВД-да къагъытчы болупму ишлейди?

– Хау, – деди, энди уа не жангы хапар эшитеме деп, мынга бир хатасы ишми тийген болур деген кьоркъуу да жюрегине суу ташча тьошюп.

– Ол манга бек болушханды, анда къалгъан ууакъларымы да анга аманат этип кетгенме, – деди Азрет да.

Ол заманда Къарачачны къысып тургъан къайгъысы бираз бошлады. Ырахатланды. «Энди, - деп келе эди аны кёлуне, - къырылмакъ».

Бу гитче таулу элчикде, башларыда мыллыкчы къушла жютю кёзлерин жандырып, эркин учуп айланганларындан элгенип, буюгъуп жашагъанланы араларында, эл чигинжиледиле дерге асыры жаш болсала да, атлары эрге чыкъгъанла кёрюннгени бла теппе-тенг элге бир тюрлю тирилик, жатып тургъан жерден кьобуу дегенча, аллай бир нюзюр орнала башлады. Алгъын мыккыл болуп тургъан бутакъчыкъгъа жер тымы ычхыннган кибик, элни алай тириленнгенин кесини сабийликден эртте чыкъгъан акъылчыгъы бла Халал да ангылап кьойду. Дуня бир жангыча кёрюндю Халалгъа. Ол эки абадан жашдан кёп эсли зат эшитгенди ол: «Миллетни гунч этеме деген элни эр кишисиз этсин», «Эр кишисиз эл, сууу кесилген зыгыт кибик, кьуруп башлайды» дегенча, аллай сёзле. Андан артхасында уа кесин кесине: «Мен да миллетни сакъларыкълагъа саналама сора», - деп, кесин уллулача жюрютюрге кюрешеди. «Энди, - дей эди ол, кеси жангыз къалып, бу элчикде жашагъанланы барысына да тьошген къыйынлыкъ башха таулулагъа да, Забитни миллетине да тьошгенин билгенден сора, аланы юслеринден да сагъыш эте, - мени ата жанындан жууугъум Сотта бар, бизни бир эллибиз Азрет бар, ала сау болуп, бу элге киши чабаллыкъ тьойюлдо. Уруш да бошалгъанды дейле, Атяка (Бексолтаннга сабийлери алай айтадыла) келип къалса уа – бютюн уллу, эркин юйле ишлербиз, Тытырташха къайтырбыз, Светаны бла Азретни мында кьоюп къалай кетерикбиз ансы? «Атяка кимни кьойса да, Амману уа кьоярыкъ тьойюлдо, ташын-топурагъын болса да, къазып чыгъарып, биргесине алып кетерикди, ол заманнга мен да уллу боллукъма».

Кёчюре туруп, мешинагъа минеригини кьууанчы жел, суууруп, кёкге алып кетерик ожакъ тьютюнлей болгъанын ангылагъан эди дагъыда Халал, бар жарсыулары да энди ол кеси боюнуна алыргъа борчлуу болгъанча. Ант эте эди кеси кесине ол: мен болгъан жерде бир кьарыусузгъа да бир залим таягъын кётюрмез деп.

Асыры уллудан тута эди жаш жүрекчиги Халалны: артда ол кёп башхалагъа жакъ басама деп, кеси ачыр, тап, биреуню тюрбунден бери алып, ёре сюегенлери окъуна, кёбунде, кеслерине жетгенде, муну жанлы болмазла. Аны ол артда сынарыкъды. Алай ол кюнледе Алма-Ата къатында Таулинка деген таулу элчикде кесине берген сёзунден а таймаз. Этме алай дегенлени сёзлерине да къарамаз.

Ол сагъышлада, ол къууумда бара эди жашауу Алма-Ата къатында жангы ГЭС-ни къурулушуну тийресинде орнала башлагъан таулу элчикни. Аты жокъ эди алыкъа ол элчикни, алай Семён, дохтур, бу жанына барлыгъын билдирирге суйсе: «Я буду в Таулинке», - деп къоюучу эди. Ол кесини тефтерине кимге бакъгъанын жазаргъа керек болуп сорса, анга «таулу» деп бир сёз бла ангылатыргъа кюреше эдиле да, таулула деп былайдагъылагъа айтылгъанын андан билгенди.

– А её как будем звать? – деди, къзып, къыйын ауругъан Светачыкъгъа къарай туруп. «Тоже таулу», - деди Къарачач. Къызчыкъдан да бег а ол кюе эди алайда.

– Нет, её имя будет Таулинка, – деген эди, къзызудан бише тургъан къыз сабийни къубултуп, шо бир такъыйкъачыкъгъа болса да, жанып, эрип баргъанын унутдуруп ючюн. Ышарыргъа бир бирге жабышып къалгъан эринлерин айыралмагъан къызчыкъны тауусулгъан бетчинде бютунда уллула кёрюнген кёзлери ышардыла. Къарачачны тёрт жылы бола келген къызчыгъы эди ол. Алай бла бу ишлене тургъан таулу элчикге «Таулинка» деп башладыла бирсиле да.

Семённу жан къалдырыучу усталыгъы да болушалмазча болду бир кесекден Таулинка элни жашауу: Света ыйыкъ да жашамады, андан сора уа элге адам къаргъышда айтып да жетишдиралмазлыкъ къыйынлыкъ келди – жаланда эки айны ичинде окъуна Къарачачны боюнунда тургъан юйюрден алты адам жерни къоюнунда кеслерини юлюшлерин тапдыла: къайын анасы Кызыйка, къайын къызы Нафий, аны тёрт къызындан экиси – Бакъыят бла Нурсийфат, Светаны – Таулинканы – ызындан ашырылгъан эдиле, сибирилип. Кёп да турмай а Къарачачны Светасындан жыл бла жарымгъа гитче жашчыгъы – Азрет да – тюз да Светача, кюйюп-бишип, чач тюркюрклерин да тюрюп, алай ауруп ёледи. Халал да, «ары» бир барып къайтханды бу да дерча ауругъанды ол кезиуледе. Алгъа анасы ишге кетерден алгъа саппа-сау къазан макарон биширип кетер эди да, андан ашап тоймагъанлай, ичинде сюлесини болгъан кибик, ашагъаны татымай, эрип, сора къызыу ауруу тийип, чачы да тюрюп, муну да боллугъу бирди деп, Къарачачлары сакълап тургъанлай къайтышхан эди.

Хата сорупму келеди! Эр киши аты болуп, жангы адамла къошулгъандан сора да жангы къыргъын кирди элге.

Таулинкагъа ёлет киргенча болду биягъы. Элни бир къыйырындан бу дохтур да, бир башха билгич да ангылаталмагъан, тыяргъа къаруулары жетмеген, кесин ишин кеси эригип тохтагъынчы этерге боллукъ ауруу, артда аты «тиф» болуп чыкъгъан тели ауруу, къалын кырдыкга халабалыкъ чалгъы бла кирген сунар эдинг. Ол амалсызлыкъ нелерин

да унутдуруп, адамланы бирикдирип кьойду. Энди бетине кьарап бир сабырлыкь табарча бир ёре кьарты болмагъан элчикде жаш сабийле, ичлеринде бек абаданлары Азрет бла Сотта болуп, ёлгенлени асыраргъа кьалдыла. Тиширыула кьалай-алай болса да, эркегырыулану жууаргъа, хар керегин этерге эр кишиле болмагъанлай кьыйнала эдиле. Жууаргъа адам болмагъанлай, битмеген юлерини ариу сюртюлген тюплеринде ёлюкле, кёкемен болуп, кёпчюгюнчю тургъанлары да бола эди.

Жаланда ол сабийле бла сёз болгъаны, аланы кёллерине тийгени ючюн башын кьалай жулургъа билмей, терслиги сыртындан басып, боюнун буууп жашагъан кьазахлы кишичик табылды быллай жумушлагъа. «Бу ауруу жугъуп, мен да быланы бирлерича ёллоук эсем, ол мени жаш жашчыкъланы ачытханым ючюн тёлеуюм болсун», - деген эди кеси акъылында ол.

Жашла уа кечген эдиле анга ол этген ишлерин. Унута окъуна бара эдиле: Азрет бла Сотта ол жашчыкьла бла бир кьош болгъандан сора ала кеслерини абадан нёгерлерине айтадыла бирде. Дерт тутханларын да кьошуп.

Соттагъа базынып, хапарны эркин, кесгин Халал айтады. Кьалгъанла уа, тынгылап, Азрет бла Сотта аланы махтагъан этерик сунуп суюледиле.

– Алай жарарыкь туююлдю, дуняда жюрюген ишледен бек аманы – дергликди; дерт жетдириу кьарыусузну ишиди, дерт адамны кесин тауусады бек алгъа деп юйретгенди мени атам Чолпан: «Къанны кьан бла жуума» деген сёз барды халкьыбызда дегенди дагъыда атам. Ол тёреди. «Тёреде жюрюсенг, бёркюнг алаша болмаз», - дейдиле бизде. Аны да атамдан эшитгенме. Ол сауду, мен аны излеген этерикме, бир кесек эс жыйгъанымлай. Азрет айтханнга кёре, Кьыргъыздады ол: мен тубей келген ишлеге кёре ангылагъанма, ичер сууум тауусулгъан а мен да туююлме, дуняны тутуругъу кечимди; «Санга аманлыкь этгенни хорларгъа сую эсенг, анга кечгинлик бер», – деп сёз да барды; алай болмаса, жер башы дерт жетдириуден бошамай, кеси кесин отха алдырып кьояр эди», – деп, Сотта дунягъа башха кёзден кьараргъа керек болгъанын сабийлеге кеси билгенича айтды.

Абаданлагъача кьарай эди Сотта сабийлеге, атасы Чолпан кеслерине кьарагъанча. Алай болмаса, Сотта, жашлай жети жукълап тюшюнде да кёрмеген жерлеге тюшгенде, саулай кьаллыкь туююл эди. Андан хыйсап эте эди Сотта сабийле бла сёлеше туруп.

– Ичер сууунг дегенинг? – хар нени да жигине дери билирге суюючю Хаждаут алай сорду.

– Ол а жашау жолум, Аллах манга буюргъан кьадарым, ёлюп кетгинчи мен сынамай кьалмазлыкь жазуум, –деп ангылатды Сотта, атасы кесине айтханланы кьатлап.

– Хау, – деди Азрет да алайда ёхтем.

Сагъыш эте эди алайда Азрет да: «Биринчи кюнледе кьолума тюшселе эди, мен аланы этлерин бир жугъума кёрмей ашар эдим», – деп, ол тутдуруп ийгенлени жаныйды, жумушларын этдирип, артда ызындан

кырамай кыйгъанланы, бек алгъа Ёскёнбайны.

«Къалгъанмыды ол ниет жюрегимде? Не келлик эди кьолларындан, болушабыз деселе да, Ёскёнбайны да, бирси бирлени да; керти эди, кеси кёзюм бла кёргенме ары, Узбекистаннга ётгенин деп шагъатха амалсыздан сюелген къарт таулу кишичикни да? Ойнап айтылгъан жангыз бир сёзчюк окъуна саулай юйюрлени кьурутхан кьыралда? Майна, ГЭС ишлейбиз деп, жерни къарынын жарып кюрешгенлени барыны да бардыла дертлери, жетдирирден болсала. Жюрек тазалыкъды, жан халаллыкъды, сан азатлыкъды барын да хорларыкъ», - деп биче эди кесини жашауун ол сагъатда Сотта жанлы болуп сюелген Азрет.

Соттаны ниети: сабийле нек юйренирге керекдиле аберини кечмезге, жюрек къатылыкъгъа, ахыр ауалда быланы кеслерин тобукъландырып кьояргъа боллукъ кылыкъгъа?

Эриген эдиле сабийле, къзахлы киши да башлагъан эди былагъа кьошула, бир бирледе ала бешиси да бирге болуп да кёрюнюочю эдиле сууну ары жанында алма тереклени ичлеринде. Халал бла Хаждаут къзахлыны атына минип да ойнаучу эдиле. Тышындан къарагъаннга жашау адам кебине келе башлагъанча кёрюнеди.

Къзахлы толу ышаныб а къалмагъан эди былагъа – кече бир жерде къалыргъа тюшсе, не хазна базыныр эди къалыргъа таулу жашланы биргелерине: «адам ашаучула» деген хапар алыкъа суумагъанды. Сабий сабийле окъуна кёргюзтген эдиле анга, ол сюрюлюп келгенле бёрк намысларына жетгенде, биреуню таягъын кётюрмезликлерин. Бу уа таякъ ойнатхан эди ол сабийлеге.

Алай бош эди аны ол оюму: биреуню таягъын кётюрюрге юйренмеген ёхтем адам болады керти жандауурлу, керти жакъчы, керти нёгер, керти кьоншу. Къзахлы аны артда сынагъан эди толу – таулула, Таулинканы адамлары да Кавказгъа кетерге кётюрюлюп башлагъанда, жаны ичинден айырылып, юзюлюп баргъанча кёрюнген эди къзахлыкъгъа. Кьолундан келсе, бир жары да иерик туйюл эди ол аланы.

Ол артда болгъанды...

Тели ауруу кирип, адамла кьыргъын боладыла. Ол айлада уа къзахлыны къатылыкъ ётгенин унутханын кёргюзталмай кетген эди Хаждаут да. Аны атасы да. Халал кёре, бир юйюр киндиги алайда юзюлдю. Жиягъан эди къзахлы киши Хаждаутха, ол сабийни кеси кьолу бла ёлтюргеннге санап, башын туйюп, «боорум» деп. Ёлгенлени жууаргъа, асыраргъа да, кесими башымы жулайым, терслигиме женгдиргеними кёргюзтейим деген угъай, была бла бирге кёрге кирип кетерге керекме мен да дегенча, жан салып кюреше эди болушургъа Таулинканы адамларына. Семённу жумушчусу болуп къалгъан эди ол кюнледе ол адам.

Ол ауруу, элия ургъанлай, терк жыйылгъан эди. Чалгъысы жютю эди аны, аллына тюшгенин сау кьоймай эди, къарыусузну, чёпнюча, кьыркъып бара эди, дырын этип. Кьырал башчылары чалгъычылары эталмагъанны этеди ол ауруу. Къар юзюлгенлей. Ырхы ычхынганлай.

Семён да абызырагъан эди ал кезиуледе ол гитче элчикни уллу кыйынлыгында. Артда Азретни да, ёлгенлеге кьошуп, башына бош болурча этип кьойгъан эди Семён, лагеръни тизмесинде уа кьорагъанлагъа жазып. Алай тутмакъ тизмеден кетгенликге, узакъ баралмагъан эди. «Отдан чыкъ да, ёртеннге» дегенлей, экинчи тутмакъгъа, саулай да халкъы тургъан тутмакъгъа, кирип къалды. Ол тутмагъындан эсе бу ышыгыракъ болгъанын кёре эди кеси – бир да кьуруса да, ёз юйюнгде къаласа, кыйынынг бла тапхан азыгъынгы ашайса, суйген заманынга ёз миллетинги адамлары бла тюбешесе, жарсыуунгу айтаса, жанынга таянчакъ табаса...

Кюнлени биринде Халалчыкъ да башым ауруйду деп тарыкъды. Саз мангылайчыгына кьолчугъун салып.

– Ий аурунг, Халалчыгъым, – дейди Къарачач, къайын кызыны бла къайын анасыны къатларында айтмаучу ийнакъ сёзлерин да шыбырдап, Халалны кыызгъаны Къарачачны кьолуна иш да ётген башчыгъын ёшюн орамына кыса. Сабийин кысхан сол ёшюню Къарачачны кесин да къайгъы этдирип тура эди иги кесекден бери, алай, тегерегин саусузла алып, кесини несин да унутдуруп эдиле ансы.

– Башым, – деп ынычхады Халал, – сууукъ болама. Юсюме жууургъанланы жап.

Халал кесин ундурукъ таба атды. Аны аллында кюн Халал, тюз да бусагъатда кеси кибик, кызыуу ауруу тийип жатхан Хаждауутну юч кюн андан алгъа кёрюп келген эди, Къарачач этген ашдан анга юлюш элтип.

– Анданмы жукъгъан болур санга? – деп, Къарачач ишеклигин айтды.

– Угъай, – деди арсарсыз Халал, ол, кыйырдан тутуп, эллилени тешекге атып баргъан ауруудан ангылауу болгъанча.

Семён юйлеге айланып жетишалмайды.

– Тифди бу, – деп ангылатды ол Къарачача. – Ат орунда жашагъаныгъыздан, ачдан-жаланнгачдан болады бу. Муну дарманы жаланда иги ашды. Жукъгъан а, жел бла жайылгъан кибик, алай этеди, сакъ болугъуз.

Тууушлу бола баргъан сабийле, эрип, юч-тёрт кюнню ичинде тууушсуз, сылтын болуп, суу боюну табадан ургъан мылы сериюн алып кетерик геуллей болдула.

Бирине болса, бири къала, Къарачач къайсына алгъа къараргъа билмей, кеси да, аурумагъанлай окъуна, тели болады.

– Мени кьой, – дей эди къайын анасы Кызыйка, – мени боллугъум болгъанды, жашарымы жашадым, сабийлеге къара.

Кызындан бла жашындан туугъанланы къайгъыларын эте эди ол. Тап, кызын окъуна унутханча кёрюне эди.

– Эта болезнь называется тиф. Ты будь осторожна. Заразишься. Ты нужна ещё и вот этим, – деп, къайын анасын, къайын кызын да кёргюзтдю. Къарачач эшитген эди бу аурууну юсюнден кирпич этген жерлеринде, къайда эсе да бирде кечгюнчюле саулай эллери бла ауругъандыла деп хапар жайылгъанда.

– Тели аурууду ол, – бизде алайды муну аты, аурууну халына кёре,

– деген эди Кызыйка, Къарачач, ишден келип, ол хапарны тешегинде ёлемен жатхан къайын анасына айтханда. – Аны да кесиникилеге къоркъгъаны айтдыра эди.

– Бери да жайылып къалса уа нетерме, мен, жарлы? – деди Къарачач, аягъы юсюне болуп, былагъа аш да, суу да тапдырлыкъ кесинден сора киши болмагъанын биле.

– Аллахны буйругъундан къутулмабыз, – деди Кызыйка ол кюнледе, жангыз бир жууургъанны тюбюне тёрт да сабийни жыйып жатдырыргъа тюшгенин, Тытырташда кеси белине чёргеп чыгъаргъан ал ботасы бла кечингенин сансыз этип. – Жаны саугъа бир зат болур. Была артымда къалсынла.

– Аллахдан аман табарыкъ фасыкъла, – деп къаргъай эди Кызыйка аланы кёрюрге келген солдатланы, – мизанда гюняхларыгъыз кёрюнюрле, ачылырла, ийбадатымы бир да бузмагъан мени сабийлерими къайры эсе да бирлеге ашырып, бир юйден алты адамны юйлеринден чыгъарып, эки жууургъандан бирин жолдан артха къайтартхан малгъунла.

Ауругъанлагъа, саулагъа да жангыз бир жууургъан болгъанын кёре тургъанлай, «Кесинге сакъ бол» дегени ачыу тийип:

– Барыны да ауруулары манга кёрюп, мен ёлгийем, быланы термигенлерин кёрмегийем ансы, – деди, Къарачач Семённга, бу иште ол терс болгъан кибик, бар сарыуун да тышына теге.

– Кет къатларындан, сабийлени буума, – деп къычырды бир заманда, Семён да, Къарачач да, къзахлы кишичик да алагъа болушуп, сабийлеге къарай тургъанлай, Кызыйка. – Ол, жастыкъдан ёрге айырылып, кёзлери да макъа кёзлеринлей, чартлап чыгъып кетериклей бола, алагъа аралып, битип къалды.

– Сант этеди, къызылугъу кётюрюлюп, алай болуучуду, сен анга къарама, – деди да Къарачачха Семён, кеси уа Кызыйканы къатына табылды. Бетин сылай-сыйпай, неле эсе да Къарачач ангыламагъан бир затла айта, Кызыйканы башын акъырынчыкъ жастыкъгъа салды.

Кеси тёнгеруюк хансдан да женгил болуп, бидиянланып, мишауланып тургъанлай да, кёрюргенлени жаный эди Кызыйка ол ауруу къызыуунда: «Жашымы бери къайтарыгъыз да, мени къайры суйсегиз да, ары элтигиз, аман къурурукъла, аналарыгъыз сизни къабып, тобукъ тую турлукъла, кюннге кёргюзтюрге да кёзюм къыймаучу кёбелек келиними кедейлеп, бу аман кирлилеге чагар этдигиз эсе, къулкъарауашлыкъдан башлары къутулмасын аналарыгъызны».

Кызыйка сантында айтханланы барын да, эшта да, кёлюнде жюрюте болур эди, ичинден кёп кере айтхан болур эди деп келди кёлюне Къарачачны. Энди ол да биледи Кызыйканы сант сёлешгени ауруу къызыуундан болгъанын. Ол себепден, не айтса да, къулакъгъа алмай турду. Аны ызындан Нафий да, аны къызлары да, андан сора эки гитчеси да Кызыйканы халына келдиле.

– Азмышла боллукъ эди эселе да, къоймадыла быланы адам къуранына къошулургъа, – деп, керти да кёлюнден кюе эди Семён,

тауусула-тюгене баргъан сабийлени кёзлерине къарап.

Жетинчи кюнлеринде, бетлери кызыл шишлик болуп, кёбюп, солуулары, жүреклерин уруп чыгъарыпмы кьояды дерча, теркленип, сёзчюклерин да ангылаталмай башладыла гитчеле. Халалны башы жаланланды, бир дерге бир тююю кьалмай. Кызыканы бла Нафийни этлери тырмыланып, бир бирге эшилгенча, чалдишлендиле. Тюкюрюклерин жутаргъа кьарыулары да кьалмай, жайыкьгъан заманларында Къарачача жанлары ауруп, аны амалсызлыгъын кёргенден биягъы кызыуланып, сент этип башлай эдиле...

Къарачач кьайын кызындан бла кьайын анасындан – эки да жан таянчакъларындан айырылыргъа ушап турады...

...Сабийлерини жомакъчыларындан...

Амма эди жомакъчылары...

Халалгъа бла Саматгъа бек керти адам, хар заманда сейирлик жомакъларына, учхан кьарылгъачла кёк кенглигинден эрикмегенча, эрикмегенлей тынгыларыкълары келип, ол айтып башласа, экиси да бирден аны аузуна битип тохтагъан, аталарыны кьачан кьалай, кьалайтын, кьайсы табадан келлигин толу билген жалаанда ынналары эди – Кызыкка.

Алай Кызыкка, сабийле аталарын сакълагъандан да бек кеси сакълайды жашын деп, кеси кесин ийнандыраллыкъ тойюлдою. Кызыкка кеси ийнаннгандан, ол жашарыгъын жашап бошагъанды, жашла уа дуня жолуна энди атланнгандыла, ата татыуун, ата жылыуун алыкъа сынамагъанла.

Болсада, Кызыкка да нечик сюеди жашларыны келирлерин, Аллах аны алай суйсюн! Жашы эсине тюшсе, барын-жогъун да унутуп, сюрдюю кьыйынлыгъы кьайда эсе да бирледе, кёз, акьыл жетмеген жерледе кьалып кьала эди. Узакъ жол кьыдырып, терек башлагъа, кьая жырыкьлагъа илине-илине келип, этеклерин сагел этип жукъаргъан, ожакъ тютюннге ушап кьала эди сюрдюю кьыйынлыгъы.

Сабийлеге эсжукълат жомакъла, кесине уа кесин ийнандыргъан хапарла айтхан заманларында сабийле да, Кызыкка да Къарачачны унутуп кьоя эдиле. Ол а сюе болмазмы эди ол жомакълагъа-керти хапарлагъа тынгыларгъа, сабий акьыл бла бирге Бексолтан келир жанларына кьараргъа? Алай Бексолтанны сакълауну жомагъы кьанатланып, герге бийиклерине учуннганда, Кызыкка бла жашла бир болуп кьала эдиле – битеуюнлей да тынгылау. Юйде жумушлагъа болуп, аланы кьатларына олтуруп, хапарларына тынгыларгъа заман тапмаучу Къарачачдан сорсагъ а, тююю, Къарачач ыразы эди Амма ол сабийлени алай булжуханына. Амманы жомакъларына тынгыласала, сабийле: «Атыка кьачан келликди, кьайда кьалды бу, чакъырыргъа амал жокъмуду?» деп, Къарачачны амалсыз этиулери бир кесек селее эди.

Амма бир да унутмайды Бексолтан ингир ала Нальжикден келсе, бу экисине жомакъла айтыучусун. Алай ол жомакъла желмауузланы, сарыу-еклени, толкюлени, айыуланы, бёрюлени юслеринден эдиле. Бир бирледе Кавказ тауланы юслеринден жомакъла жарашдырып да къоюучу эди Бексолтан. Амма аны уста биле эди. Айхай, Амманы къолундан келмей эди сабийле суйген хапарчыкъланы жарашдырып, тизип, айтып къояргъа. Аталары Кавказда айтхан керти да халкъ жомакъла бир башха, къайда эсе да бирледе – Амма ёмюрледе да барды деп билмеген жерледе, сюргон буштосу тамагъына тыгъылган къазах этекледе – кесини жашыны келик хапарын сабийлерине айтыргъа тюшген, кеси да толу ийнанмагъан булжугуу хапарланы айтхан – бир башха. Аммада да бар эди хунер хапар айтыргъа, жарашдырыргъа да. Аны, бир айтханбыз, билгичлиги да бар эди. Таш сала эди.

Тытырташ элде Кызыйкагъа таш салдырыргъа, жүрек арсарлыкъларын чачаргъа келмеген хазна адам къалган болмаз эди. Аны айтханлары керти да болуп къаладыла да, къыйынлыла анга бек ийнанадыла.

Сабийле уа, абери ангыламагъанлыкъгъа ол заманчыкъларында, кёрмейми эдиле юйге адамланы келгенлерин, Амманы да таш салыучусун? Артыкъ да бек Халал болуучу эди аны къатындан кетмеген, къайры барса да, къаптал этегине, мырхык кибики, жабышханлай айлануучу. Таш салдырыргъа келгенлени да кёзлерине битип, Аммасына къысылып, шумсуз олтуруп.

Мында уа, Алма-Ата къатында, жангы таулу элчикде, башхамыды: Амма айтхан, таш салып болса да, тюзюнлей адамны бетине къарап айтып къойса да, керти болуп къалыучусу. Да сора нек сорлукъ туююл эдиле сабийле Аммагъа керти боллукъ хапарла? Аталарыны келлигин бла къаллыгъын. Амма айта эсе уа, келмей къалмазылгъын, анга ишексиз ийнанып, эшитирге сую эдиле сабийле. Алада не терслик бар эди – аланы, ол тукъум чирчиклени, ашаулары-жашаулары да аталарын сакълау болса; аланы муратларын иги билген, терен да ангылагъан Амма сабийлени ол юзюлюрге кючден тургъан ышан халычыкъларын юзерик туююлдо, турма къоярыкъды аны кюнде жылтырагъанлай, жаундан сора хычыуун хауача; кёкде, суу къылычлай, жарым тогъайланып къалыучу тейри къылычлай. Нек юзерге керекди Амма аланы шо бир жомакъ айтыр амалтын, кеси да ол хапаргъа ийнанып, жомакъ айтылган кемине сюргон къыйынлыгъын да, жашларыны урушдан къайтмай тургъанларын да унута эсе; жолгъа къарагъандан тауусулган кёз жаулары ол кесекчикге жангыдан къайта эселе?

Уллусуну сабийлери къайда болгъанларын билир ючюн кёзлери бла кёк этеклени къармап, алада уа, къумач къыйымла кибики, къара ызыкъландан башха абери кёрмегенине кеси ийнанмайды. Халкъны ийнандыргъан кесин ийнандыралмайды.

Бир бирде аллай кюнлеринде кесине тырман да этеди: быланы, гитчесиникилени, этек тюбюне жыйып, жан жылыуунда кечиндире эсе, аланы уа, уллусуну къулануы, узакълада, кёзлери жетген жерледе излеген болма-

са, соруп-оруп билирге кюрешмейди. Нек? Кеси да ангыламайды аны.

Сабийлеге ол хапарланы айта, жылыудан уюп тургъан отоугъа сууукъ хауа къутулгъанлай, эси уа ол сагъышланы къошуп ол жомакълагъа, шашдырып окъуна къоя эди бир-бирде. Несин да унутдуруп.

– Сора уа, сора? – деп, асыры акъдан кегерип къалгъан къан тамырлары да баям болгъан къолчуклары бла этегинден тартып сескендирир эдиле сабийле.

Къолундан кетермеучю мор къол жаулугъун, сюртюрюклери бол-маса да, кезлерине жетдире, акъылы аллай кезиуледе, учхалауукъда чана жаякъла кибик, тайып кетгенлерине уяла-уяла, къалайдан башларгъа билмей, кеси айтхан хапарны юзюклерин эсине тюшюрюрге кюрешеди. Эсини салма жолларында хапарыны къыйырын излей кеп къалса, сабийле, Аммаларыны къыйналгъанын ангылагъан этгенча, кеслери саладыла эсине.

Иги теренден сагъыш этип къараса, сабийлеге муркку жомакъла айта, аланы жашауларын татлы этерге кюрешген Амма кесини жашаууна да жомакъ тауусулгъанлай аууп кетерик чыпын суюй эди ол хапарлары бла – ол анга жашау эди.

Кызыкка уста биле эди: была бусагъатда аллай хапарчыкъла бла кечинмеселе, эслери да жарты бишерикди быланы – сакъларгъа, хар заманда да игиликни сакъларгъа жаланда алай бла юйренирге боллукъ эди. Игилик сакъалуну жыжымы къарыусузланса, ол юзюлюп кетерге байтамалды. Ол а жашаудан умут юзгеннге айланып кетерикди ахыр ауалда.

Ал ботаны эки къол да сыйынырча уллу хуржунуну бир мюйюшюне жыйылып тургъан 41 нартюх бюртюк кегрюзтгеннге кепле ийнангандыла. Жашындан туугъанлагъа салгъанын а сабийлени кеслерине бир да кегрюзтмейди. Ауузу айтханнга кеси ийнанмазча, ташла гитче жашыны, Бексолтанны юсюнден иги къууумла чыгъармайдыла.

Келтирмей эдиле ташла босагъасына гитче жашын. Аны себепли Амма, эртте заманлада адамланы эслерин кесине къадаучу ариу бети хууерилген мант башха ушап къалгъан Амма, къарыулу да, уллу да кериюноучю, энди уа, бир къарангы жер юйде бекленип, кеп туруп чыкъгъанча тозурагъан Амма, сабийлени кавказ жанларында, алларына бийик таула сюелгенликге, тюзелип келиучю хауа толкъунла азия тюзлерини эркинликлеринде аллы айланган жары юрюле, къынгырланып, жингирикленип келген жел толкъунларына атып къоярыкъ тюйюлдю сабийлени ышаныу жыжымларын. Сабийлени ышаныу жыжымларыны къыйырлары Амманы къолундады.

«Сора уа, сора?» - деп, мант башлай болуп къалгъанлыкъгъа, танг атхан ниязы къурумагъан бетине къарамларын айыралмазча жабышдырып тохтасала, ёл да къал. Алагъа жанлары сакълагъанны тапдырыргъа керекди, жиялгъан къагъанакъгъа ана ёшюнюн тапдыргъанча.

Амма дагъыда сейир этер эди: бу сабийле, алыкъа харф танымагъан сабийле, айтханны ичлерине жутуп къоядыла, экинчи, ючюнчю кюн, ыйыкъдан сора да сорсанг, бир харфындан да шашмай, къайтарып къоядыла. Артыкъда бек Халалны эси бегирек тутады айтылгъанны. Аны

Амма эртте эслегенди. Алай сабийле экиси да бирдча суюдиле Амману хапарларын.

Аны себепли ол да суймейди хапарны бошап кюярга. Юзмей бардырырга суюди аны, алай бла уа сабийлени ышануу тереклерин чакдырып туруга.

Бир-бирде уа Амману эси Тытырташ элде, ызларындан сехлеге дери келип, ёкюре кялган ийнеклери Чаукага кетер эди да, кесине ичинден айтырык сёзлерин жашлагга эшитдирип айтып кюяди. Арбаз ташланы барыны да бетлерин тутта эди эсинде, артык да бег а ол Таукьуллагга келгенли да алайда, жерден битип чыкыган кибик орналып кялган уллу тую ташны юсюнден айтырга суююучо эди. Ол арбаздан жолгга чыкыган жерчикде, кябакь сехлени бир кыйырлары илиннген эмен чышыннга тиреу болуп, узун этекли кёрпе тонуну чулганып, кимни эсе да келирин сакылап турган кьартха ушап, алай кёрюне эди. Амману бир да кёз юсюнден кетмейди ол таш. Кьурман колхозгга ётдюрген атла да ёрге, кюшха сюрюлген заманларында, жылкыдан айырылып, арбазгга кьарап, иги да теренден кишнеп, кишнеген уггай, узун тартып жилиган этгенча, ол ташха жилимукьларын тамдырып, тырмы этип кетип болгандыла. Унутмайды Амма, аланы алай этгенлерин кёрюп, Кьурманни да, халжар артына кетип, иги кесек анда туруп, андан кёзлерин сюрте-сюрте чыгып келиучюсюн. Эси жашаууну ол кесекчигин мында, Кьазахстанны Алма-Ата шахарыны кыйырында, кеслери кьоллары бла кеслерине кябыр кьазган кибик ишлеген элчикде жибермезден тутуп тохтаса, сабийле сакылаган хапарын бёлюп, Кавказны хапарын айтып башлайды. Анга да, Амману сейир этгени, сабийле аталарыны келмей кьалмазлыкь хапарларына тынгылаганча, алай тынгылагандыла. Кёзчюклерин кьакьмай, тансыкылыкь белгиле мухурланып кялган бетчиклерин ары-бери бурмаганлай, Амману бетине битгенлей. Амману кеси уа анда кялган эмен кябыр кьангаларына жарсыйды неден да бек. . .

Амма Кавказны хапарын кёп кере кьайтарып, бири бирине ушамаган хапарларын айтып башлаганлы, Хаждаутну да, башха таулу, чеченли Забитни жашчыгы Саламутну, кьарачайлы нёгерлерин да чакырадыла Халаллары ушакгга. Алай бла Амману боюнуна борч кюшулады кюншу-тийре сабийлени да жан излемлерине кьатыкьчыкь тапдырып туруга.

Кьарачайлы сабийле Амману бетине битип, ауузундан чыкыган бир сёзю да ычхындырмаз ючюн аны эринлерини кьымылдаганларын кеслери да билмегенлей кьатлайдыла, ол этгенча этерге энikleйдиле. Амману тилин ангыламаган чеченли Саламут а, нёгерлери татлыкьсынып тынгылаган хапарла аман хапарла болмазгга керекдиле дегенча, шумсуз болуп, бир-бирледе кьатындагы сабийлеге да кьарай, ала ышарсала – ышарып, ала мудах болсала – мудахсынып, кесин алача этерге кюрешеди. Чечен тилге Саламутну кесинден тызеле барган сабийле артда Амману хапарын анга жангыдан айтырга кюрешедиле.

Ол кезиуде таулу жомакгга бла чечен жомакгга бирге ушап кьаладыла. Нек дегенде, Саламут да ол жомакьланы таныш кьазах сабийлеге да

айтады, кеслерини жомакъларынча.

Бирде, туудукъларын да экисин эки къолтукъ тюбюне кысып, ар-базда саксаул тюкгючге аркъасын кюннге буруп олтуруп, Амма жангы кюноздур хапарына кваныгып тургъанлай, башлары бла бир узунбоюн, кенгкъанат къуш, ауанасын да юслерине ышып, алашатын учуп ётдо. Тёбен, Алма-Ата табалагъа озду. Алайда айта тургъан хапарын унутду да, Холамда Тотур элни башында, Акъ Къая кезлеринден къанатларын сызгыртып чыгыучу къуш кёз аллына келип къалды. Огъары Холамгъа къайынларына баргъан заманларында кёп кере кёргенди аллай къарыулу, кенгкъанат къушланы Акъ Къая кезлеринден, кыркагъа ушагъан башын да ары бла бери бура, кёзкёргенлерин къармай, учуп чыкыгъанларын.

Алай бу къушну боюну каллайла эсе да узунуракъ кёрюндю Аммагъа. Башы да, кыркагъа угъай, чалгъы гылмайгъа ушагъан. Къанатларыны кенгликлери ушай да кетедиле, алай боюну, башы башха тюрлюледиле, къалай эсе да алгъа созулуп. Кеси да алашатын учады. Холам къушлары былай алаша учуп ким кёргенди! Тюйюшген къушладан тюшген тюкню окъуна бир атып эки юздюрюучю мараучула жанын алып къоярыкъ эдиле холам къушла алай алашатын келселе. Холам-Бызынгы тарны огъарыларындан, Шыкы тийрелеринден, Сюйюнчланы эллерини башлары бла аууп, Нальжик башыны хауа агъымларында эки къанатын да кенг жайып къалкъгъан къара къуш бир да мынга ушамайды. Ол, алай къалкъа кетип, садакъ окъ атылгъанлай, башладан энишге атылып, къармаулада кютген иели къойладан бир жанынаракъ болгъан ырахынын сермеп, къанатларын да ауур-ауур ала, кёкге бир сыгъынса, умут юз да къой къозунгдан. Бу къуш а сабийлени марап айланганча кёрюндю Аммагъа. Ким биледи, быланы къушлары да, бизни бери келтиргенлеге ушап, адамларына чаба эселе уа? Амма Халалны бла Саматны къолтукъ тюплерине къатыракъ кысыды. Бу кёк къушду. Холам табаладан келиучо къуш а къарады. Бу къуш истепледе кюннге куйюп болгъан болур былай кёк деп келди Амманы кёлюне. Ол къара къушну хапарына буруп къойду Амма да сабийлени эслерин сагъайтып башлагъан жомагъын.

Амма аны сыйлы жумушха санагъанды. Аны ючюн эди, эринмей, ол борчха бой салып тохтагъаны.

Кёпню билген къатын эди Амма: ол хапарны сабийлеге айтханлыкъгъа, анга Къарачач да тынгылыргъа сюеди. Тёрт сабий тапхан ана, кеси да тюшюраллыкъ эди Кавказны эсине, алай аны эсинде баш ташыны хапары бла Кавказны хапары къатышып, бир тизгиннге тизилирге бир да унамай эдиле, къол бла чачып себилген урукълай болуп къаладыла. Бирге жыйышдырылмайдыла. Аны себепли Амманы, минчакъла кибик, тизилип айтылгъан тизгинли хапарларына тынгыларгъа сюйгенди. Сабийлеге кибик, анга да, Къарачачха, Амма таянчакъ тау эди. Жанын сакълагъанына тюбемей къалмазлыгына ийнандыргъан. Аны себепли, къоркъмазча, жумушап таяндырхан...

Ол себепден сабийле сыйлы жомакъчыларындан айырыла тура эдиле алайчыкъда. Эрикмеучю жомакъчыларындан...

Къарыны ауругъаннга тюйюнмек да тешиучю Амманы энди къарын-

лары ауругъан сабийлеге ким табар?..

...Жангыдан ишлене тургъан элни башында, эл кеси битгинчи, къабырлагъа жер бёлюндю, андан сорасында алайы – Алматинка суудан кенгирекде, теш тюплерине къысылып, къаура басып тургъан жерчик таулу къабырла болдула. Эки айны ичинде къабырлагъа деп бёлюннген жерни иги кесеги, жубуран тёбечикле кибик, оба тёбеледен толду. Қъарачач да, аны биргесине ишлеген тиширыула да эр киши этерик ишлени этип, къабыр къазып, къайсы бошуракъ болса, ёлген тиширыуну ол жуууп, алай асырай эдиле. Анча заманны ичинде Семён да бу элден шахаргъа жаяулай адам аягъы тыннгандан сора кетип турду. Сотта да ары жюрюй эди да, ол кюнледе уа ол, къайда керек болса, ары табыла, Азрет бла бирге къалады.

Саппа-сау бир эл энди алагъа къарап къалгъанды. Аны себепли, ала кишини жууукъ-тенг деп айыртламагъанлай, къабыр къазаргъа къазахлыдан юйренип, тап, ёлюкню жууаргъа окъуна тюзелдиле. Алыкъа кеслери да киши ортасына жетмегенле.

Азрет, тутмакъланы ма былай дырын болуп къырылгъанларын Қыргыздан бери келтиргинчи тюшюре-миндире айланган жерлеринде кеп кёргени себепли, жийиргенмей-къоркъунмай узала эди ёлюкню жууаргъа. Соттаны ол жаны бла артыкъ уллу «сынауу» болмагъанлыкъгъа, ол да кесек заманчыкъны ичинде жашдан къарт болуп къалгъанды. Ала унутхандыла бу элге жууушалмай тургъанларын, ачыу ачханды аланы да жүреклерин дуниягъа, кеслерини кёрген къыйынлыкълары, сынагъан сыныкълыкълары кёзге да кёрюнемей къалгъанды бу элни былай амалсыз болгъаныны къатында.

Ёлюкню жуумай жерге салмагъанларын бек жаратхан эди Семён. Муслийманла жашагъан жерледе башха тюрлю болур амалы да болмагъанына, аланы ичлеринде жашагъан этгенликге, ол иги эс бурмагъанды, магъана да бермегенди. Ол кёрген – тутмакъла ёлселе, асыраучула боладыла, ала лагерьден тышынаракъда къулделе къазып, ары атып, юслерине топуракъ атып къоядыла.

«Была уа, – дей эди ол кеси кесине, сейирге къалып, – быллай амалсызлыкъ къысып тургъанлай да, ауруу жукъдурабыз да, къырылабыз барыбыз да деп да къоркъмагъанлай, ёлгенни, адетдеча, жууундуруп, оруслу къагынла сабийлени такъма бешикlege бёлегенча, къумачха чулгъап саладыла. Қъумач хурттап тапмагъанла уа, жастыкъ, тешек тышларын алып, кесип, бичип, жермелеп, аллай амал этедиле. Быллай кюнледе да кеслерини адетлерин бузмазгъа, къылыкъларын тюрлендирмезге сакъ болгъанла бир заманда да тюп боллукъ тйюлдюле», - деп бичди ол кеси аллына. Анга кёре уа аны жүрегинде бу халкъгъа уллу сүймеклик жаратылды, орналды.

«Халкъны адамыны кёплюгонде-азлыгъында туйюл кёреме ёмюрлюгю, – деп бегитеди кёлюнде дагъыда ол дохтур Семён бу халкъны сүймеклигин, аны бла байламлы жүрегинде юйреген халаллыгъын да, – аны жүрек кючюндеди, бир къыйынлыкъ да сындыралмазлыкъ ба-

зантурлугъундады.. Быллай халкъны тирнеклигин, этимлигин башына жаратмагъанлай, туугъан жерлеринден къайры эсе да бирлеге элтип тѣкген къырал адам адетни жюрютюрюк къырал не хазна болсун).

Халал, Къарачачны насыбына, къайгыша башлады. Ашха ачылды. Тоюп да болмайды. Чашчыгъы да чыгъа башлады, алгъа бурмалана келип, артда тюзеле.

Алай, кѣп да турмай, Къарачачны кесин да къызыу от алып башлады. Сол ѣшюн тюбю, битеу сол жанын ѳргенлеп, алай жаннган эди биринчи кере Тыгъырташда, Хамматны тутуп кетгендиле дегенлеринде.

Семѣн Къарачачны кѣре келди. Ол тыш тышлары алынып, бир бирни юсюне салыннган эки тѣшек, тышлары бир къат болгъан эки жастыгъы бла бир ундурукъгъа таянып тура эди. Халал, кеси да алыкъа тентиреп атлай тургъанына да къарамай, анасын алай кѣргенде, бригадда анасы ючюн ишлерге кетген Саматха да айта турмагъанлай, чабып барып, Семѣнну алып келди. Юйде халны кѣргенде, Семѣнну биягъы бир сейирге къалдыргъан оюм келди эсине: «Ѵлген тиширыулагъа, юслериндеги жыйрыкъланы, къапталланы, ал боталаны тешип, кесип, бичип, кебинлик тиге да кюрешмей, алайлай, юслерине тенг болуп, жарашып тургъан жыйрыкъларын юслерине кийдирип, асырап нек къоя болмазла была?»

Ангъларыкъ туйюл эди ол аны. «Толу ангълар ючюн а быланы ичлеринде ѳсерге керекди», - деп келди кѣлюне.

Андан сора да ангъламады ол, къызып кюе тургъан Къарачачны, Семѣн киргенлей, секирип къобуп, ундурукъда олтуруп нек къалгъанын, саусуз эсе, жатханлай турсун да, ол а къарар, дарман этерик болса, дарман этер, болмаса да, не этерге керек болгъанын айтыр да, кетер. Эр киши юйге кирген эди, ол ѳлген ѳлю туйюл эсе, жатып тууругъа уяллыгъын, ол айып болгъанын ангъламагъан эди Семѣн.

Къызыулугъу кѣтюрюлгенин бетине къарагъанлай окъуна билип къойгъан эди Семен:

– Къалайынг бек ауруйду деп билесе? – деп сорду. Айтыргъа да, айтмазгъа да арсар бола, уялгъандан жерге кирип кетерге жетип, алай къайын къызыны эки къызы да алайда сюелип болгъанларына базынып, сол къолу бла сол ѳшюнюн кѣргюзтдю. Сакъал тюбюне дери этилип тургъан жыйрыгъыны туймелерин къызланы бирлерине тешдирип, адеп-къылыкъ ангълагъан Семѣн, къолу бла тиймей, Къарачачны ѳшюнюне къарады. Къарачач бетин бир жанына бурду.

– Уялма, – деди Семѣн, – мен дохтурма.

Къарачачны сол ѳшюню, кѣпдюреуюзча, ариу кѣм-кѣк болуп, ташча, къатып, агъач кертмени бокъуруча болуп тура эди.

– Жармай боллукъ болмаз дейме, мен шахарда аны къалай этерге боллугъун сюрюшдюрейим да, сора кѣрнюбюз, – деп, андан ары бир зат да айтмагъанлай, чыгъып кетди.

Кѣлюнде уа башха эди: ол бири бирини ызындан тизгин салыннган алты оба тѣбенип къатына бу да тюшмеги эди деген къоркъуу.

Огъары Малкъардан кѣчген къарт къатын, Жулдузхан, Къарачачны ѳлгенлерине къайтып да бир бармагъанма деп, Семѣн кѣрюп кетген

кюнню экинчи эртгенлигинде кирип келди. Къарачач къарыусуз эди. Башын жастыкъдан ёрге алыргъа да бир кюрешди, алай болалмады.

– Сен а нек тюшгенсе, жарлы жанынг? Кётюралмадынг анча къыйынлыкъны. Айып да туйюлдю, былайлай къалгъанынга да Аллахны сагъын, шукур эт, – деп, ундурукъну аякъ жанына чёкдю. Къарачач ёшюнню хапарын айтды.

Ол кезиучюкде артыкъда бек быллай кюнлеринде Къарачачны къатына табылыучу Шамдарий да келди. Аны бла саламлашып:

– Тутчу бери, бир къарайым, – деди олсагъат Жулдузхан.

– Муну дарманы барды. Макъаны, эки жарып, юсюне салыргъа, сора жылы тутарыкъ зат бла къысаргъа керекди, – деди Жулдузхан. – Мен аны бюгюн окъуна этейим.

Азретлагъа айтды да, ала макъа тутуп келдиле. Жулдузхан аны кеси эки жарып, ёшюннюне сала туруп, Къарачач къусаргъа тартышды.

Шамдарий эрлай ууучун тутду. Къарачач къусалгъан а этмеди.

– Тёз, – деди Жулдузхан. Азрет да, Сотта да, Халалчыкъ да эшикке чыгъып кетдиле.

Аны ючюнчю кюнюнде келип, Жулдузхан байлауну тешгенде, адамны чикиля бармагъы кирирча эки тешик болуп, андан а къантор къалын ирин чыгъып.

– Ма буду сени амалсыз этген, – деди Жулдузхан, кесини хакимлигине къууанганын жашырмай. – Энди мынга жула салыргъа кереди. Алай боллугъун билип, мен гетен къумач журун ала келгенме.

Жулдузхан ол гетен журунну титип, созуп, халы этип, аны юч-тёрт къаты буруп, метр жарымы болур дерча, узун жула этди. Шамдарий башындан кюннге кийгенден онгуп, акъсылгъа тартхан гюлмендисин тешип, Къарачачны бир билегин ундурукъгъа къысыды, бирсин а кеси эки къолу бла ундурукъгъа басып тутду. Жулдузхан а, ол жуланы эки бёлюп, къыйыры гумух жонулгъан чюйкечик бла акъырынчыкъ ёшюннюню эки тешигине да сукъду.

Тюз ол кезиучюкде Къарачачны эки бурун тешигинден да ирин келди. Бюрчюк-бюрчюк терлегенлерине да жагъыла, сыртындан тюшюп, эки кёзюн къаты къысып, ахыратдан-дуниядан да тюнгюлюп тургъан Къарачач кёзлерин ачды.

– Башынг иш ауруйму эди, – деп сорду Жулдузхан, ол ирин нек келгенини сылтауун билген этген кирик.

– Бу эки кюнню да эки кёзюм къарангы этип, башымы ичине къоргъашин къююлгъанча болуп тура эдим, – деди Къарачач.

– Аллах айтса, къутулдунг энди, ёшюннюнде ирин тешиклени жулала бла бир кепчитейик да, андан сора кийик боласа, къоркъма сен.

Шамдарий, суу келтирип, Къарачачны бетин жууду, алышдырыргъа, жууулуп, хазыр этилип тургъан жастыкъ тыш бла сылады, сыйпады.

Андан сора Жулдузхан да, нёгерлери да, кёп олтуруп, Къарачача хапар нёгерле болуп кетдиле.

Къыйынлыкъ таулу тиширыулары бирикдирген эди. . .

...Энди Къарачач кесинлей сагъышха къалды. Къайда эсе да бирде

баш иеси Бексолтан, кеси да туугъан жеринден кыйда эсе да бирде, Къзахстанда, бир ингирде кеси жангызлай олтуруп, дуняны болуму бла да, кесини келген жолу бла да бетден-бетге сюелди. Тиширыу башы бла. Алай тюшюп. Адам баласы сезде айтып ангылаталмазлыкъ, жомакъ жарашдырып да келишдиралмазлыкъ зарауатлыкъ бла сермеширге, дем-леширге хазыр болуп.

15

Да алай тюшдю таулу тиширыулагъа ол жыллада.

Ёллюкле ёлдоле, кетдиле, ол бар эсе, керти дунияларына. Бизден эсе ала насыпларына алгъаракъ тюбеп. Саулай да халкъгъа сюрюлген къара сабанны кыйтхысыны тюбюне тюшюп, мындан ары да кыйналмагъанлай.

Курслада окъутханларыча эсе жаныуар къудурети, къарыусузла ёледиле, къарыулула къаладыла, ол ёлюклени мыллыкчы къушла бла бёрюле ашайдыла да, таш-агъач да, ала бла бирге уа – адамла да ёлет ауруудан къутуладыла да, жашау алай барады.

Ангыламай эди Къарачач ол жаныуар адетни адам баласыны жазыуу бла къалай байларгъа боллугъун.

Байланнган а эте эди.

Къарачачны не кёлю бармайды аны ангыларгъа, не къолу жарашырыкъ туююлдо аны ишин этерге.

Да кимледиле да бёрюле бла мыллыкчы къушла? Да кимледиле къарыусузла?

Бу соруула эдиле аны кыйнагъан. Бизни бери келтирип къуйгъанла – къарыулула, кеси кыйыны бла жашагъан бир жарлы халкъчыкыны адамлары уа – къарыусузла.

Ала, бёрюле бла мыллыкчы къушла, кыйналмайдыла бир затдан да, туурадан къарап турадыла – бирлери бийикледен, бирсилери да – тууратын: инсан эсине да келтиралмазлыкъ зулму бет къанларын урлагъан тиширыула, бир кезиуге эркегырыу къабына кирип, къабыр къазгъанларына, киндиклеринден айырылгъанланы, кыйда жуууп, кыйда жууалмай, кыйда кебинлеп, кыйда уа кебинсиз жерге салгъанларына.

Мыллыккладан тойгъан къушла, къанатларын да кючден силке, жерден ёрге кючден айырылып, «кыйыкъ-кыйыкъ» деп, иелик кёклеринде къалкъадыла, къамиш бёрюле да, тойгъанлары сайын, кюн тууушда, суу боюну къамишледе кёпген къарынларын кюннге айландырып жатадыла.

Ёлгенле уа – къарангы къабырлада. Алада не терслик?

Бир бири ызындан алты адамын асырап, аны ючюн да асырагъа кыйгъанлары ючюн кыйсы баштакгъа болса баш уруп, энди уа эки сабий бла къазах тюзлерине атылып къалгъан не этсин?

Кесинлей къалса, тели болуп кетерик эди. Аны да кёрлюк туююл эди тюгюне да, ол эки сабийге къарай эди кёзю ансы.

Да не? Кеси жангыз туююл эди Къарачач да. Эсине бир-бирледе бир тели оюм да келеди, кеси айтханлай, тиширыу къудуретинден тайдыргъан, аналыкъ нюзюрюн ёчюлтген. «Иги окъунамы болгъан болур аланы ёлюп кетгенлери, ансы не бла тутарыгъем, не бла кечиндирилгем аланы мен; бу экисин да адам эталгъыем», - деп. Ол акъылы ючюн кеси кесин жыртып къоярыгъы окъуна келеди бир-бирледе: «Не бетден туберик эдим аталарына, келип иш къалса, ол акъылым ичимде уюп болса. Сорса да келе келгенлей, барды айтырыгъым: халкъ болгъанлай болдум», - деп.

Керт да, майна Зарият, жауун булут кюнню урлагъанлай, тийреге ариулукъ нюрюн элпек тёгюп тургъан оналтъжыллыкъ къызчыгъы Зайнафны аскер кийимли бир уллу кишиле келип, тутуп алып кетгенлерин кеси кёзю бла кёрген. Ол да умут юздегенди жашаудан, аны хапарын, къайда болгъаныны белгисизлигин айтып башласа уа, ауузундан къаны келип къалыучу эди. Дагъыда ол тутуп кетгенлеринден тамата эки жашы бла эки къызы да тургъанлай, жаны Зайнафдады.

«Мен кеси къолум бла асырадым, бу уа, харип, тюртюлю болуп, мени насыбыма, бизни бла тюшген, не жарсыууму да ангылай билген, мен тарыгъып башласам, кесини къыйынлыгъын унутургъа да кюч табалгъан къатын, – ол да турады да». Алай айтып, кеси кесине айып этеди Къарачач, аман акъыл башын боранласа. Аллахны жаны ауругъан болур эди, – Сотта да келди.

Таулинканы ишлеген заманларында, тирирек да, тил билген да бу болуп, тиширыула кеслери араларында Къарачачны таматагъа, бригадирге айыргъанларын айтханбыз. Таулуладан алгъаракъ кёчюрюлюп, эндиге иги да орнала келген чеченлиледен биреулен, Дагъыстанлы чеченлиле жашагъан Хасав-Юрт районундан кёчген Алиев Забит, бу къауумну ортасында ёрге сюелген эркегырыу хазна болмагъанын кёрюп, тиширыула да Къарачачны тегерегине жыйылыргъа кюрешгенлерин эслеп, былайда орнала башлагъан таулуланы ишлерин Къарачачны юсю бла бардырыргъа деп келишди.

– Былайы «Вторая пятилетка» атлы колхозгъа къарарыкъды, сиз да аны колхозчуларына саналлыкъсыз, – деген эди бир келгенинде ол, – бусагъатда сиз колхозда этеригигиз да, эталлыгъыгъыз да жокъду, сууукълагъа дери башыгъызны сугъарча бирер гытычыкъ ишлегиз да, ат орунладан бери чыгъыгъыз, андан сора кёре барырбыз. Сизни киши соргъан да этерик туююлдо, бар хапарыгъызны да менден излеп турлукъдула.

Алай бла ол чеченли комендант Таулинка элни ишлегенлеге эс тапдыргъан эди. Чеченлиле мында бир къышны сынагъан эдиле. Кавказда болмай, мында желле юфгюрюп, жолланы бегитип, юйлени къар тубюнде къойгъан заманла да боладыла деп ангылата эдиле таулулагъа ала. Кеслери уа огъарыракъда орналгъандыла. Ол да «Вторая пятилеткагъа» къарай эди.

Курт юзюлген, жолла бегитилип къалгъан ишлени Къарачач да кёре кёре тургъанды ата элинде – Бахсан ауузунда. Мында уа курт юзюлюп

көрмеді, қар кеп жауап бегите эди ансы жолланы.

Забит Хасав-Юртда райисполкомну председатели болуп турғанды, төрт қарындашны таматарлары болуп, урушха барып заманлары жетип, экисин урушха ашырғанды, аланы юйюрлерине да ол қарайды, гитчелери уа, Сотта бла тенг болур дерча жаш, Ильмутдин, юч да юйюрноу барчы-келчи жумушларын жалчыта эди.

Соттаны да, Азретча, тутмақдан келгенге санап, артық улуу жокыламай турғанлары да Забитни хайырындан эди.

Артда иш да, кечгюнчю халқла тууган жерлерине жыйылғандан сора да, тытырташчыла Хасав-Юртха барып-келип, танышлықк жүрюнтоп турдула, андан солургыа келген болса, тытырташчыла алағыа қыонақбайлықк этедиле: экилери да – қыйынлықк бирикдирген, аны себепли уа бир бирни да излетген халқланы келчилеридиле.

Ол артда болғанды.

Ол кюнледе уа Қыарачач не жашауну харам этерге, не да кесини жашауну харам этерге деп, эки ортада, бирде терен бугейге кетип, бирде уа – бийиклеге чығыа, жүрек тынгысызлығы сығып ичинден чығыарған тин-териге кёмюлюп турады.

Халал да қыайтышды, Самат да юй жумушха жарай башлағанды. Ала қыоймайдыла Қыарачачха жашаудан умут юзерге. Аны юсюне уа дохтур Семён да, бир узакъ жерге ишге жибергенлерин айтырғыа, алай бла Таулинканы адамлары бла саламлашырғыа келгенде, элге айтырғыын Қыарачачдан айтдырып, алайда турған Шамдарийге, Шакурағыа да айланып:

– Уруш да бошалды. Жыл бола келеди энди. Бусағыатда Совет Союз этегин-башыг жыйышдыра-сыйпай турады. Алайы тынгылы бир болса, сизге да бир оноу этилир эсе уа, аталарығыыз, баш иелеригиз да табылып, келип, – дегени ёлгенлерин унуттурады... – Дунияда жүрюмеген, адам улу эндиге дери кёрмеген бу иш былайлай қыалыр амалы жокыду, – деген эди дағыда Семён.

Аскерден адам келип да кёрюнмейди, огъесе, башха жерлеге келип, былайлағыа уа, таулула жашауғыа жанғыдан жанаша турған жерлеге, келликле болмаймы турадыла? Не да болсун, Қыарачачны ол сағышла, жанғырып, бийлегендиле, жүрегини туманлана барған сакылау кючюн ачхандыла. Кёз юлюшю – жолду бияғы Қыарачачны.

Ол да тыя эди Қыарачачны. Андан сора да Қыырғыызғыа тюшген эгечи да чакырыула ийгенлей тура эди. Забит да айтхан эди бирде келип:

– Барама дей эсенг, ол ийген чакырыула бла жиберирге боллукыдула сени, мен да болушурма, кесинг оноу эт, ансы НКВД-ны таматасы эрикгенме дейди ол чакырыуладан, – деген эди.

Ары да қыарай эди кёзю Қыарачачны. Алай Тытырташны бла Тюртолюню ортасында ары бла бери барғандан сора бир жол танымағыан тиширју башым бла, эки сабийни да биргеме алып, жолғыа қыалай

чыгъайым деген оюм да арсар эте эди аны.

Забит болмаса, ол элчик кѳуруп окѳуна кетерик болур эди деп, алай да гурушхаланадыла таулинкачыла. Ол кѳол салыргъа кѳагъытланы кеси алып келип, огъары элге, район арагъа, бу хариплени нелерин чакъырлыкъды ким да дегенча, элчикге айланып, кѳол салдырып, тийишли жерге элтип тургъанды. Соттаны бла Азретни мында не айланганларын да сормай. Ол биле эди Азрет тутмакъладан болгъанын, Сѳмен айтып. Сотта кечирек кѳрюннген эди да элде, аны сѳрюшдюре турмады, чотха алып, айлансын деп кѳойду. Совет властьха керек эсе, кеси тапсын, излесин, кѳармасын деп. Аны, соргъан иш этселе да, тутмакъладанды деп кѳояргъа тынчды.

Бир бирледе эллиге деп ун, чабакъ келтиргенлерин бла кѳалгъанларын, келтирген эселе да, юй башындан кѳаллай биришер жетгенин Кѳарачачха соруп билгенден сора:

– Бу жашланы да болушдура тур, жумуш этдир былагъа да, – деп, Кѳарачачха акъыл юйретиучю эди.

Кеси уа бу атылып кѳалгъан эл хурттакчыкъдан аланы да искилтин этмейим дегенча, ол жашлагъа сѳлешген да этмей эди, кѳрмеген кибик этип кѳойгъан болмаса. Билгенди Забит Сотта Кѳарачачны кѳайын жуугъу болгъанын. Азрет да – бир эллиси, тытырташчы.

Бирде уа Забит бир уллу жумушну да айтды Кѳарачачха:

– Аллай оноу барды: уллу юйюрлеге, кечиндираллыкъ болсала, кѳунажинле берирге, болмасала уа – сѳйгенлерине кѳре, эчкиле, кѳойла берирге айтадыла да, эллиле бла сѳлеш да, бу жашланы да болушдуруп, манга бир айт, – деди.

– Ёнкюгъеми берликдиле? Борчамы? Хаухму? Артда сѳйырыргъа келселе, жюреклерни кѳыйналыр алайсыз да сыныкълыкъда жашагъанланы, – деди Кѳарачач, саулай бир халкъны жер этегине келтирип кѳуйгъан кѳырал аллай жандауурлукъ этерге боллугъуна ийнанмай. – Адамланы, итге сѳек атханлай этип, туугъан жерлерин унутдуруп мадар этиле эсе, аны не хазна унарла бу эллиле. Андан эсе, керексиз терилтмегенлей, жокъ эсе, жокълай кѳалсын, бу берген унчукълары, чабакълары бла кечине барсынла.

– Угъай, артда анда кѳалгъан мюлклеригизге тергелип кѳаллыкъды деген хапар жюрюйдю, – деди ол да, мен алайда болуп, кѳчгюнчюлени сындырыр ишни этдирем деген акъыл бла.

Жашла элге кѳошулуп кѳалгъан эдиле. Забит аланы кѳол салдырыуу бла байлап кѳорешмеди. Эр киши эркин болургъа керекди деген чечен кѳаны кѳоймай эди аны бугъоу салыргъа ол жаш адамланы кѳолларына. Бу тийреледе кѳрюне турсала тамамды деди ол адам кеси кесине.

– Ол жумушну теркирек мажарыгъыз, Кѳарачач, – деген эди Забит, – кетеме десенг да, сатып кетерсе, жолунга жарар.

Алай бла Таулинкада жашагъанла «Вторая пятилетка» колхозгъа кѳыйынлары киргинчи да, эчки, кѳой кѳоллу болдула, бир бирле уа, жууукъ юйюрле, бир болуп, ортакъгъа кѳунажинле окѳуна алдыла.

Таулугъа мал болса, бир зат да излерик тѳойюлдю. Мында уа андан

да бек жан-сан азатлыкъларын, туугъан жерлери кьайтарылырларын изледийле. Билген Аллахды, ёзге уа алайсыз власть сынатхан кьыйынлыкъланы не хазна унутсун таулу адамы. Кёчгюн сыры жюк болуп тургъанланы кьайсы бири да. Десем да, Элкъан кибиклеге башхамыды – халкты сынагъан кьыйынлыкъ бла кеслерини башларын жулгъанлагъа?

Алай не хазна – быллай жара адам жаратылгъанлы болмагъанды, анга дарман да табыллыкъ тьойюлдю. Бичакъ не окъ жара тьойюл эди бу, Къарачач ангылагъандан, бу миллет сыныкълыкъланы жарасы эди. Аны дарманы халкъланы кесини кьолундады – кьатылыкъ, тёзюмлюк, игиликке ышанмакълыкъ. Башха дарман жокъду.

Алай миллет киндиги ачдан юзюлюп кьалмаз ючюн а бу унчукъ, чабакъ, ууакъ аякълы, тууар малчыкъла бергенлери да игиди. Бир жан сау кьалып, миллетни учхуну ёчюллюк тьойюлдю. Анга Къарачач бек ийнады.

Бир бирледе, башында биз тюбеген халындача болмаса, ол сафарындан кьайтмагъанды Къарачач.

Не да болсун, жашауу аны, кеси ангылагъандан, баргъан суугъа жеталмай, аллында тюбеген хар жарылгъаннга кьуюлуп, кёзден думп болуп кетген кьулакъ суучукъ кибикди; жагъларын толтуруп, толкьуй-боркъа келген, кёзге да аны себепли берекетли кёрюннген чокъуракъ черек болуб а ол бу кьысха жашауунда, тьогел отуз жыл да болмагъанды, бир жылын да эсгералмайды; кюн тёппесине жете келгени кьадар кесини кенг ауанасын, кеси ашагъанча, тюбюне кьыя баргъан жайма терекни ишине да ушатды кьадарын; чакъгъан кьуйкъа этип, кюн жалыуу жетишмегенден бюртюк эталмай кьалгъан балли бла да тенглеширди; жазда атылыргъа жетип кёпчюген каполну буз ургъан кибик да сунду – бу оюмла барысы да, жел сюрген чапыракълача кёрюнюп, келир заманына бир умутну кьоймагъанлай, бары сагъышлары сибирилип баргъанлай болады. Ала, бузулгъан уяларына окъуна кьайтып-кьайтып келиучю кьарылгъачлагъа ушап, Къарачачны башын хайран этедиле, эсин кёзкёргеннге элтип, кесин унуттурадыла.

Алай, сабийлери эсине тьошгенлей: «Кет аурунг, была уа?!» деп, кеси кесини алай бошланып кьалгъанына ачыуланады. Аны юсюне бу дагъыда ол гитче элчикни битеу ишлерин да бардырады, анга кьарагъанла кесиникиледен сора да бардыла. Ол болуму да айып этдире эди кесине.

Аягъы юсюнде сюелалгъан адамындан эсе кьабыр обалары кёп болгъан Таулинкада отла ёчюлмедиле, ожакъ тьютюнле, артыкъ кьалын болмаса да, юзюлмегенлей, кёкге сизилип турдула.

Урушдан кьайтханла, хар ким кесиникилени излей келип, тийишгенле да болуп, артдан артха ол уллу эл болгъанды. Алай, ол оруслу дохтур Семён атагъан аты – Таулинка – тюрленмегенди. Анда жашагъан таулу-чукъланы хамайылларыды ол.

Семёну да, тутмакълагъа багъыуда иги сынауу барды деп, кьайры эсе да узакъ жерлеге ишге кёчюргенлерин таулинкачыла, кеси, келип, саламлашып кетгенин да унутуп, бир онгсуз ауругъан болса, излей-излей турадыла. Бек жарсыгъан эдиле ала анга, бир жууукъ адамларыннан айы-

рылгъан кибик.

Азрет бла Сотта да Алма-Ата ГЭС-де ишлейдиле. Самаг школгъа барып башлагъанды. Шахар къыйырында орус школгъа. Халалны уа алыкъа заманы жетмегенди. Окъургъа асыры къаныкъгъандан, Самаг, дерсин эшитдирип окъуса, Халал эшитгенин азбар айтып къоя эди.

ГЭС-ни межамын ишлеп бошагъанлай, тутмакъланы да къайры эсе да кетерип, алайлары да юйледен тола барадыла.

Къарачач Орта Азиягъа, эгечи чакъырып тургъан жерге кёчюп кетиуню къайгъысына киргенди. Сотта да Магнитогорскеге тебирегенди. Андан да тюзюнлей Орта Азиягъа къайтыргъа айтады ол да. Атасына, анасына келечиликни уа Къарачачха буюрду. Къарачач, ишни халын билгенден сора, Соттагъа ишни болушун жазарыкъды.

Магнитогорскеге барыргъа эркинлик къагъытны ишин а Алма-Ата сахарда этерге керек боллукъду. Забитни кесини аллай эркинлиги жокъ эди, алай болушургъа уа айтханды.

1980 – 2010

УЛЛУ АТА ЖУРТ УРУШ БАШЛАНГАНЛЫ - 70 ЖЫЛ

ХАР СОЛДАТ ДА ЭСИБИЗДЕДИ

Хурметли жамауат! Дуния жаратылгъанлы бу урушдан огъурсуз уруш болмагъанды. Ол башланганлы 70 жыл, бу къанлы къазуат бизни къыралны хорламы бла бошалгъанлы уа 66 жыл озду эсе да, аны атын сагъынган сагъатыбызда уллуну, гитчени да аркъа жиклери къалтырамай къалмайды. Урушну хапарын таматаладан эшитген, китапланы, газетлени окъуп, неда телевизоргъа къаран билген тёллюе окъуна алайдыла. Урушдан къайтмагъан адамларын бюгюн да умут юзмей сакълап тургъанла да кёндюле.

Бу бюгюн биз басмалагъан тизме «Минги Тау» журналны редакциясына къалай тюшгенди? Аны Таумырзаланы Далхат келтиргенди. Ол былай жазады: «Бизни атабыз Таумырзаланы Солтанны жашы Магомед, Къызыл Аскерни тизгинлеринде уруш эте, хапарсыз, тас болуп къалгъанды. Аны излеп биз жазмагъан жер-архив къалмагъанды. Тюз жауап алмагъанбыз кишиден, жарсыуға. Анабыз а, харип: «Да кёлле атсыз, хапарсыз тас болгъандыла. Къалам, къагъыт дегенни билмеген атагъыз да бир жерде душман огъун сууутуп жата болур», - деучю эди. Ол сёзле бизни бюгюн да титиретип жашатадыла.

Болсада кюнлени биринде былай эшитебиз: «Экинчи Чегем элде жашагъан устаз тиширыу – Гонова Лариса интернет бла ишлей кетип, 800-ден артыкъ аскерчи жесирге тюшюп, анда сынагъан азапны кётюралмай ёлгенлерин ачыкълагъанды. Биз анга тюбеп, таудуланы айырып (104 адам), тизме этип алып келгенбиз. Ол тизмеде бизни атабыз - Таумырзаланы Солтанны жашы Магомед да барды. Жиляун жангъыдан этдик аны. Жесирге тюшген совет аскерчилени атларын, тукъумларын, ала къайда къалай жоюлганларын тохташдырып кюрешген адамгъа, Александр Харитоновха письмо жазып, атабызны къайда асыралгъанын да билдик. Ма аны бизге жууабы: «Биздеги жазыулагъа кёре, сизни атагъыз – Таумырзаев М.С. 05.08.1942 ж. Кърымда «Шталаг» - 333 Oston деген лагерде туруп, 24.01.1943 ж. ачдан ёлгенди. Тизгини 428, къабырыны номери 280»

Харитонов жиберген карточкада (бюгюн аны да басмалайды журнал): «Таймарсаев Магатет Султанович, 1891, мусульм., анасы Балдан, сабийлерини анасы Зарият» деп жазылыпды...»

Журналны редакциясы бу тизмени алгъандан сора, арсарсыз басмаларгъа таукел болмагъанды. Себеби, урушха кетген адамларын бюгюн-бюгече да сакълап тургъанланы жюриеклерин жангъыдан ачытырбызмы деп, къоркъгъанбыз. Алай «Комсомольская правда» газетни редакциясы да быллай ишни къолгъа алып, «Разыскивают»

ся родственники пропавших без вести» деген ат бла быйыл 27-чи, 30-чу апрельде, 6-чы майда чыкьгъан номерлеринде жюзле бла саналгъан адамланы тизмелерин басмалагъаны да таукел этгенди бизни фашист лагерьледе ёлген адамларыбызны атларын халкьгъа белгили этерге. «Комсомольская правда» газет да белгилейди быллай оюмну: «... не пропали без вести, а попали в плен и погибли в фашистских лагерях».

Бу биз басмалагъан тизмеде адамланы атларында, тукьум атларында, аталарыны атларында халатла кендюле, (ол заманда битеу документле немец тилде жараидырылгъандыла) тугъан жылларында да алай. Болсада жууукъла-тенгле мында кеси адамларын таныргъа боллукьдула. Сёз ючюн, тизмеде 88-чи номерде «Чаваев Хамид Батерби 01.01.1899 – 17.12.1942 Гунделенец...» деп жазылады. Ол а Шауаланы Батырбийни жашы Хамид болгъаны даулашсызды. Барысы да жаннет ахлусу болсунла...

1. Айшаев Хут 01.03.1896 – 25.12.1942 Гунделен, Кабардино-Балкария, балкарец (балкар). Идентификатор: 582549
2. Акаев Салех Мисай 01.01.1904 - 28.11.1942 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 222612
3. Акоев Аслан Парас 01.01.1891 - 23.12.1942 Кашкатан балкарец (балкар) Идентификатор: 302652
4. Апаев Усеир Кассий 01.01.1916 Хабаз, Кабардино-Балкария балкарец Идентификатор: 667285
5. Атабиев Конак Малькар 01.01.1902 - 16.10.1942 Кашкатан балкарец (балкар) Идентификатор: 301606
6. Атоев Ахмад Атай 01.01.1913 - 12.03.1943 Эльбрусский, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 650476
7. Байкулов Мурат Кайсын 01.01.1900 - 20.11.1942 Н. Чегем, Кабардино-Балкария балкарец (балкар). Идентификатор: 341123
8. Байсултанов Мохаммед Чабей 01.01.1904 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 261468
9. Балаев Машут Докай 01.01.1896-25.12.1942 Кабардино-Балкария болгарин Идентификатор: 211801
10. Батаев Хорун Ишак 01.01.1906 -23.12.1942 Нальчик, балкарец (балкар) Идентификатор: 343496
11. Бачаев Канамет 01.01.1891 - 09.11.1942, Кабардино-Балкария, балкарец (балкар), Идентификатор: 588992
12. Бачаев Ханамат Сарбий 01.01.1896 - 09.11.1942, Кашкатал, Кабардино-Балкария, балкарец (балкар), Идентификатор: 358488
13. Башиев Адрахман Огурло 27.05.1910 - 13.03.1943, Кабардино-Балкария, балкарец (балкар), Идентификатор: 105133
14. Башиев Кукуйс Магомед 10.10.1901 - 09.05.1943, Средняя Балкария, Кабардино-Балкария, неизвестно, Идентификатор: 587809, 239701
15. Бижев Хомид Шамхун 13.12.1915-04.04.1942 Малка, балкарец (балкар) Идентификатор: 411033

16. Биканов Махмуд 01.01.1904 - 12.11.1942 Нальчик, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 667713
17. Биттиров Керим 01.01.1896 - 13.11.1942 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 598896
18. Ботаев Легман Тагир 01.10.1898 - 13.01.1943 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 213740
19. Ботдаев Махмуд 01.01.1912-22.01.1943 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 647330
20. Газаев Асан Кама 01.01.1898 - 15.11.1942 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 342460
21. Газаев Мажир Касим 01.01.1908-24.11.1942 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 599115,346778
22. Газаев Хамид Талгат – 01.01.1921 Яникой, район Чегем, Кабардино-Балкария неизвестно Идентификатор: 100969,658954
23. Гасаев Абдулкерим Тавсултан 01.01.1916-22.12.1942 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 249112
24. Гузеев Темир-Султан Куши – 01.01.1907 – 22.01.1943 Хабаз, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 600351
25. Дачиев Исхак Булат 01.01.1898 - 1944 Безенги, Кабардино- Балкария неизвестно Идентификатор: 345567 Кладбище: Цайтхайн III
26. Дачов Юсуп Науш 01.01.1916 - 01.08.1943 Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 511546
27. Джангупазов Махмуд 01.01.1894 - 08.11.1942 Район Нальчик, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 579417
28. Джангупазов Халим 01.01.1900 - 22.09.1942 Сели, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 579414
29. Джангуразов Махмуд 01.01.1894 - 08.11.1942 Баркар, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 365347
30. Джангуразов Муталиб 01.01.1910 - 1944 неизвестно Идентификатор: 654040
31. Джантуев Хусейн 01.01.1920 балкарец (балкар) Идентификатор: 579416.
32. Джапиев Матхат Жунус 01.01.1919-11.02.1942 Челмас, район Эльбрус, Кабардино-Балкария неизвестно Идентификатор: 671456
33. Джаппуев Атга Адемей 01.01.1896-30.01.1943 Эльбрус, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 357557
34. Джапуев Батал Капкарай 01.01.1896 - 01.12.1942 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 214033
35. Джапуев Магомед Камбулам 01.01.1898 - 21.10.1942 Нальчик балкарец (балкар) Идентификатор: 219058
36. Динаев Магомед 01.01.1901 - 23.02.1943 Белым, балкарец (балкар) Идентификатор: 331621
37. Ергоков Жаши Гиляста 01.01.1895 - 26.05.1944 В. Холам, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 368903
38. Ериев Мамаш Чохро 01.01.1900 - 22.01.1943 Силга, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 691812
39. Етезов Касай Чутай 20.12.1914 - 20.05.1943 Кабардино-

Балкария Идентификатор: 38585 Гроссёссен кладбище.

40. Жамерсаев Ануар 12.07.1922 - 26.02.1944 Чегемский, Кабардино-Балкария балкарец (балкар). Идентификатор: 654999

41. Жангуразов Муталиб Хаджимирза 01.01.1910 - балкарец (балкар) Идентификатор: 655139

42. Жапуев Башир Ислам 01.01.1906 - 14.09.1942 Чалмаз, Кабардино-Балкария кабардинец Идентификатор: 359188

43. Жапуев Башир Ислам 01.01.1906 - 14.09.1942 Чалмас, Кабардино-Балкария балкарец (балкар)Идентификатор: 397818

44. Жаукуев Зест Геняв 01.01.1901 - 02.02.1943 Гунделен, район Нальчик Идентификатор: 382966

45. Жебелов Ашат Ахло 01.01.1908 - 26.02.1944 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 329801

46. Кочкаров Саид 28.11.1942 неизвестно Идентификатор: 217873

47. Кудаев Иса 01.01.1921 - 01.02.1942 Нижний Чигем, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 344467

48. Кудаев Магомет Тукай 01.01.1890 - 27.09.1942 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 118971

49. Кудаев Сабра Кудай 01.01.1904 - 28.12.1942 Лячником балкарец (балкар) Идентификатор: 351544

50. Кудаев Тимбут Кажук 01.01.1919 В.Жемтала, район Нальчик, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 699651, 720169

51. Курданов Азрит 05.10.1900 неизвестно Идентификатор: 590799, 17.12.1942

52. Куруманов Мурадин Хашал 01.01.1910-06.11.1942 балкарец (балкар) Идентификатор: 259272

53. Кучмезов Тамат 01.01.1900 - 06.11.194 балкарец (балкар) Идентификатор: 263245:

54. Кучмесов Улаг 01.01.1917 - 27.06.1942 Верхний Хулам, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 626103

55. Кучмесов Халид Исхак 03.05.1911 - 15.12.1942 В.-Холам, Нальчикская область балкарец (балкар) Идентификатор: 345648

56. Локняев Хаджимурат 01.01.1889 - 25.10.1942 Кашкатаус, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 187262, 656873

57. Макандиев Хаджимикир Отар 03.11.1893 - 28.03.1943 Гунделен, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 145252, 602820

58. Мамаев Хамид Шаухал 01.01.1899 - 15.06.1943 В.Балкария, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 394819

59. Махиев Идрис 01.01.1913 - 05.02.1943 Янехой, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 357238

60. Мизиев Мусафар Арон 05.09.1924 Думалино, район Нижний Чегем, Кабардино-Балкария неизвестно Идентификатор: 684282

61. Микитаев Мусса 01.01.1916 - 31.01.1945 Малка, Кабардино-Балкария неизвестно Идентификатор: 649460

62. Молаев Мурза Магомет 15.01.1901 - 11.01.1943 В.-Кулам Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 212639

63. Мулаев Амин Масгутов 01.01.1905 - 03.02.1943 Верхнебакса

балкарец (балкар) Идентификатор: 361218

64. Осароков Касым Хасан 15.05.1910 Былом, район Эльбрус балкарец (балкар) Идентификатор: 307774

65. Сарбашов Арсед Тудый 01.01.1901 - 06.11.1942 Гунделин, Орджоникидзевский край балкарец (балкар) Идентификатор: 395262

66. Сарбашов Мажит Канчан 01.01.1890 - 10.11.1942 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 262078

67. Сагтаев Ибрагим Хишукай 01.01.1916 - 20.09.1941 Эльбрус, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 666224

68. Сосоруков Осман Заурбек 01.01.1914 - 09.10.1942 Хабас, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 250532, 487990

69. Тагузаев Али Давлет 01.01.1900 - 05.11.1942 Н. Балкария, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 390436

70. Тапасханов Исхак Хуади 01.01.1908 - 13.12.1942 Н.-Чагим, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 663851, 366138

71. Таумурзаев Магомет Султан 01.01.1891 - 24.01.1943 балкарец (балкар) Идентификатор: 662874

72. Таутенов Хусейн Сагичи 01.01.1890 - 02.12.1942 Шантала, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 341749

73. Текуев Идрис Конак 01.01.1914 - 19.06.1943 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 233106

74. Темкуев Магомед Ефель 01.01.1894 - 10.02.1943 Лелга, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 368023

75. Тепеев Рамазан Ходжа-Мурза 01.01.1913 - 12.07.1943 балкарец (балкар) Идентификатор: 492647

76. Тикуюев Мазан Исхак 01.01.1914 - 18.09.1942 Эльбрус балкарец (балкар) Идентификатор: 340677

77. Тукаев Магомед Карабос 01.01.1900 - 19.10.1942 Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 302486

78. Тыкаев Магомет Карабс 01.01.1900 - 29.10.1943. Балкарец, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 510714

79. Узденов Башир 01.01.1897 - 01.11.1942 Биллим, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 349682

80. Уразаев Исаак Мамай 01.01.1923 - 27.11.1942 балкарец (балкар) Идентификатор: 329175

81. Усюков Магомет Артай 01.01.1910- 17.01.1943 балкарец (балкар) Идентификатор: 141561

82. Уянаев Мухаджир Мусак 01.01.1906 - 11.01.1943 Хабас балкарец (балкар) Идентификатор: 362421

83. Хаджиев Алимурза 01.01.1915 - 28.10.1942 балкарец (балкар) Идентификатор: 616073

84. Халаев Джамал Зубер 01.01.1921 Хуламбезинги балкарец (балкар)

Идентификатор: 461972

85. Холамханов Магомед 01.01.1900 - 29.11.1943 Гунделен, район Эльбрусский, Кабардино-Балкирия неизвестно Идентификатор: 765780,

966901,717419

86. Хочев Ахмет Мулла 15.02.1913 Нальчик балкарец (балкар)
Идентификатор: 462854
87. Хочиев Жемал Хочи 01.01.1906 - 02.01.1943 Кабардино-
Балкария болгарин Идентификатор: 108036
88. Чаваев Хамид Батерби 01.01.1899 - 17.12.1942 Гунделен,
Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 358654
89. Чеченов Исаак Осип 01.01.1916 Гонделен НЕ УКАЗАНО Иден-
тификатор: 463435
90. Чеченов Зейтун Биберт 01.01.1912 Верхний Хулам карачаевец
Идентификатор: 303481
91. Чеченов Магомет Джашан 01.01.1913-17.11.1942 Чалмас,
Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор 386423
92. Чеченов Мукаш Биберт 20.08.1919 - 02.01.1943 Холама,
Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 355938
93. Чечерва Эсмоер Сашав 01.01.1905 - 22.10.1942 балкарец (балкар)
Идентификатор: 221686
94. Чигиров Ибрагим Магомед 25.04.1923 - 25.05.1943 Верхний
Хулам, Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 519259
95. Чочаев Абдул Китчебатыр 01.01.1896 - 22.09.1942 Кунделин бал-
карец (балкар) Идентификатор: 247671
96. Чучаев Мухтар Чуску 01.01.1920 - 30.04.1943 Нальчик балкарец
(балкар) Идентификатор: 362976
97. Чучаев Ражаб Хажмусай 01.01.1908 - 18.11.1942 балкарец
(балкар) Идентификатор: 324537
98. Шолапов Шабраил Неташил 01.01.1912 Гундерел балкарец
(балкар) Идентификатор: 428096
99. Шабаев Джагапар Хахой 01.01.1900 -10.12.1942 Кичималка,
Кабардино-Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 386654
100. Щабаев Адхан 01.01.1903 - 21.09.1943 Хулам, Кабардино-
Балкария неизвестно Идентификатор: 691150, 668924
101. Шаваев Ахмат Бияслан 15.10.1917 - 22.05.1942 Булум балкарец
(балкар) Идентификатор: 464340
102. Шальмиев Могамед Хишай 01.01.1895 - 04.11.1942 Кабардино-
Балкария балкарец (балкар) Идентификатор: 262367
103. Эльмурзаев Хайшав 01.01.1913 - 10.09.1941 Чегем, район Наль-
чик, Кабардино-Балкария башкир (башкирец) Идентификатор: 582723
104. Жабую Адхан Цепай 01.01.1903 - 28.09.1943 Кабардино-
Балкария балкарец (балкар) Кладбище:Цайтхайн Ш.

«МИНГИ ТАУ» ЖУРНАЛНЫ РЕДАКЦИЯСЫ

ЙОСКА

Бир эллилери, яниковчула, анга алай айтыучу эдиле – Къойчуланы Жашауну жашы Иосифге. Баям, суйгенден, уллу хурмет этгенден, намысын кёргенден кьубулта болур эдиле жерлешлери аны. Жигитлигини юсюнден а таурухла жюрюгендиле. Къойчу улу Уллу Ата журт урушда майор чыны бла жаяу аскер полкга башчылыкь этгенди. Бек сыйлы аскер саугьа бла - Къызыл Байракъны ордени бла – эки кере саугьаланган эди. Уруш бошалып жыйырма жыл озгъандан сора алгъан эди экинчи орденин. Ол халарны эшитип баргъан эдим анга тюберге.

ТАНЫШЫУ

Солуу кюнлени биринде Иосифни туугъан элине атланама. Кеси кесиме ичимден: «Яников жигитлени эли кёреме», - дей барама. Совет Союзну Жигити тенгизчи лётчик-истребитель Байсолтанланы Алим тюшеди эсима. Къойчу улуну юсюнден а бек алгъа манга Ксаналаны Ибрагим хапар айтхан эди, район газетде бирге ишлегенибизде. Иосиф аскерден «Харле» деген трофей мотоциклет келтиргенди – арбачыгъы (коляска) бла. «Ма ол мотоцикл Къойчу улундан кьоркьгъан этиучю эди, кьырдан, чунгурдан кётюрюп ётдюрюучю эди», - деп сейирсиндирген эди мени Ибрагим.

Колхоз правленни аллында биреуге соруп, Къойчуланы Иосиф къалайда жашагъанын билдим. «Йосканамы излейсе, ол а былайдан узакь туююлдо, ма ююю, кёрюне турады», - деп кёргюзтдю бармагъы бла. Эшикни къагъып киргенимде, Къойчу улу, ушкок къалакь ишлеп, аны сыйдамлай тура эди. Мени кёргенлей, турду да: «Къауалымы къалагъы сыннганды да, жангы къалакь ишлей кюрешеме», - деди. «Йоска» дегенлери бумуду?» - дедим ичимден. Ёсюмю эки метрге жете, базыкь санлы, кьоллары – салтала. Жумдуруху бла уруп, бугъаны жыгъарыкьды. Къысхасы, эмеген! Батыр, ётлю адам болгъаны бетинден окьуна билинип тура эди. Мен аны къатында, баям, карликча кёрюне болур эдим. Анга ушакь нёгер болургъа уялгъан окьуна эте эдим. Эм алгъа, сёзню неден башларгъа билмей, нек эсе да, мотоциклини сагъындым. «Хау, бар эди аллай мотоциклим – трофейный», - дегенден башха зат айтмады фронтдан келтирген транспортуну юсюнден.

Кертиси бла уа, Орта Азияда немецли мотоцикл бла айланнганы ючюн, органла Къойчу улуну ызындан болгъандыла. Аны юсюне да, керох жюрютеди деген хапарны эшитип. Бир жол кино болуучу мекямны аллында скверде Иосиф ызындан къарап айланнган ючеуленни эслегенди. Терекле ортасында жаяу жолчукъ бла ары-бери ёте, аладан бири, билмей этген кибик сундуруп, башын булгъап, фуражкасыны козырегун Къойчу улуну бурунуна жетдиргенди. Сёз къозгъар мурат бла. Иосифни буруну къанагъанды. «Бурунума не азчыкъ тийселе да, къанап къалыучу эди», - деп эсгере эди ол. Иосиф а къайры тёзерик эди! Ол кесин басынчакълатыучуладан туююл эди. Ургъанды да, бурунун къанатханны жаякъ сюегин сындыргъанды. Аны аугъанын кёрген нёгерлери базынмагъандыла Къойчу улуна тиерге. Аны къолу жетсе, биле эдиле аякъ юсюнде туралмазлыкъларын...

Жаякъ сюеги сыннганны, больницагъа салып, трубка бла аш жиберип тургъандыла ичине. Иосифни уа тутхандыла. Кеси кесин къорууларгъа эркинлигин мардасындан оздуруп хайырланнганы ючюн терслеп, эки жылны тюремде туругъа сюд этгендиле. Аны, элтип барып тохтагъан уголовниклени орталарына атхандыла. Тутмакъ юйноу босагъасындан атлагъанлай: «Парашаны ийисге, бизде жангы келгенлеге алай этдириу тёреди», - дегенди тахтада олтургъан пахан. Къойчу улу, аллайланы фронтда да кёрген эди да, биле эди уголовниклени адетлерин. Паханны тартып тахтадан атханды да, боюнундан тутуп, башын парашагъа сукъгъанды. «Сен алыкъа муну ийисин иги сезмегеннге ушайса», - деп. Андан туююш башланганды. Къычырыкъ-хахай! Къалауурла чабып кирселе, битеу ол камерада олтургъанла юй туюбюнде сойланып! Кимини буруну сынып, кимини мангылайы жарылып, кимини кёзю ырынындан чыгъаргъа жетип...

Йоска бла танышхан кюнюмде билген эдим бу айтхан затларымы. Уруш бошалып, беш-алты жыл озгъандан сора болгъан ишле эдиле ала. Болсада мени умутум аны уруш жолуну юсюнден жазаргъа эди да, анга къайтайыкъ.

БИРИНЧИ АСКЕР БОРЧ

Къойчу улу, жаяу аскер училищени бошاپ, лейтенант чыны бла къуллукъ этерик аскер бёломге келгенлей, кёп бармай Уллу Ата журт уруш башланды. Училищеден ол не жаны бла да айырмалы болду: сыртында жоюго бла узакъгъа чабыуда, илишан атыуда, разведка иште, сюнго сермешни амалларын хайырлангыуда эм д.а.к. Алай ала юйрениуле эдиле, жаннга къоркъуу болмагъан ишле. Урушда уа?! Бютюнда быллай уллу къазауатдан намысын-сыйын тас этмей, айыплы болмай чыкъгъан тынч болмазлыкъларын ангыламазча жаш туююл эди Иосиф. Ол немецлиле уруш этерге уста болгъанларын да билгенди. Къазауатны биринчи кюнлеринде окъуна кёрдю керти да алай болгъанын.

Фашистле бла сермешледе иги кесек седиреген жаяу аскер дивизия, Белая Церковь шахарны бери жанына ётюп, тохтады. Алыкъа шахаргъа

немещиле кирмеген эдиле. Алай ала алгъа кызыуу келедиле. Дивизияны комиссары полковник Володарский чакъырады сизни деп билдирдиле разведротаны командири Къойчу улуна. Бир ненча такъыйкъадан комиссарны аллында бийик ёсюмлю, кенг жауурунлу лейтенант сюелди. Жаш офицерни аягъындан башына дери тюрслеп къарап, полковник аны жаратханын букъурмады.

- Сизни бла разведкагъа барыргъа мен да угъай дерик туйюл эдим, алай...

- Манга этилген ышаныулу къыгъа кертичи болургъа кюреширме, жолдаш полковник!

- Жолдаш лейтенант, - деди Володарский шош ауаз бла, - дивизия жангы жерде къорууланыу ыз къурап бегиннгинчи, душманны, бир да болмаса да, бир ненча сагъатха тыяргъа керекди. Къыйын эм къоркъуулу ишни буюрама сизге. Биргенге барлыкъланы кесинг сайла, коммунистледен бла комсомолчуладан. Партия эм комсомол билетлени, башха документлени да штабда къоюгъуз...

Кеси иги таныгъан эм ышангылы жашладан 39 адамны сайлап, аскер борчну толтурургъа хазыр болгъанларын билдирди разведротаны командири полковникге.

Комиссар, кызыл аскерчилени ашыра, аланы хар бирин къучакъларды, келю толуп, сёз айталмады. Аланы ёлюмге жибергени ючюн, бир уллу терлиги болгъанча, мудахлыкъгъа тумаланды. Ол кимден да иги биле эди душманны авангардын тыяргъа баргъанланы артха къайтмазлыкъларын. Алай, не медет, уруш...

Къойчу улуну башчылыгъында ингир къарангысында ала жолгъа чыкъдыла. Саутлары – эки станковый пулемёт, автоматла. Пулемётланы станокларын, бергъыларын да солдатла кезиу-кезиу кётюре барадыла. Ала, Белая Церковь шахардан 5-6 километр озуп, гитче суучукъ кеп ёмюрлени саркъып ашагъан кырынны юсю бла ётген кепюрню ары жанында тохтадыла. Ротаны командири солдатланы эки къауумгъа бёлдю. Бирлери жолну онг, бирлери сол жанында окопла къазыугъа киришдиле. Жер къаты. Баям, кеп жылланы жугар ауузу тийген болмаз эди алайгъа. Аскерчилени бетлерин тер басханды, келеклерин сыртларына жабышхандыла. Командир а ашыкъдырады. Танг жарыгъынчы бошаргъа керек эди ишни. Тёбен жаны белги берирге, окопланы узакъдан эсленмезча жарашдырдыла. Лейтенантны буйругъу бла аскерчиле пулемётланы жолну эки жанында орнатдыла, автоматланы, гранатланы да хазыр этдиле.

Сакълайдыла, шум болуп. Июньну ахыр кюнлери эдиле. Кёк чууакъ, эртген аяз бетлерин сылагъаны хычыуун кёрюнеди. Не сагъышлары болур эди аланы ол такъыйкъалада? Баям, туугъан жерлерин, аталарын, аналарын, къарындашларын, эгечлерин кёз алларына келтире болур эдиле. Къыркъ биринчи жылны жай эрттенлигинде сермеш аланы биринчи эм ахыр сермешлери боллугъун ангылагъандыла ала. Аны себепли уа, фашистлени не къадар кеп къырып, жашауларын алай берирге хазыр эдиле.

Кюн жилтирегенлей, мотор тауушла эшитилдиле. Бир бронетранспортёр эм коляскасы бла бир мотоцикл келип, кепюрню ары жанында

тохтадыла. Бронетранспортёрдан бир ненча немецли солдат тюшдюле. Баям, ала разведкачыла болур эдиле. Гитлерчилени бирлери, онг жанына бурулуп, уллу болмагъан дуппур таба тебиредиле, башчалары сол жанына айландыла – агъач къыйырында талагъа. Тюппе-тюз ачыкъ жерде орналыргъа уа ким да телими болгъанды! Немецли разведчикле да алай суннгандыла. Къойчу улу ачыкъ жерни сайлагъаны бошдан туююл эди. Аны аскерчилерине артха жол болмагъанды. Ахыр солууларына дери сермеширге буйрукъ берилген эди алагъа.

Гитлерчиле, жол бошду деген акъыл бла, артха бурулуп кетдиле. Баям, ала кёпюрню тийресин иги къармамагъандыла. Ал хорламлары башларын хайран этген немецлиле аланы тыяр кюч табылмазлыгъыны юсюнден фашист пропагандагъа толу ийнангандыла.

Бир ауукъдан жолда гитлерчи жаяу аскерчиле кёрюндюле. Ала, башха болмай, парадха чыкъгъанча, төрт тизгинли колонна болуп келе эдиле. Женглери ёрге къайырылып, автоматлары боюнларына тагъылып, беллеринде темир бёрклери (каскалары) кюнде жылтырай. Командир сермешге хазыр болургъа буйрукъ берди. Команда берилгинчи атмагъыз, фашист солдатланы иги жууукъ келмеге кёюгъюз деп, къаты эсертди анга бойсунган аскерчилеге. Аллаи кезиуде бир такъыйкъа да жылча кёрюнеди. Ёлюм къазауатха кирирге хазырланганланы тёзюм-лери ахырына жетеди. Ма энди душман солдатланы бет сыфатларын окъуна эслерге боллукъду. Ала, чурукълары бла таш жолну тарх-турх этдире, ёхтем атлайдыла, кёплери аууз къобузчукъланы согъа келедиле. Ол Къойчу улун артыкъ да бек чамландырады. «Кёремисе сен аланы гынттыларын, музыка бла келгенлерин!»

Командирни «От ачыгъыз!» деген базыкъ ауазын, баям, немецлиле да эшитген болур эдиле. Энди бугъунур кереклиси жокъ эди. Эки станковый пулемёт колоннаны ортасына эки жанындан окъ жаудурдула (аскер тилде «кинжалный огонь» дейдиле). Ал тизгинде жууугъуракъ келгенлени автоматчикле къырып салам этдиле. Къарап-къарагъынчы тегерек фашист солдатланы ёлюклеринден толду. Алай ары дери да кёп сермешлеге къатышхан сынаулу немецли солдатла, биринчи абызыраулукъдан къутулуп, жан-жанына сюркелип, атып башладыла. Сермеш къызадан-къыза барады. Алларын тыйгъан къызыл аскерчиле кёп болмагъанларын сезип, гитлерчиле совет жигитлени окопларын къуршоугъа алып башладыла. Къойчу улу аскерчилерине тегерек къоруулануугъа тохтаргъа буюрду. Эки жанындан да къоргъашин жауун къаты жауады. Жашил кийимли солдатланы ёлюкleri кёпден-кёп бола барадыла. Къызыл аскерчиле да аз болдула. Кёплерин фашист окъла жыкъдыла. Саулары алыкъа атышдыла. Алай батырла бир бири ызларындан жан бердиле.

Аланы аз къалгъанларын билип, гитлерчиле төп-тегерекден юслерине секирдиле. Кюйсюз къол сермеш башланды. Жаула бир бирлерин автомат къалакъла, бичакъла бла урадыла. Кёп эдиле немецлиле, бек кёп, аны себепли уа ала онглу болдула. Бир ненча фашист солдат командирни ортагъа алдыла, саулай тутар ючюн. Къойчу улу аланы ары-бери быргъады. Къолу жетген аумай къалмай эди. Дагъыда юсюне чапханланы керох бла урду, гитлерчиледен бирини да кёкюрегине бичакъны

чанчды. Андан сора, тентиреп, аягы юсюнде туралмай, жерге жыггылды. Артындан келип, башына ауур зат бла ургъан эдиле...

Эс жыйып, кёзлерин ачханда, къатында эки фашист автоматчик сюелип. «Жесирге тюшюп къалдым кёреме немециле бла биринчи тюбешиюмде», - деген акъыл келди башына. Тёгерекге-башха кёз жетдирди. Нёгерлеринден бири да жокъ. Бары да ёлгендиле. Ачыудан жүреги чанчды, не этерин билмей, адыргыгъа къалды. Алай, къалай болду эсе да, биз борчубузну толтургъанбыз, олду ишни башы деп, кеси кесин жапсарыргъа кюрешди. Автоматчикле, тулпар таулуну ёрге къобарып, соруу этерге офицерге элтдиле. Гитлерчи обер-лейтенант, мазаллы совет офицерге бираз къарап туруп: «Ты есть коммунист?» - деп сорду. «Хау, коммунистме», - деп жууаплады Иосиф.

- Совет Союзуна иши битгенди, не къадар аякъ тиреп кюрешегиз да, германлы аскерлени тыяллыкъ туююлсюз. Сиз былайда бизни бир къауум адамыбызны ёлтюрдююз, кесигизни да къырдырдыгъыз. Не хайыр тапдыгъыз? Немечли аскерле Москвагъа дери барлыкъдыла тыйгъычсыз.

- Аны уа заман кёргюзтюр. Туура Москваны алсагъыз окъуна, сиз оруслуланы хорлаяллыкъ туююлсюз. 1812 жылда французла да алгъан эдиле Москваны. Историадан хапарыгъыз бар эсе, биле болурсуз ол урушну ахыры къалай бошалгъанын.

Къызыл Аскерни лейтенанты бла политика диалогну андан ары бардырыгъа суюмей, немечли аны кесинден тамата чынлы офицерге элтирге буюрду автоматчиклеге. Ол а агъач къыйыры талада чатырда эди. Къойчу улун ары сюрдюле. «Къачаргъа!.. Шёндюден тап кезиу табыллыкъ туююлдю. Агъач-жууукъда, ары бир къутулсам...» Алай сагъыш эте атлайды Иосиф гитлерчи автоматчиклени алларында. Бийик, уллу санлы болгъанлыкъгъа, Къойчу улу бек терк къымылдагъан, гиртчи адам эди. Артха суху бурулуп, алгъа немечлиден бирини автоматын сермеп алгъаны бла бирге бирсин уруп къаплагъаны тенг болгъанды. Ызы бла, экинчисин да къопмазча этип, агъач ичине ташайгъанды...

ЖАНГЫ ЖЫЛНЫ КЕЧЕСИНДЕ

Къышны къаты тутхан кезиую. Юшютюпмю къояды дерча сууукъду. Миус черек бузлап, конкур болгъанды. Душманлы алты быргъылы миномётлары ахыры да баш кётюртмейдиле. Къалайдан атханлары белгисизди. Аны билир ючюн «тил» алыргъа керек эди, онг болса – офицерни. Къойчу улу капитан чыны бла батальонну командири эди. Полкну командири аны батальонундан фашист миномётла орналгъан жерни билирге эм «тил» алыргъа разведчикле жиберирге буюрду. Разведка къауумгъа кеси башчылыкъ этерге суюгенин билдирди комбат полкну командирина. Ол угъай демеди.

Къойчу улу кесине нёгерле сайлады. Жигит жашладан. Аладан бири ленинградчы Николаев эди. Батыр, «тил» алыуда сынауу да болгъан жаш. 1942 жыл. Декабрьни 31-чи кюню. Бир ненча сагъатдан жангы, 43-чю

жыл келликди. Ма ол кюнню сайлады Иосиф разведкагъа барыргъа. Акъ маскхалатла кийип, Къойчу улу эм аны нёгерлери жолгъа чыкъдыла. Акъыртын, хар шыбыртха къулакъ сала барадыла разведчикле бир бири ызларындан. Бир улуу юйню къарелдисин эсеп, тохтадыла. Ол килиса эди. Немецлиле бизнича туююлдоле, ала жылыугъа кирмей амаллары жокъду, бютюнда бюгюн, жангы жылгъа тюбегенде деп ойлайды Иосиф. Энди бек сакъ болургъа керекди. Разведчикле килисагъа къаршы жуу-укълашхандыла. Аякъларын бир бирге ура, меямны аллында ары бла бери атлагъан къалауурну эседиле. Ол бусагъатчыкъдамы чыкъды, огъесе алышыныр кезиуу жетипми тура болур, къайдан билгин.

Къалауурну орунуна башхасы келди. Андан ары сакъларгъа жарыкъ туююл эди. Командир Николаевха белги берди къолу бла. Сюркелип барып, ол немецлини бичакъ бла тауушсуз ёлтюрдю. Иосиф нёгерлери бла бирге тюзюнлей килисаны ичине кирди. Къолунда маузери (урушда ол аллай керох жюрютгенди). Кёргенине ийнаныргъа къыйын эди. Жангы жылны байрамлап кеф болгъан немецлиле юй тюбюнде анда-мында тёнгереп. Бир офицер, столгъа къапланып, фуражкасы да бир жанына кетип, хурулдай. Иосиф аны керохну бурну бла желкесине тийип уятды. Кёзлерин ачар-ачмаз, Николаев гитлерчини ауузуна буштукъ сукъду. «Тилни» алып, аскер бёлюмге къайтханларында, ол капитан чынлы офицер болгъаны билинди.

Немецли бир затны да букъдурмай айтды: миномёт батарея орна-тылгъан жерни, аскер кючлери, техникалары, от ачарыкъ точкалары къалайлада болгъанларын да билдирди. Эртенлигинде бизни узакъгъа атычуу топларыбыз гитлерчилени позицияларына кючлю от ачдыла...

КРЫМСКАЯ СТАНИЦАНЫ АЛЫРГЪА

1943 жылны башында генерал-майор Пламеневскийни жаяу аскер дивизиясы Новороссийск шахарны тийресинде тура эди. Къанлы сермешледе дивизиядан кёп адам къорагъанды. Полклада, батальонлада, роталада солдатла болургъа кереклисинден эки кере аздыла. Майор Къойчуланы Иосифге генерал 647-чи жаяу аскер полкга башчылыкъ этерге буюрады. Алай полк полк дерча туююл эди, адам саны бла батальондан хазна озмай эди. Ол кезиуде Узакъ Востокдан кеси ыразылыкълары бла фронтха барыргъа суйген тутмакъланы келтиргендиле. Аланы Къойчу улуну полкуна къошаргъа оноу этгендиле.

- Бар да къара, таныш жангы солдатларынгъа бла. Аланы санга бериргеди умутубуз. Алгъыннгы тутмакъла бла иш бек къыйын боллукъду, алай сен аланы къапларына жыярыгъынга ишкелигим жокъду, - дейди генерал Къойчу улуну.

Бош тургъан ат орунну ичин тазалап, тюбюне салам жайып, тутмакъланы ары жыйгъан эдиле. Майор аланы кёрюрге барады. Кимле бла урушха киригин билдирге керек эди. Келсе, тюрлю-тюрлю зыккыл кийимли тутмакъла ат орунну тюбюнде саламда жатып.

- Ёрге туругъуз! – деп къычырады командир, саламда жатханла

бары да эшитирча. Ат орун узун эди.

Хо, бир да, кзулакларына да алмайдыла. Бирлери, аякларын кётюрюп, майорну «алгышлайдыла», башхалары карт ойнайдыла. Гитара соггуп, блатной жырла жырлаганла да бардыла.

- Ёрге туругуз!

Биягыча, эшитмеген кибик этип кюоядыла. Майор ючюнчю кере кычырганында, кюлонда гитарасы бла бир жаш, аллына келип: «Сен кыбан кибик уллу болганлыкыга, бизни кюркютургга кюрешме, биз сеничаланы кеп кергенбиз», - деп, башын артха буруп, нёгерлерине къарады, командирге айтханына аладан ыразылык излегенча. Сора, гитараны кылларына бармакларын жетдирип: «Блузки и корсеты, юбки и жакеты, разве я тебе не покупал», - деди Мурканы жырыны сёзлеринден. Кюйчу улу жашны чырайлыгын эм акылсыз да болмаганын эследи. Алай жергесин танытмай а жарарык туююлдо.

- Танышайык! Мен Жихаревме, Николай, - деди тутмак, - майорну кёзюне къарап.

- Танышайык! – деп, Иосиф анга ауур жумдуругун жетдирди. Гитарасы да бир жанына чартлап, Жихарев бир ауукыга дери ёрге кюбалмай турду. Аны керген тутмакыла майор бла ойнаргга жарамзалыгын ангыладыла...

Къырк ючюнчю жылда 1-чи февральны кечесинде Кюйчу улуну полкуна «531» бийикликде фронтну ызын юзюп, Крымская станицаны алыргга буйрук болду. Анга болушлукыга тенгизчи жаяу аскер батальонну эм автоматчиклени ротасын да бердиле.

Разведка билдиргенге кёре, немециле алайда юч кьатлы кюруулануу ыз кюрагандыла. Биринчисинде – румынлиле, экинчисинде – власовчула, ючюнчю ызда – эсэсовчула. Аланы барына да подполковник Герих Грисман башчылык этгенди.

Полкну штабы бийикликге чабыуул этиуню планын жарашдырады. Эрттенликде сагьат алтыда немецилени кюруулануу ызларына бизни киле топладан бла миномётладан кючлю от ачхандан сора батальонла алгга тебиредиле. Биринчи ызны терк окюна юздюле, алай экинчисинде власовчула болмагачча кьаты сюелдиле. Кюйсюз сермешде ала барысы да жокь этилдиле. Немесли траншеяланы ючюнчю тизгининде, Крымская станицаны жанындан ачылгач кючлю отха чыдаялмай, батальонла жерге жатдыла. Бир такыйканы оздурмай, мадар этерге керек эди. Кюйчу улу, аскер бёлюмлени командирлерин кыйып, 5-минутлук кенгеш бардырды.

Жангыдан гитлерчилени окопларына топла бла миномётла жыйырма минутну ичинде ёлюм от куюдула. Тамата лейтенант Кацукону тенгизчи жаяу аскер ротасы эм полкну лейтенант Смирнов башчылык этген пулемёт ротасы бла бирге майор Кюйчу улу атакагга кётюрюлдо. Аны ызындан битеу полк «531» бийикликге ёшюн урду. Гитлерчиле, чыдаялмай, артха кьачдыла. Андан сора дивизия алгга тебиреди. Онеки сагьатны баргач сермешде кеп солдатла бла офицерле чынтты жигитлеча жан бердиле. Полкну командири майор Кюйчу улуну ауур жарасы бла госпитальгга жибердиле. Командование аны Къызыл Бай-

ракъны ордени бла экинчи кере сауғалаугъа кѣргюзтгенин билмеген эди Иосиф.

Артда Къойчу улу бла Николай Жихарев кертиси бла да танышхандыла. Оруслу жаш тутмакъда тургъанында, Хутай деп бир малкъарлыны таныгъаныны юсюнден хапар айтхандан сора. Иосиф, айхай да, ол Занкиши улу болгъанын эрлай окъуна ангылагъанды. Андан сора Жихарев бла терк-терк тюбеше, хапарлаша тургъанды. Майор, аны жигитлигин жаратып, анга кѣз-къулакъ да болгъанды. Алай къазауатда ким кимни окъдан сакъляяллыкъды?!

Днепрни жагъасында къанлы сермешледен биринде Жихарев ауур жаралы болгъанды. Майор, аны излей, ол къуллукъ этген разведка ротагъа баргъанында айтхандыла Жихаревни медсанбатха элтгенлерин. Къойчу улу ары ашыгъышлы жетгенди.

- Коля, Коля! Мен сени бусагъат госпитальгъа жибертейим. Къоркъма, иги болурса, - деп, жапсарыргъа кюрешгенди.

- Угъай, жолдаш командир, - дегенди Жихарев, эринлерин кючден къымылдата. – Манга болуру болгъанды. Сизге бир тилегим барды.

- Айт, Коля, сени тилегинги толтурмай къоймам.

- Хуржунумда анамы адреси барды. Аны ал да, жаз анама. Мен аны жангыз жашыма. Ол ат орунда болгъан иш ючюн а кечгинлик тилейме.

Ала Жихаревни ахыр сѣзлери эдиле...

Аскерден къайтхандан сора Къойчу улу туугъан эли Яникойда Байсолтанланы Алимни атын жюрютген колхозну бухгалтериясында счетовод болуп ишлегенди. Къыралны аллында быллай къыйыным барды деп, ол бир заманда да махтанмагъанды, кесине къуллукъ да излемегенди. Урушну узакъдан къарап кѣрген кѣпле шахарда фатарла алгъанларын, автомобиль къоллу болгъанларын, тюрлю-тюрлю льготаланы хайырланганларын биз билебиз. Къойчу улу уа, совет халкъны Уллу Хорламына къыйыны тиймегенча, колхозда гитче ишчикде ишлеп, андан башха бир зат да излемей, жашауун алай оздургъанды. Жаннетде жатсын! Мен аны халына бюгюн да сейир этгенлей турама. Ма аллай адам эди уруш жолла бла Германиягъа дери баргъан, жаяу аскер полкнуну командири гвардияны майору Къойчуланы Иосиф – Йоска.

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий.

КЪРАЧАЙНЫ КЕРТИ УЛАНЫ

Магометни юсюнден биринчи кере мен токъсанынчы жыллада эшитген эдим. Къарачайны бушуу кюнню бла байламлы «Жамагъат» организация митинг къурап, бизни да чакъыргъан эдиле. Стадионнга кѣп адам жыйылгъанды. Айхай да, чыгъып сѣлешгенле жарсыулары, кемчиликлени юсюнден да айтадыла. Къатыбызда суюлгенледен бири: «Ай, Магомет болса эди, ол жарсыула бизге жетмез эдиле», - деди.

«Айып этме, тамата, кимди Магомет дегенинг?», - деп сорама.

«Чотчаланы Магометни юсюнден айтама. Халкъ ючюн къайгыргъан, керти, чынты адам эди», - деп жууаплады.

Тукъумун эшитгенлей, мен да сагъяма. Чотчалары бизни тукъум къарындашларыбыз болгъанларыны юсюнден атам, жаннетли болсун, кѣп хапар айтыучу эди. 2008 жылда Чотчалары тукъум чекге бизни да чакъырадыла. Учкулан ѳзенинде адам кѣп, бизге тойоюн бла тубейдиле.

Аттолары, Ботталары да жыйын болуп баргъанек. Чотчаланы тукъум таматасы Аbuk-Алийни къонакълагъа эс бѣлгенден тышында жумушу кѣп эди, болсада мен, тѣзалмай, Магометни юсюнден сорама.

Халкъ чачылгъандан сора Аbuk-Алий билгенин айтды, Къарачай-Черкес республикада белгили журналист Джазаланы Балау да къолунда болгъан материалланы бергенди.

Чотчаланы Шаухалны жашы Магомет 1908 жылда Хурзук элде туугъанды. Сабийлигинде къой кютюп, юйге отун этип, чалгъы чалып тургъанды. Бирси сабийледен айырмалы болгъаны уа харзатны да билирге суюгени, окъургъа итиннгени бла байламлы эди. Жашау болумлары тыйгъан болур эдиле, жетижыллыкъ школну иги жетген жаш болуп бошайды. Ол кезиуде жети классны бошагъанла иги окъуулу болгъанлагъа саналгъандыла. Алай Магометге ол азлыкъ этгенди. 1929 жылда Къарачай -Черкес совет партия школгъа киреди, кеси да комсомолну члени, элде активист къауумуна кирген. Совет партия школну да айырмалы бошайды. Аны эсге ала, Ростов шахарда Шимал Кавказ Комвугъа жибердиле. Окъуун мында да айырмалы бошайды. Аны бла тохтамайды. Ол кезиуде Сталин атлы Шаркъны урунганларыны коммунист университе-

тине киреди. 1937 жыл кызыл диплом кюллу болады. Магометни таныгъанла ёмюрю окъугъанлай кетгенди дей эдиле. Орус тилни уста билгенди, ингилиз тилден ангылауу болгъанды, артдан къазача, кыргызчыча селеширге да юйренгенди. Совет партия школну бошагъандан сора, Магометни Хурзукда партиячейканы секретарына саладыла. Ангылатуу ишни таймай бардырып, къара танымагъан жашланы партиягъа кирирге келлендиреди.

Кесигиз билесиз, коммунистлеге окъургъа, ишлерге да жол ачыкъ эди. Артдан Магометни Микоян шахарда милицияны область управлениасыны башчысыны политика жаны бла орунбасарыны кюллулгуна саладыла, ары дери ол мында – НКВД-ны белюмонде бир жылны уполномоченный болуп тургъанды.

1938 жылда уа облисполкомну председателини кюллулгун ышанадыла. Бир жылдан а ВКПб-ны Ставрополь крайкомуну эл мулк эм аш-азыкъ хазырлагъан секторуну таматасы болады.

Магомет ишге ат башындан къарагъан адам туюл эди. Аны эбине жетгинчи тынчаймагъан, бирсилени да тынчайтмагъан, къурау хунери болгъан партия башчы уста ангылай эди айныу жол экономика бла байламлы болгъанын. Облисполкомну председатели болуп ишлегенинде, промышленностьну, эл мулкно айнытуугъа уллу кыйын салгъанды. Аны башчылыгъы бла Худесе, Морхда, Даусузда, Курджиновода агъач жарашдыргъан заводла ачыладыла. Микоян шахарда тери ийлеген, кийим тикген фабрикала ишлендиле. Жегетейде, Преграднода заготскотла ишлеп башлайдыла. Ол жыллада Къарачай автоном область кемюр къазыудан, картоф, нартох тирлик бла саулай крайда алчы болады, кечюучю Къызыл байракъ бла эки кере саугъаланады. Жаш адамланы ичинде окъу-гъа киргенле кеп боладыла.

Облисполкомгъа келгинчи, Магометни СССР-ны Баш Советини Миллетле Советге депутатха айыргъан эдиле. Айхай да, ол кюллулгун да миллетине жарар ючюн, толу толтургъанды. Жолла, кепюрле ишлегенди, жангы рудникле ачылгъандыла. Микоян шахарда медицина, педагогика училищеле, устазла хазырлагъан институт жетишимли ишлейдиле. Ол окъуу юйледе устазлыкъ этгенлени асламысы къарачай миллет эди.

Гитче Къарачайда, айтхылыкъ къарачай кумалы атланы ёсдюрген завод битеу дунягъа белгили болады, мында жау-бишлакъ завод, промкомбинат да ачылады. Адам санына кере, къарачайлы инженерле, врачла кеп боладыла. Къырал заёмгъа жазылыу бла область крайда биринчи болады.

Чотча улу 1944 жылгъа дери СССР-ны Баш Советини депутаты болгъанлай кылады. Болжалыны алай созулгъаны уруш башланганы бла байламлы болады. Ол кезиуде Магомет Зеленчук районну секретары болуп ишлей эди. Урушха бармазгъа эркинлиги болгъанды, алай не заманда да ал сатырда тургъан къарачайлы жашны ким тыярыкъ эди. Кеси ыразылыгъы бла урушха кетеди. 1941-1943 жыл-

лада къанлы сермешлеге къатышады.

Ол батальонну, полкнун комиссары, дивизияны командирини политика жаны бла экинчиси, тамата инструктор да болады. Бетденбетге фашистле бла 56-чы дивизияны санында тюбешгенди, кеси да партбюроуну секретарыны къуллугунда.

1941 жыл октябрь айны сууукъ кюнлерини биринде Ростов областьны Анастасьевка элине фашистле чабыууллукъ этедиле. Танкла, аланы юслеринде жаяу аскерчиле къоргъашин отнун къуюп, кёгъа самолетдан толады. Магомет комиссары болгъан полк, къоруулануы ызда бегинип, согъушха хазырланады. Борч не да этип, душманны тыяргъады. Биринчи келген юч танкны топландан атып къюйдюредиле, тегерекни чарс басхандан, кече-кюн болгъаны билинмейди. Сауут кючю кеп болгъан фашистле ёшюн урадыла, бизникиледен да къоранч кеп. Юч сагъат чакълы барады уруш. Эки санитар да ёлгенлери себепли, сюркелип барып, Магомет жаралы аскерчилени ташаракъ жерге чыгъарады, автоматны да къолундан кетермей от ачханлай турады. Ингушлу тенги Албогачиев Магометни къаннга боялгъанын кёрюп, анга жан атды, ол ауур адам болгъаны себепли, кючден чыгъарады къоргъашин отнун тюбюнден. Ол кезиуде душманны огъу аны да аямайды.

2008 жылда журналист Джазаланы Балун Магометни этген жигитлигини, ингушлу тенги Албогачиев Магометни юсюнден да жазып, ингуш тилде чыкыгъан «Сирдало» газетге жиберген эди. Пятигорск шахарны санаторийлерини биринде Абука-Алий, Балун, мен да газетни редактору Хусен Шодиевге жолугъабыз. Къарачайлы Магометни ингушлу тенги Магометни къадарындан бир хапар билдиригиз деп тилейбиз. Бир ауукъ замандан Ингушдан Магометни жашы, къысха жууукъларындан бири Къарачайда Чотчалагъа къонакъгъа келип, кеп хапар айтадыла. Чотчаланы Магомет кечгюнчюлюкте юч ингуш юйюрге болушлукъ берип тургъаны да ачыкъланады. Бюгюн эки тукъум да байламлыкъ жюрютедиле.

Эки жеринден ауур жаралы болгъан Магомет сермешни ахырына дери турады. Ол кюн комиссар кеплени жанларын къалдыргъанды.

... Бакуда 1544-чю номерли госпитальда жатханда, жаралары сау болгъунчу да, Чотча улун госпитальны башчысыны заместителине саладыла. Артдан аны Краснодарны 1606-чы номерли госпитальна кёчюредиле, алайда да 1945 жылгъа дери комиссарлыкъ этип турады.

Уруш бара тургъанлыкыгъа, тылда партия организацияла ишлейдиле, фронтха болушлукъ керек эсе, къурау хунерлери болгъанла да керек, ол жаны бла ВКПб-ны Ставрополь крайкомунда болум аламан туюл эди.

ВКПб-ны Ставрополь крайкомуну секретары П.Копейкин алгъа Магометни кесине, артдан южный фронтну командующиси, генерал-полковник Толбухиннге къагъыт иеди. Магометге жибер-

ген кьагъытында: « Сен юч кере ауур жаралы болгъанса, саулугъунг артыкъ аламат туююлдо уруш бардырырча. Сени крайкомда ишлеген заманынгдан бери танийбыз. Ызынга къайыт, сынаунг, къурау хунеринг бек керек болуп турады, партия совет кьуллукъда иш берликбиз», - деп жазады. Ол 1943 жылны жай айлары болады. Толбухиннге ийген кьагъытында да крайкомну секретары «Чотчаланы Магометни бизге жиберигиз, партия -совет кьуллукъчула жетишмейдиле», - деп тилейди. Командование тилекни толтурады. Алай бла Чотча улу къарачай халкъ кёчюрюлгенден сора да 1944 жылны жай айларына дери Черкес обкомну эл мюлк бёлюмюню таматасыны экинчиси болуп ишлегенди. Халкъ кёчюрюлгенине жюреги кюеди, туугъан журтуна барса, бош кьалгъан юйлеге, сууугъан от жагъалагъа къарап, башына къан чапханча болуп айланады. Ол кючлю адам болмаса, сынауу, хунери хорламаса, ол къыйын жыллада халкъ саулай да къара чёпге тюшгенде, къарачай жашны партия кьуллукъда ким тутарыкъ эди? Ол кезиуде урушдан журтларына келген къарачай жашлагъа Магометни уллу болушлугъу болгъанды. Келгенлени тутаргъа, миллетни ызындан Азиягъа ашырыргъа деп НКВД-ны жашыртын буйругъу бар эди. Ол сынаудан малкъарлы жашла да ётгендиле, урушну хорлап, совет власть тохташдыргъан учузлукъну хорлаялмагъан.

Не жашырыу барды, жукъ сезмеген жашланы ёлтюрюп да тургъандыла. Башларын келтиргенлеге ахча саугъа берилгенди, бандитлени кьурутханнга санап. Ол болумну уста билген Магомет урушдан къайытхан жашланы тегерегине кыйып башлагъанды. Алай бла 54 адамдан бир отряд кьуралгъанды. « Быланы саулуукълары орунуна келсе, фронтха ашырлыкъбыз. Анга хазырлайбыз», - деп тургъанды ишекли болуп соргъанлагъа. Жашла асламысында жашырын тюбешгендиле, аланы кишиге да дерт жетдирир умутлары жокъ эди, бир бирни сакъларгъа керек эди. Бир жол, училищени бошап, Жегетей жанына төрт лейтенант жаш келедиле. Къарачай элдеде кьалгъан ногъайлы тиширыула алагъа аш-азыкъ бла болушадыла, тилден кьоркъуп, юйлеринде уа туталмайдыла, Тышында айланган жашланы юсюнден хапар НКВД-гъа жетеди. Аланы излеп башлайдыла. Ногъай тиширыула, адам жиберип, Магометге билдиредиле. Тутуп, кьоратырыкъларына ишек жокъ эди. Магомет, нёгерле къурап келип, жашланы алып кетеди. НКВД-ны оночулары Чотча улун кеслерине чакъырадыла: «Таулада урушдан къайытып, бугъунуп айланган къарачай жашла бардыла, аланы тутаргъа кесигизникиледен карательный отряд къура, иги ахча аллыкъсыз», - дейдиле. Магомет Магомет болмаз эди, ишни ахыры къайры бара тургъанын билмесе. «Да мен нёгерлерими фронтха хазырлай турама. Андан эсе бугъуп айланганланы келтирейик да, кесибизге кьошайыкъ. Эм алгъа фашистлени ууатыргъа керекди. Мен, СССР-ны Баш советини депутатыча, керекли жерге билдиргенме», - деп, кьагъытланы кёргюзтеди. - Сиз а бизге жашланы къазауатха ашы-

рырча бир-эки вагон табаргъа болушугъуз».

Ма алай этип, Магометни отрядына дагъыда жашла къошуладыла. Эртте-кеч болса да, дау этериклерин сезген, нёгерлери бла оноулашып, эки вагонну да алып, Азиягъа, халкъны ызындан атланадыла. Бу жерледен чыкъгъандан сора, Магомет, аскер кийимлерин кийип, темир жол станцияланы таматаларына депутат къагъытын кергюзтюп: « Биз фронтдан къайытып келебиз, энди бизни, къарачайлыланы, башыбызгъа бош этгендиле, манга бу жашланы Азиягъа элтирге борч салыннганды», - деп ангылата, чырмаусуз Азиягъа жетдиле.

Чотчаланы Магомет Къыргъызстанны Талос областыны арасы Талос шахаргъа тюшеди. Къагъытларына къарайдыла да, обкомгъа инструктор этип аладыла. Андан кёчгюнчю халкъгъа къуллукъ этеди.

Кёп турмай уруш да бошалады. Магомет төрт жылны обкомда ишлейди. Мында да аскер низамгъа юйретген, не къыйын жумушха да ал бургъан жаш намыслы, айырмалы толтурады ишин-жумушун. Партияны Талос обкомуну секретарлары Маматов, Толобаев жолдашла, анга уллу багъа бере, грамотала бла талай кере саугъалагъандыла, эки- юч кере Ташкентге дери солуртгъа ийгендиле.

Областьда сабан ишле башлансала, Магомет солуу не болгъанын билмей айланнганды. Къыргъыз колхозлада къарачайлыладан кёплени игирек ишге салыргъа, ачлыкъ-жалангачлыкъ сынагъанлагъа болушады.

Сатыу-алыу жаны бла артха къалып тургъан Талос облпотребсоюзда производство бёлюмге таматагъа да ишни къуарар деп саладыла. Ышаннганларына сокъуранмайдыла. Керек болгъанда уа, Талос шахарны къыйырында къуру къарачайлыла жашагъан Иоганенсдорф эл советге председатель этедиле. Мында битеу Къыргъызстанда биринчи болуп къарачайлыла Вильгельм Пик атлы колхозну къурагъан эдиле. Малчылыкъны, жерчиликни айнытыуда жетишимлери ючюн талай жылны саугъаланып тургъанды. Ол жетишимледе Магометни къыйыны да бар эди. Ата журтха къайтырдан алгъа жыллада уа Талос шахарда райпогъа таматалыкъ этип тургъанды. Юй бийчеси Саний да кийим тикген фабрикада цехни таматасы болуп ишлегенди. Экисине да Аллах сабий бермеген эди, туугъан жерлерине къайтханда уа, бир къызчыкъны алып, туугъан сабийлерича ёсдюргендиле.

1957 жылда Къарачай-Черкес автоном область къууралгъанлай, Магометни чакъырадыла. Анга эки къуллукъдан бирин айыр дейдиле: облизполкомну председателини экинчиси неда Къарачай райкомну секретары. Магомет Къарачай райкомгъа барыргъа таукел болады, ол кезиуде райкомну биринчи, экинчи секретары да эбизеле болгъандыла. Микоян-шахарны аты да Клухори. Чотча улуну миллетге жетген зорлукъгъа жюреги къайнап тура эди. Энди уа, тюзлюк хорлап, эрттеден кюсеп тургъан журтларына къайтханда, эбизеле

юйлени, жерлени да эркин этип кетерлерин излейди. Ётгюрлюжо жетмей къаллыкъ туююлдо. Райкомну бюросунда эбизеле бу жерден 24 сагъатны ичинде кетерге керекдиле деп, сёзю кесгин салады. Аны бла да тохтамай, чёрчек жашланы бир къауумун жыйып, эбизеле турган юлге айланып, женгил аякълы болугъуз деп, арта туракъламайды. Эбизеден делегация къуралып, Тбилисиден да уллу къуллукъчула келип, Чотчаланы Магомет бизге тынчлыкъ бермейди, хыны селешеди, иги къуралып чыгъаргъа къоймайды деп, крайкомгъа, обкомгъа дери тарыгъып айлангандыла. Миллет айыраса деп, жууапха тартыргъа къорешгенле да болдула, алай Магомет айтхан сёзюнден бирден эки болмаганды.

Бир ауукъ замандан жангыдан колхозла, совхозла къураладыла, организацияла, предприятияла ачыладыла. Чотча улу ауур акъыллы адам болгъанына бир шарт келтирейик. «Тауланы бизден киши сыйырлыкъ туююлдо, тюз жерледе орналыгъыз, журт къурагъыз», - деген сёзлерин кепле эшитип, къулакъ салгандыла. 1957 жыл область советге депутатха айырылган Магомет ал сессияланы биринде къарачай миллетге иш бериуню, къурулуш керекле бла жалчытыуну юсюнден къаты селешеди. Ардан да, область Советни депутатыча, халкъгъа кеп зат бла жараганды.

Жарсыугъа, ол кезиуде да суймегенле, кир жагъаргъа излеп, онглуракъ адамлагъа жол бермей, халкъны атын аманнга чыгъарыргъа къорешип тургандыла. Партияны пленумларында, конференциялада жалган ётюрюклени айтып, алгъа барыргъа къоймай турганла болгандыла. Ол угъай эсенг, кёчгюнчюлюкню тюзге санаганла да чыкъгандыла. Бийик партия къуллукълада ишлегенле, кир сёзлени айтып, жалган дауну тюзге чыгарып, сёз айтырыкъланы да ауузларын къысдырып турганлары эсиздеди. Магомет партияны жолундан таймаган, чырта къоркъа билмеген, айтыр сёзюн арта салмаганладан болганды. Халкъгъа къыйын заманлада ол КПСС-ны Ара Комитетини секретары Сусловха къагъыт жазганды, 1939 -1941 жыллада аны биргесине крайкомда инструктор болуп ишлеп турганды. Ол жыллада Суслов Магометни ишине уллу багъа бергенди. Андан бери тюрленген болмаз, болушну иги биле болмаз деп, базынып жазган къагъытны къол жазмасы Абукалийни архивинде сакланады.

« КПСС-ны обкомунда, облисполкомда, милицияда, прокуратурада, район башчылыкъда къарачайлыла жокъну орунундадыла. Уллу къуллукълада ишлерге адамларыбыз да кепдюле. Сора бизге жол нек берилмейди?»-деп жазганды ол Суловха. Къагъытына жууап келмеди. Экинчи кере жазгандан сора, сизде обкомда къарала турады деп, аты-саны болсун деп келди жууап. Магомет тохарыкъладан туююл эди, акъгъа-акъ, къарагъа-къара деген адам къуллугъуму сыйырыла деп сагъыш этмегенди. Иш арта тюзелгенинде аны къыйыны да барды. Сулов а къарачайлылагъа игилик этмегенди, ёлгюнчю, терс къараганлай турганды.

Чотчаланы Магомет жашаууну ахыр кюнлерине дери (ол 1973 жыл ауушханды) кѣп къуллукълада ишлегенди. Къарачай шахарда къурулуш керекле чыгъаргъан заводну директору, бу районда аманат кассаны таматасы, Къарачай райисполкомну бѣлюмюню таматасы, эл мюлкню юсю бла ишлеген комиссияны председатели болуп тургъанды. Пенсиягъа чыкъгъандан сора да жамауат ишлеге, миллетни оноууна къошулгъанлай тургъанды, кѣп саугъалагъа тийишли болгъан, Уллу Ата журт урушну биринчи, экинчи даражалы Къызыл Жулдузну, Къызыл байракъны, Сыйлылыкъны белгиси орденле, он майдал бла саугъаланнган кишини сыйын, намысын кѣрюп, тукъум чекде Къарачай шахарда махтаулукъну аллеясына атын жазарча жумушха къараргъа келишген эдиле. Бююнлюкде Магометни аты жазылгъан мермер къанга анда кесини сыйлы жерин тапханды.

Жууукъ заманда аны юсюнден китап да чыгъарыкъды.

***БОТТА УЛУ Мухтар,
журналист.***

ОГЪУРЛУЛУКЪНУ ЖАРЫГЪЫ

1929 жыл. Жашау Холам-Бызын-гы ауузда да айный, кенгден-кенг белгили бола баргъан заман: тар тау жолну кенгертиуге салыннган кюч бютюнда бек эс бурдурады кесине. Ол ишге къоншу эллени адамлары да къошадыла юлюшлерин. Ишни бек къайнагъан кезиуу апрель-май айладады – халкъ чалгъыгъа чыкъгъынчы заман.

Уллу, гитче да къууана эдиле кенг, айланч жолну ёргеден-ёрге созула баргъанына. Энди анга суху саркъгъан черек окъуна хатасын жетдираллыкъ туююлдо – жол андан кенгирекде болур ючюн адамла бир-бир жерледе къаяны, уллу ташланы атдырып, жонуп, алай этгендиле кеси ишлерин.

Шауаланы Ахмат да андады, бюгюн биз хапарын айтырыкъ адамны – Магаметни атасы. Кюнлени биринде уллу къыйынлыкъгъа тюбейдиле жолчула – аланы юслерине жер оюлуп, бек бушуулу иш болады – жети адам ёледи. Ол санда Шауаланы Ахмат да. Алыкъа бир жылы толмагъан Магамет ёксюз болады. Андан арысысында Магаметни анасы Таубий-чеге юч жашны бла эки къызны сау-эсен ёсдюрюр ючюн не кече, не кюн тынчылыкъ тапмай – эр киши, тиширыу ишлени да беллерин бюге жашаргъа тюшеди.

Жети жылы толгъандан сора Магамет школгъа жюрююдо. Несин айтаса, окъуугъа кёл салыуу, ариу къылыгъы бла кесин устазлагъа, тенглерине да суюдюреди. Алай ол жетинчи классда окъуй тургъанлай, эсде болмагъан къыйынлыкъ тюшеди. Миллетге, - 7-мартда 1944 жылда Шыкъыгъа Совет аскерчиле келедиле. Ала школда тохтадыла. Ач болурла, узакъ жол жюрюген адамлагъа ушайдыла, бизни да аскерде адамларыбыз былача, къайда болса къыйынлыкълагъа тюбей айлана эселе уа, дегенни айтып, шыкъы-чыла алагъа аш-азыкъ элтедиле бир-бирге ал бермей. Алай школда парталаны ууатып, от этип, болгъанны аякъ тюп этип тебиреген-лерин а чыртда ангыламайдыла. Былай нек этесиз деген болса уа, кёкюрегине ушкокну тиреп тохтай эди.

8-чи мартда уа кёргозтдоле ала кимле болгъанларын, Шыкъыгъа нек келгенлерин. Танг атмай Шауаланы Ахматны юйюне да кирдиле совет солдатладан ючеулен. Насыпха, ала Ахматны тамата жашы Саги-

дуллахдан тюнене келген письмону бла суратны стол юсюнден кёрюп, алагъа эс бурдула.

- Къарагъыз бу ишге, - деди солдатладан бирлери, - Шаваев Сагидуллах, мени туугъан шахарымда – Орехово-Зуевода уруш этеди...

Андан сора аскерчиле бу юйюрню адамларына артыкъ къаты болмайдыла, керекли затларын ашыкъмай жыйышдырыргъа къоядыла.

Шыкъычыланы барын да элни ортасында майданга жыядыла. Андан а ёзеннге – машинала тохтагъан жерге тигелетедиле, хапчулары да аркъаларына тагыып. Сора быланы «студебккерлеге» жюклеп, Нальчикге ашырадыла. Хар вагонда бек азындан 47-шер адам бар эди. Андан сора уа Къыргызстанга дери узакъ да, азап да жол.

* * *

Магаметге окъууун андан ары бардырыргъа онг болмайды. Ол ишлерге колхозну терек бахчасында тохтайды. Жангы жете келген таулу жашчыкъ анда таматаладан кёргенин этип, тереклени – жараусуз, кёгет бермезлик бутакъларын кетерирге, тюплерин къазып жумушатыргъа, семиртгичле берирге тохтамай юйренеди. Кёпле сейирге окъуна къаладыла аны хар тюрюю ишге алай тири къармашханына. Артда Магамет тереклени бек иги битгенлерин кёргенинде сейир окъуна этедию «Колхоз бу къадар кёгетни къалайына сыйындырыкъды?» - деп, кеси кесине кёп кере сорады. Ма алай башланады Шауаланы Ахматны жашы Магаметни терек бахчалада ишлерге сюймеклиги.

1951 жылда Магаметни Къыргызстанны Пржевальск шахарында терек бахчачыланы билимлерин, иш усталыкъларын ёсдюрген курслагъа жибердиле. Жаш анда кёп затха юйренеди, кёп билмеген затын ангылайды.

Аланы колхозда алма, кертме, шаптал тереклени къаллай сортлары иги тирлик берликлерине тюшюнюп, аланы ёсдюрюрге кереклисин ангылатады артха къайтхандан сора мюлкню оноучуларына. Аны оюмуна уа не заманда да эс бургъандыла колхозну таматалары бла специалистлери.

Кёчгюнчоле туугъан жерлерине къайтырыкъдыла деген хапар чыкъгъан заманда аны кетмезин ма ол затлары ючюн сюйгендиле. Болсада, Магаметлары 1958 жылда Кавказгъа келип, Шалушка элде тохтайдыла – Шыкъыгъа барыргъа эркинлик жокъ эди. Мында «Красный Восток» колхозда да Магамет терек бахчачылыкъда тохтайды ишлерге. Шалушкада элни бек къыйырында 66 гектар жерни алгъан шаптал терек бахча мюлкню оноучуларын эрттеден тынгысыз этип тура эди, бир тюрюю хайыр бермей. Арт жыллада анда бир тюрюю иш бардырылмагъаны да аны ючюн эди. Шауаланы Магамет ол терек бахча бла тынгылы шагъырей болгъандан сора, анда ишни къолгъа къаты алады. Алай кёп адам ышанмайды Шауа улу «жашауларын тауусхан» шаптал тереклеге жангыдан жан салыр деп. Магамет анда ишин бийикликлери терекле-

ни бийикликлерине жетген заранлы хансланы чалдырыудан башлайды. Андан сора тизгин орамланы - терек тыплени жумушатыу. Ызы бла элни акьсакьалларындан - эсли адамларындан оноу излеп, тереклени кьургьакь, жараусуз бутакьларын кетерирге усталыкьлары жетишген адамаланы жыйып, ол ишни да айыпсыз тамамлатады, суу да саладыла. Энди бу терек бахчада этген жумушланы барысын да санап турмайыкь да, ол жер эки жылны ичинде айтып-айтмазча бай тирлик берип башлагыанын эсге тышюрюп кьууанайыкь.

Мен кеп жылланы ичинде Шалушканы школунда устаз болуп ишлегеним себепли, Магаметни жашауунда кесим керген бир кьауум шартны сизге туура этейим былайда. Бек биринчиден айтырым, бу асыл адам бизни школну устазлары, окьуучулары бла да кеп жылланы ичинде тынгылы шуехлукь жюрютгенди. Школчуланы производство бригадаларында терек бахчачылыкь жаны бла звено кьурайды ол. Шауа улуну хайырындан звенону колхозну терек бахчасында кесини энчи жери бар эди. Кюз артында, кышхыда звенону адамлары бла терек бахчачылыкь жаны бла дерсле бардырычусун да эсигизге салайым. Ол борч а Шауаланы Магаметни бла колхозну агроному Марина Карданованы боюнларында эди. Мюлкню башха специалистлери да школгьа керекли заманларында сылтаусуз табылып тургьандыла.

Школчула кеслерини участкаларында ишлеу бла чекленмегендиле – терек бахчачыланы бригадасыны таматасы Магамет Ахматович кьалайгьа десе, алайгьа баргьандыла.

*Сурутда (солдан онгнга):
Шауаланы Магамет бла Кючменланы Хадис терек бахчада*

Школчула Магаметни бригадасында ишлеген кезиу

Унутмагъанма – бир жол тамата классланы окуучулары Магаметге барып, былай айтадыла:

- Магамет Ахматович, сизге төрт минг жаш терекчик келтиргенлерин да, аланы салыргъа адам кюч жетмей тургъанын да эшитгенбиз. Бу иште колхозгъа кѐлюбюз бла болушургъа сюебиз.

- Да келгенигизни уа бек иги этгенсиз, алай бюгюн мында сиз этерча иш жокъду, - дейди Магамет, терекле орнатырча уручукъла къазыучу техникабыз сыныпды.

- Жарсымагъыз, - деп, окуучула бир аууздан къычырадыла, ол жумушну кесибиз эталлыкъбыз.

- Алай эсе уа, угъай демейме, - деп, Магамет суйдюмлю бшарды.

... Жашла, къызла да экиге-ючге юлешинип тохтадыла ишге. Кѐзю бла кѐрмеген ийнанырыкъ туююлду ол кюн школчула бир тюрлю айыпсыз тамамлагъан ишни. 76 школчу 727 жаш терек орнатхан эдиле ол кюн.

Ол жыллада республикада терек бахчачылыкъны айнытыугъа уллу магъана бериле эди. Партияны Чегем райкомну оноуу бла Шалушкада, районну башха мюлклеринде да ол ишге уллу эс бурулады. Шалушканы колхозу Пятигорск таба баргъан уллу жолну эки жанындагъы жерине кѐп санда кѐгет терекле орнатыргъа борч алады. Шаулары Магаметге тынчлыкъ къайда аллай кезиуде. Бир кюн Бахсанда, плодопитомникде, экинчи кюн а Черекни плодопитомникине барады, ишин тынгылы этгинчи тынчаймайды. Алада жаш тереклени кеси суйген сортларын тапмаса, республикны селекция станциясына къуулады.

Ма алай эте къурагъанды Магамет не жаны бла да махтау бла айтылгъан терек бахчаны. Шауа улу бюгюн да алай ыразы болуп айтады ол уллу иште Шалушканы школчулары этген болушлукъну юсюнден. Артда къууанч сагъатлы болуп къараучу эдиле школчу жашчыкъла бла къызчыкъла кеслерини къол къыйындарын тереклени ариу чакъгъанларында, бай тирлик бергенлернде кѐрюп.

Сынаулу, иш кѐллю Магаметни айтыуу бла мында дагъыда кѐп жерледе терек бахчала ѓсдюрюлгендиле. Шалушканы мюлкюнде терек бахчала 500 гектарны алгъандыла ол заманда. Аланы барысы да Шауаланы Магаметни оноунда болгъандыла. Аллай ауур да, жууаплы да иш Магаметни кѐп затха борчлу этеди. Биринчиден, жаш тѐлюню ингирги школуна жюрюп, орта билим алады, Черекдеги плодопитомникде, Краснодарда терек бахчалыкъ жаны бла дайым ишлеген курслагъа барып, билимин, усталыгъын да ѓсдюреди.

Терек бахчалада алай тынгылы къурагъан эди Магамет ишни, бригаданы адамларына кюн сайын бар да сен ол, сен а бу жумушну тындыр деп, турур кереклиси жокъ эди; хар ким кеси борчун иги ангылап, аны айыпсыз тамамлагъанды. Шауа улу Аналаны Хыйса, Кашиф Бжекшиев, Гуиса Апажев, Руслан Карданов, Назир Тлупов, Мухамед Мазихов, Хабий Даов кибик нѐгерлерини атларын бюгюнлюкде да жюрек ырызлыкъ бла сагъынады. Хар ишге да къоллары жарашхан тиширыула уа! Сѓз ючюн, Вера Пшихачева, КъМАССР-ни Баш Советини депутаты

Зулижан Шакова, Гемулань Саний, Габоланы Лена, Зоя Крачаева тереклени кзуругъан, жараусуз бутакъларын кесген, терек бахчалада кзурткъумурсхагъа - заранчылагъа къажау химикатла чачхан заманда эр кишиледен артха къалмай ишлегендиле.

Мен кеп жылланы ичинде Шауаланы Магаметде керген адамлыкъ шартларыны барысын да санап туруп акъылда туйюлме, алай аны бет сыфатында болгъан иги илишанларына акъыл берип къарасам, ниетини тазалыгъын къюзгюдеча кереме. Ол адамгъа тырман эте билмейди; кесини ариу къылыгы, иш келлюлюгю, алгъа итинилулюгю бла уллугъа, кичиге да юлгю болгъанлай келеди.

1960 жылда Чегем районну аскер комиссариаты кеп жаш адамны, аланы къауумунда Шауаланы Ахматны жашы Магаметни да аскер усталыкъгъа юйретир, ол жаны бла билимлерин да ёсдюрюп акъылда белек заманнга Урван эл тийресинде орналгъан аскер бёлюмге ашырады. Жашла кеси борчларын айыпсыз толтурадыла, Магамет анда да алчыды. Кюнлени биринде Шауа улу къол-бет жууар, кесини тизгинин жыяр акъылда суу жагъагъа тигелейди. Бир заманда иги да арлакъда бир къарелдини кереди. Не болгъанын кеси да иги ангыламай, жюрегинде уллу тынгысызлыкъны сезеди. Сора барады ол къарелдини къатына. Алайда бир жашчыкъ суугъа кёмюлоп, Магамет сермеп къююнуна алады. Аны, сабийни, солууу окъуна чыкъмайды. Бир заманда ауузчугъундан аз-маз хауачыкъ ургъанын сезеди. «Сауд!» Къычырады Магамет тенглерине. Кёзню ачып-жумгъунчу заманнга алайгъа эки-юч жаш жетедиле. Кюрешип, жашчыкъгъа солуу алдырадыла. Ызы бла мычымай жетдиредиле медпунктха.

Алай бла жашны жанын ёлюмден сакълайдыла. Ол Эски Урухда жашагъан 9-жыллыкъ Леуан Хахоков болуп чыгъады. Жаш бюгюн да сау-эсенди, жетген киши болгъанды. Ол заманда Шауаланы Магаметни кишилигини юсюнден «Красная звезда» газет статья жазып чыгъаргъанын кепле бюгюн да унутмагъандылыа.

Не заманда да Магаметни терек бахчаларында бай тирлик жыйыла келгенди. Алай 1975 жылдача уа угъай. Шалушкачыла кеслери жыйып

Шауаланы Магамет ишинде

бошайлмай, Гюржюден, Азербайджандан да адамла келип болушханлары мени эсимдеди. Къыралны узакъ областьларына Шалушкачыла ол жыл 1800 тонна жемиш жибергенлери баямды халкъгъа. Бир бёлек терек бахчачы Москвагъа Халкъ мюлкню жетишимлерини Битеуосоюз кёрмючюне баргъанлары да алай.

Бир къауумла уа къыралны тюрлю-тюрлю даражалы саугъаларына тийишли боладыла. Шауаланы Магамет а Урунууну Къызыл Байрак ордени бла саугъаланады.

Бююнлюкде Магамет солуудады. 82 жылы болады. Саулугъу игиди, жарыкъ кёллю адам, быйыл жашау нёгеринден айырылып, бек мудах болгъанды. Анга къарыу жокъду. Ол затны ангыламагъан киши тюйюлдю Магамет. Келинлерини адамлыкълары, тудукъларыны, аладан туугъанланы да ёсе, окъуулу бола баргъанлары жашау кёллю этеди халкъ суйген адамны - Шауаланы Магаметни. Аны бир туудугъу – Аздор Владикавказда Суворов атлы аскер училищени бек иги белгилеге бошاپ, бусагъатда Санкт-Петербургда Аскер-медицина академияда окъуйду.

***Геннадий
КОММОДОВ***

УНУТУЛМАЗЛЫКЪЛАДАН БИРИ

Жазыу ишни ауурлугу, кыйынлыгы, кыуанчы да барды. Аны айыпсыз тамамлар ючюн журналистден кеп зат изленеди. Бек биринчиден, фахмунг, кьолгъа алгъан темангы юсюнден кереклисича ангылауунг болургъа керекди. Жазыу бла кюрешген адам ол тюрлю ышанладан юлюшлю эссе, ишин базыныулу, ийнаныулу тындыраллыкъды. Аллай журналист менсиниулюкден, болмачы гынттыдан да кенг тутады кесин.

Аскер тематиканы кьолгъа алып, Улуу Ата журт урушну жигитлерини юслеринден кеп жылланы ичинде тохтамай статьяла, очеркле, хапарла жазып тургъан журналистлеге бек сукъланама. Алагъа хурмет этерге барыбыз да борчлубуз. Мен да кьолумдан келгенича жаза-жаза турама урушха къатышхан адамларыбызны юслеринден. Бизни тёлю уруш кыйынлыгъын сынагъанды, ёз журтунда баргъан сермешлени кёзю бла кёргенди. Алай иги ангыламагъан теманга урушда болгъан адамны кёлю кюлмезча зат жазгъан бек кыйынды. Аны себепли ол ишни жаланда документлеге, эрттеден сакъланнган письмолагъа жырлагъа, керти адамланы керти хапарларына таянып этерге кюрешиучюме. Мусукаланы Ахматны жашы Алийни юсюнден жазгъан заманда да ол жорукъдан чыкмагъан эдим.

Халкыбызны белигили жазыучусу Кациланы Хабу, бир жол 1969 жылда мени юйюне чакъырып, Мусукаланы Алийни юсюнден (Алий бла ол эгечледен туугъан эдиле) очерк жазарымы тиледи. Письмола, телеграммала башха документле да чыгъарып салды столгъа... Аны тилегин кьолумдан келгенича тамамладым да, «Унутулмазлыкълардан бири» деген ат бла 1969 жылда 26-чы июльда «Коммунизмге жол» газетде очерк басмаладым. Андан берисинде жангы тёлюле ёсгенлерин да эсге алып, Алийни юсюнден очеркми жангыдан басмалауну хатасы болмаз деп ойлайма.

Мусука улуну жашауундан кысха хапар айтхан бир материал экинчи кере басмаланнганды газетибизде (2-чиси 2003 жылда декабрьде) бир адам жазып. Анда былай айтылады: «Аны таныгъанла айтханнга кёре, Алий от жюрекли жаш болгъанды. Урушуну биринчи кюнлеринде окъуна кеси ыразылыгы бла фронтха кетгенди. Къалайда болгъаны, кыйсы сермешлеге къатышханы бизге белгили туююлдю. Аны юсюнден бир киши да хапар айталлыкъ туююлдю...» Газетибизде кеп жылланы ишлеп тургъан адам жазады алай. Алийни юсюнден жазылгъанны окъумагъан эсе тынгылап кьояргъа керек эди ол журналист.

Алий урушха дери миллет газетибизни культура бёлюмюне башчылыкъ этип тургъанды. «Заман» газетни редакциясы урушда ёлген журналистлерине мемориал къанга ишлетгенди. Анда Мусукаланы Алийни аты да жазылыпды. Алийни юсюнден жазгъан заманыбызда ол зат эсгерилсе да хатасы жокъду деген магъанада айтама аны.

Алий «Комсомольская правда» гезетни редакциясында ишленди бир кезиуде деп да эшитген эдим аны тенглеринден. Сора мычымай Москвагъа, ол газетни редакциясына письмо жазып жибереме. Ма андан

Мусукаланы Алий юй бийчеси Рита бла

алгъан жууабым: «Мусукаланы Ахматны жашы Алий «Комсомольская правда» газетни редакциясында ишлегенини юсюнден бизни архивизде бир тюрлю шарт к'алмагъанды».

Жазылгъан очеркини тюрлендирмей ол халда басмалайбыз.

Бюгюн ол бизни арабызда жокъду. Алай жашаугъа атала салгъан кыйынны душманнга аякъ тюп этдирмез ючюн кюрешде этген жигиглигин сакълагъан к'агъытла уа к'еп затны юсюнден хапар айтадыла. «Багъалы к'арындашым Хабу... Тюнене мен Нальчикге бармазлыгъымы билгенме. Кесим тилеп бюгюн фронтха кетип барама. Башына б'ерк кийип фронтха бармагъан уллу адамсызлыкъ болгъанын айтыр керелиси да жокъду...»

К'енделенчи жаш Мусукаланы Алий анасыны эгечинден туугъан Кациланы Хабугъа жиберген письмоларындан биринде кесини адамлыкъ борчун к'алай ангылагъаныны юсюнден жазады.

Ол жарыкъ к'еллю, оюнчу, кесин н'егерлерине с'ойдюре билген жаш болгъанды. Биргесине окъугъанла, ишлегенле, бош таныгъанлары окъуна Алийни юсюнден бирде к'еллери к'етюрюлюп, бирде к'еллери толуп хапар айтадыла.

«К'уш уясында не к'ерсе, учханында аны этеди», дегенча, Север

Кавказда белгили революционер Мусукаланы Ахматны жашы, атасыча, Туугъан журтун суйгенди, анга кыйынлыкъ тюшген кюн кюлуна сауут алып, душманны юсюне эрча сюелгенди.

Бусагъатда биз 30-чу жыллада чыкъгъан республикалы газетлени бетлеринде Мусукаланы Алий жазгъан очерклени, статьялары, фельетонлары окъуйбуз. Ол фельетонлары кёбюрёк жазгъанды. Малкъарда биринчи журналистледен бирини – Алийни, жютю, оюмлу сёзле бла жазылгъан статьялары заманны баш илишанларын кёржюзтгендиле, адамлары хайырлы ишлерге кёллендиргендиле, ариу жашаргъа юйретгендиле. Алий, билгенин бирсилеге ангылата, кеси да кёп затны билирге, ангыларгъа итингенди.

Отузунчу жыллада республикабызда спортну суйгенле футбол командабызда Мусукаланы Алийни, Сотталаны Адилгерийни уста ойнагъанларына къараргъа деп, стадионнга ашыгъып келиучюлерин кёпле бюгюн да кёллери кётюрюлюп айтадыла. Ала команданы намысы ючюн кеслерин бир да аямагъандыла.

Башда сагъыннганыбызча, адамла Алийни, ол да адамлары кёзбаусуз суйгендиле. Хабу, уруш жыллада Алийден алгъан письмоларын, телеграммаларын кюлуна кезиу-кезиу алып, окъургъа башлап, алай ауузундан сёзон чыгъаралмай, сакъал тюбю кълтырай, онг кюлу бла кенг мангылайын кызартхынчы «ийлей» олтурады.

Мен письмоланы бири-бири ызларындан тауушуму чыгъармай окъуйма. Совет офицер, тюз ниетли коммунист къанлы урушда хорлам бизники боллугъуна толу ийнаннганы хар сёзонде ангылашынды. Ата журтха суймеклиги да алай. «... Хабу, менден Дадусагъа тансыкъ салам айт. Валераны уа кююнунга алып, кёкюрёгинге къаты кысып, ол мен суйюучю толу ууртчукъларындан уппа эт» (Дадуса Хабуну юй бийчесиди, Валера уа жашы). Алий хар письмосун ол сёзле бла бошайды. Башлагъан а фашистленн къалай ууата баргъанларындан хапар айтыу бла этеди.

«Багъалы къарындашым Хабу! Кёп жазаргъа заманым жокъду, биз Западха ашыгъабыз. «Къонакъларыбыз», аякълары басханны кёзлери кёрмей къачадыла артха...»

Мусукаланы Алийни 1942 жылда Владивостокда биринчи жаяу аскер училищени бошагъандан сора 635-чи жаяу аскер полкга жибердиле. Анда таулу жашны взводу командирине саладыла. Ол анда, кесини письмоларында ангылашыннганыча, солдатланы таукелликге, душманны кёрюп болмаулукъгъа, Туугъан журтну сюерге къадалып юйретеди. Аны хар сёзю, хар атламы, тизгинлиги, билимлиги, аскер техникадан уллу ангылауу болгъаны терен магъаналы дерс да, юлгю да эдиле солдатлагъа. Ол себепден аны взводу къанлы сермешледен хорлам бла чыгъып тургъанды.

1943 жыл. Кеч кюз артыды. Эрттенликде кюн таякълары эркинликни кюлгъа алгъандыла. Алай уруш тютюню тегерекни мутхуз этгенлей турады. Фашистлени бла совет солдатланы араларында къаты сермеш бир кесек заманнга шош болгъанлыкъгъа,. эки жанында да тынгысыз-

лыкъны чеги жокъду. Душман алайда бизникилени онглудукъларын ангылагъанлыкъгъа, Днепр сууну онг жанында орналгъан бир элде къаты аякъ тиреп, алайдан тепмез ючюн къан-къазауат этип кюрешеди. Бир заманда Мусукаланы Алийни взводуну аскерчилери бирде нартох бахчала ичи бла, бирде уа ачыкъ жерледе жерге бауурланып, алгъа барадыла Ала элге жууукълашадыла. Алайда Алий взводха буйрукъ берип, бир кесек заманнга сабырлыкъ алыргъа кереклисин антылатады. Мусука улу кесине оноу этген командования бла телефон байламлыкъ тохташдырады. Болсада совет солдатланы эслеген фашистле от ачадыла. Ол кезиуде командованиядан взводха быллай буйрукъ бериледи: «Хар къарыш жер ючюн жан-къан аямай кюрешигиз! Позичияны терк-терк тюрлендиригиз, от ачылгъан жанына тохтамай эс бургъанлай туругъуз».

Таулу жаш Украинаны жеринден немецли малгъунланы къыстар ючюн жана тургъан отха арсарсыз киреди. Аны взводунда оруслула, белоруслула, къазахлыла, гюрзюнлюле, дагъыстанлыла да болгъандыла. Ала барысы да не ючюн къазауат этгенлерин, не ючюн жан берликлерин уста билгендиле, душманнга къажау, туугъан къарындашлала бирликде къаты уруш этгендиле.

Алий Хабугъа ол кюн жазгъан письмосунда быллай тизганле бардыла: «Багъалы Хабу! Жашауумда бюгонден къыйын кюнюм болмагъанды. Биз узакъгъа созулгъан къыйын къазауатдан сора Днепрни къатында бир элни немецли малгъунладан эркин этдик. Энди станция ючюн кирликбиз сермешге. Бусагъатда окъ, топ тауушла жерни титиретедиле, ушкок отну ийиси солуубузну тохтатып къояды. Командный пунктну экинчи кере алышындырабыз. Кёп болмай, шинелими женгин осколка юзгенди, аны мен аркъама желпегей къаплап тура эдим... Станцияны къолгъа этгенибизлей, хорламыбызны юсюнден санга бир бёлек сёз жазарма... Дадусагъа тансыкъ салам, Валераны уа мен этиучюча, кёкюрегинге къысып, къаты къучакъларса».

Артда Хабу Алий ол сермешден къалай чыкъгъанын соралмагъанды. Къадар алай болур эди, Кациланы Хабу аны ахыр письмосун хар къолуна алгъаны сайын Алийни сыфаты кёзюне кёрюне, хычыуун да, таукел да ауазы къулагъына эшитиле жашайды, тынгысызлыгъыны, термилиуюню чеги болмай. Ол Алий къуллукъ этген аскер бөлүмге письмо жазып, жаны кибик кёрген къарындашыны ахыр сагъатыны юсюнден толу хапар билдириллерин тилейди. Ол заманда Мусукаланы Алийни биргесине болгъан офицер Жданов, Хабуну письмосуна жууап къайтара, 1944 жылда 19-чу январьда быллай жазгъанды:

«Тамата лейтенант жол. А.А. Мусукаев арт кезиуде батальонну штабыны начальниги эди. 1943 жылны октябрь айында душман Днепрни онг жагъасында тохтап, алайгъа аслам кюч жыйып, аякъ тирерге бек кюрешгенди. Бизни аскерчиле алыкъа душманнга къажау от ачмай белек заманны тургъандыла. Аны тактика магъанасы уллу эди. Бек биринчиден а, буйрукъ сакълай эдик. Немецли фашистле уа бизни таба окъ жаудургъанларын тохтатмайдыла. Алай юсюбюзге чабаргъа уа базынмай эдиле. 635-чи жаяу аскерни командири офицерлени блиндажгъа

жыйып, душманнга къайсы жанындан чабаргъа кереклисин ангылатады.

Кѣп да турмай, полкнуну командованиясы душман бла кезиулю сермешде хар офицерни борчун белгили этеди. Батальонну штабыны начальниги Мусукаев ол заманда командирге былай айтады:

- Бюгюн мени урушха кирирге эркин этеригизни тилейме. - Командир анга жууап бермей иги кесек заманны тынгылайды. Ахырында тамата лейтенантны тилегин толтурады.

Алий, кѣп да мычымай, бир къауум аскерчи нѣгери бла Днепр сууну жагъасы бла ѳрге жашыртын барып, душман сакъламагъан жанындан от ачады. Алайда къаты сермеш башланады. Немецлиле битеу кючлерин Мусука улуну аскерчилери таба бурадыла. Ол заманда бизни бирси аскерчилерибиз фашистлени экинчи жанларындан чабыуулдукъ этеди-ле.

Душман жунчуйду; кѣп адамындан, сауут кючюнден да айырылады. Болсада ол, тышындан болушлукъ тапхандан сора, бир кесек эс жыйып, урушну отун жангыдан къабындырады.

Алайда биз Днепрни иги кесегин къолгъа этебиз. Ол кюн Мусука-ланы Алий башындан, сол инбашындан да ауур жаралы болады. Биз, ол сермешден сау чыкъгъанла, сейир этген зат а буду: ма алай да болуп тургъанлай, медсанбатха кеси бир тюрлю болушлукъсуз барады Алий Мусукаев. Бизни жаш тенгибизни чынтты кишилигине ол зат окъуна шагъатлыкъ этеди.

Андан сора Алий кѣп жашамагъанды. Ол жигит аскерчи, оюмлу командир эди. Алий Ахматович Къызыл Жулдузну ордени бла саугъаланнганын да эсигизге салайым.

Биз барыбыз да Алийни атын жюрегибизде сакълайбыз».

Умутсуз жашау – отсуз кесеу болгъанын иги ангылагъанды Алий. Хар заманда ахшы умутлары кѣллендиргендиле аны алгъа – уруш отуна кирген сагъатында да. Алай тынчлыкъ а тапмагъанды жюреги, анда тюзлюк зорлукъ бла эрча сермешгенлей тургъанды, ѳлоп кетгинчи.

ШАУАЛАНЫ
Хасан

ЖЫРЧЫ МАГАМЕТ

Не заманда да Магаметни тенглери аны жарыккылыгына бла таукеллигине сукълана келгендиле. Жыр айтып башласа уа, къайдагылары да унутуп, тынгылагъандыла анга. Магамет ахшы ышанларына кертчилигин а бир заманда да тас этмегенди. Быллымда жаш тёлуге аталгъан къууанчалада сёлеширге, уруш отунда, иш юсюнде чыныккыгъан адамланы чакъырыргъа тебиреселе, Къантемирланы Магаметни аты биринчилени санында айтылгъанды. Ол, жыл саны сексенден иги да атлагъан адам, бир заманда эрингенлик этмегенди, тири-тири атлап жетгенди чакъырылгъан жерге.

Мен Къантемирланы Магаметге биринчи кере 1994 жылда тюбегенме. Ол заманда аны жашау жолу бла шагъырей болур муратда иш этип баргъан эдим Быллымгъа. Аны администрациясыны башчысы Созайланы Суфиян элни жашауундан, аны адамларыны юслеринден ушакъ этгенибизде, халкъгъа, къыралгъа тюз боюнлу къуллукъ эте келген акъсакълланы атларын санады да, ала кюн сайын да сёлери, къолларындан келген жумушлары бла да жамауатха эс тапдыра жашагъанларын белгиледи.

Къантемирланы Магамет аллай огъурлу таматаладан бирлери болгъанын а энчи чертди. Андан сора Магаметге тюбеп, кёп ушакъ этдим, аны юсюнден манга башхала да айтдыла кёп аriu сёз.

Магамет дуниядан кетгенди, алай аны юсюнден билгеними халкъгъа тура этерге сюеме.

Магаметни Уллу Ата журт урушха деричи жашауун жаланда бир айтым бла ангылатып къояллыкъбыз: кеси кесин таныгъанлы, малладан айырылмагъанды, отузунчу жылланы ахырында къыралда тохташдырылгъан низамгъа тийишлиликде кёп таулу жашла бла бирге аскер усталыкъгъа юйренип тургъанды.

- Мен урушну башланганын Бажыганда эшитген эдим, - деп, эгерди Магамет. – Быллымдан иги кесек жаш, къыз ары барып, колхоз маллагъа бичен эте эдик. Кёп эди малыбыз. Несин айтаса, битеу жашауубуз анда тургъан заманчыгъыбызгъа къор болсун дерча, зауукълу эди кечибиз, кюнубюз да. Бизни фермаларыбыз болгъан жерден узакъ

бармай Къарагъайбулакъ деп Ногъай эл бар эди. Анда ногъайлы къарындашларыбыз кеслери этген сыратдан да келтирип, андан да тарта, тойну кечени бир кезиуюне дери къыздырып тургъанбыз. Айтып къояйым, ол сырадан ичгенликге, кеф болгъан, кесин тапсыз жюрютген адамыбыз болмагъанды. Жашла, къызла да ол заманда намысны бек бийикде жюрютюучю эдиле.

Бир ингирде, биз да той эте тургъаныбызлай, Бажыганны таматасы Чабдарланы Къасым, бир гетенбеш мешиначыкъ бла келип, бизни къатыбызда тохтайды. Ол сабыр сёзлю, оюмлу, адепли адам болуучу эди. Тюз кёргенибизлей окъуна, аны мудахлыгъын барыбыз да сезебиз. Тойну тохтатабыз. Къасым бизни бла саламлашады да, бир кесек тынгылап тургъандан сора былай айтады:

- Германия Совет Союзгъа уруш ачханды, бир жерде тирелмей, болгъан жерни уруп алып келеди... Былай туруу ишден туююлдо. Сизни арагъызда аскер хазырлыкъгъа юйренгенле къол кётюрюрюз.

Жыйында менден сора киши да къол кётюрмеди. Башха жашла аскер хазырлыкъгъа юйренмеген эдиле.

Ол ингирде окъуна Магаметни жолгъа хазырлайдыла. Чабдар улуну айтханына кёре, Магамет алайдан Быллымгъа угъай, тюзюнлей Нальчикге военкоматха барыргъа керекди. Болсада жаш кече бла юйюне барып къайтыргъа таукел болады. Ол бирде бир элден экинчисине баргъан арбагъа мине, кёбюсюнде жаяулай, аманны кебинден жетеди Быллымгъа. Олсагъат окъуна элни оноучуларына тюбеп, ишни болушун ангылатады. Алай ала Магаметни мал аш хазырлау ишине тогъуз-он кюнню болушурун тилейдиле. Угъай демейди. Алай Чабдарланы Къасымны айтханын ... Толтурмагъанына - Бажыгандан Нальчикге военкоматха барып къалмагъанына уа бек тынгысызды. Ол да, башхала да районнга, Нальчикге, Ордженикидзеге, Майкоп шахарлагъа дери барып, аскер хазырлыкъгъа юйренип айланган заманларын окъуна айтыучу эдиле командирле, бир тюрлю къайгъы башланганлай, кесигизни излете-чакъырта турмай, тюзюнлей военкоматха барып къалыгъыз деп.

Магамет он кюн колхозгъа чалгъы чалады. Онбиринчи кюн Быллымдан сегиз жаш (аладан Къантемир улу акъсакъалны эсинде къалгъанла – Мурачаланы Татыу, Шауаланы Мажир) Кёнделеннге – район арагъа барадыла. Жашлагъа экишер ат бередила. Жашла аланы бирлерине минип, экинчисин адежге тутуп, Нальчикге кетедила. Темир жол станцияда атланы вагонлагъа жюклеп, кеслери да ол поездге минип, жолгъа атланып кетедила. Была Кърым таба баргъанларын ангылатханла болгъандыла...

Тюз эди ол хапар. Бёлек кюнден быллымчы жашла кёплени санында Кърымгъа жетип тюшедиле.

Анда бир капитан жаш мени атларымдан бирине кёзю къарайды да, соргъаны-оргъаны болмай жюгенинден тутуп, алып кетип тебирейди, - дейди Магамет. - Мен бермезден, капитан къоймаздан, оллахий, иги кесекге дери демлешебиз, ол атны бергенден эсе жанымы берлик эдим. Алай, не этериксе, кесингден кючлюге тюбесенг, бой салмай амал жокъ.

Нёгер жашым – Бечелланы Адилгерий атымы сыйыртханым ючюн уллу кыйынлыкь сынап тургъанымы кёрюп, кьагъытчыкь жазады да (ол окъуулу адам эди), аны кьолума тутдуруп, штабны начальнигине жибереди. Къагъытда быллай сёзле бар эдиле: «Бери колхозда кесим ёс-дюрген ат бла келген эдим. Аны уа менден сыйыргъан этгендиле. Артха кьайтарырынгы тилейме...»

Аллахха шукур, атымы кьайтарадыла. Алай ол капитан а арталлы да ыразы болмагъан эди. Къайда кыйын, кьоркьуулу жер болса, ары жиберип турду мени.

- Тамата, уруш жылладан эсингден кьалгъан затладан бир кьауумуну юсюнден хапар айтсанг, бек ыразы этерик эдинг, - дейме мен Магаметге.

- Айып этме, бусагъатда, кьалай эсе да, кьартлыкьгъа хорлатхандан болур, акъылыма кёп затны тюшюралмайма. Алай хар заманда да кёз юсюмден кетмей тургъан бир хапарны уа айтайым.

Бир кьалын агъачны ичи бла артха ыхтырылып барабыз. Жипиден, балчыкьдан, атлап онг жокьду. Жолгъа неда ачыгъыракь жерге чыкьгъаныбыз болса уа, немецчиле узакьдан марап, уруп кьаплайдыла. Бир заманда Шауаланы Мажирни да, мени да атларыбызгъа окь тийип ёледиле. Андан арысында уа, хапчуларыбызны сыртыбызгъа кётюрюп, кючден атлайбыз. Бара-барып бир жерде тохтайбыз. Сора командирибиз мени, Улакъланы Добайны, Шауаланы Мажирни, дагъыда бир оруслу жашны чакьыртып, алайдан узакь болмай орналгъан бир элге барып, анда тургъан немецчиле атлы аскерчилемидиле, огъесе угъаймы - билип кьайтыргъа буюрады. «Ишигиз бек кьоркьуулуду, бек кыйынды, - дейди командир. – Алай, кьоркьуп, кёлсюзлюк этсегиз, сизге келлик палахны унутмагъыз...» Алайда бир кьагъытха да кьол салдырады.

Сёзсюз, биз буйрукьну толтурургъа таукел болуп атланабыз жолгъа. Ол заманда Добайда болгъан кишиликни юсюнден айтып тауусаллыкь туйюлме. Улакь улу кёнденлечи жаш эди. Урушдан сора аны кьара чёпге салып тургъанларын да билеме. Алай ол мен таныгъан Добай Ата Журтуна кёлсюзлюк этерикди деп, аны «хаталарын» кёзюм бла кёрюп турсам да ийнанырыкь туйюлме.

Алайда Магамет сагъышха кетди да, хапарын бир кесекге тохтатды. Баям, урушдан кьайтмай кьалгъан тенглери эсине тюшген болур эдиле.

- Ол элде немецчиле тургъан уллу юйге бауурланып жетезиз. Добайны жигитлигини хайырындан юйню эки мойюшюнде сюелген эки кьалауурну да тунчукьдурабыз. Терезеге жууукь барып кьарадыкь да, фашистле юйню ичинде аямай тойну бардыра тургъанларын кёрдюк. Халек ичипдиле. Ала атлы аскерни адамлары болмагъанларын да ангылайбыз. Бир заманда Добай ол юйню арт жанында бийик темир басхычны эслейди да, аны бла ёрге ёрлеп тебирейди.

- Не этесе, юйюбюзню кьурутаса, артха кьайт, - деп, бирден бирге алып тилейбиз.

Ол унамайды. Ары ёрлегенден сора чардакьгъа секиреди. Анда бир эшикчикини ачады да, малгъунланы тюз юслерине кьарап кьалады. Ызы бла алагъа аямай гранатланы быргъайды. Оллахий деп айтама, фашист-

лени кычыркылары дуняны титирете эди. Добай да энишге секирип туюшеди. Ол заманда жан суюгин чыгъарады да, аны да кетюрюп алайдан агъач ичине кючден кытулабыз. Бу ишле Севастопольну кыатында болгъанлары да эсимдеди.

Кърым областьда Бахчасарай шахардан узакъ болмай, бир къол ичинде тохтагъанбыз. Гирхожандан Отарланы Исхакъ, Быллымдан Мурачаланы Татыу, Шауаланы Мажир, Кенделенден Улакъланы Добай, дагъыда бир кыауум таулу биргебизге. Биз кездюреуюкле бла къарап, чатны ары жанында немецилени керюп турабыз. Ала да бизни кергенлерине ишексизбиз. Аны себепли ёрге суюлирге окъуна кыоймайдыла командирле. Бир заманда Мажир: «Татыу жаралы болгъанды», - деп кычырады... анга Кавказгъа кыайтыргъа буюрмады къадар. Ким не ары-бери десе да немецли фашистледе кюч уллу эди. Бир заманда самолётла жетип (ала Американыкыладыла деген хапар чыкыгъан эди), немецилени башларындан окъну, топну алай кыуймасала, фашистле алайдан бирибизни да сау иерик туююл эдиле.

- Магомет, Кърым тийрелеринде болгъан кыаты сермешлени юслеринден жыр этгининги, аны бек ариу жырлагъанынгы да эшитгенме. Бюгюн ол жырны айтсанг, бек ыразы боллукъма, - дейме.

- Да жыр жырланыргъа деп этиледиди да, тынгыла, - деди Магомет.

ТУУГЪАН ТАУЛАРЫБЫЗДАН УЗАКЪДА

Бизни таулагъа ушамайды
Кърым тауланы ауушу,
Команданы ангылатмайдыла
Самолетланы тауушу.

Къоркъмагъыз, жашла, къоркъмагъыз,
Бойгъа кирген барымы ёледи?
Бизни аллыбызда орус командир
Команда бере келеди.

Уруп, тартып чыкыгъанбыз, Мажир,
Сапунгораа ауушха,
Хауа кюкюрейди, жер да титирейди
Былайда пулемет тауушха.

Кыайда ёлюр дейсе
Бюгюн былайда ёлмеген!
Сау къалгъаныбыз Быллымда хапар айтыр,
Алай ийнанмаз кеси кермеген.

Быллымчы жашла, бюгюн
Бир аман кыырылдыкъ.

Энди Быллымгъа Кърым атарбыз,
Былайда къабырла салып жатарбыз.

Ит фашистлени сюрюп ургъанбыз
Сары къамишде батмакъгъа.
Ким ёлгенди дейдиле, ким сауду дейдиле
Алийланы жигит Ахматха.

Къуруп къалсынла бу истребительле,
Энтта башыбызда учалла,
Мурачаланы къыйнлы Татыу,
Окопда къанла къусады.

Ит фашистле бир аман келдиле,
Шынжыр кибик тизилип,
Жигит Залимхан жатады, харип,
Белинден эки юзюлюп.

Жигит Адилгерий жан береди,
Субай санларын узатып,
Аны къаны агъады,
Къауданны къызартып.

Биз письмо жазсакъ ,алай жазыучу эдик:
«Ата-анагъа салам», - деп,
Окъ тийген жашла къычырадыла,
Ой кёрмей къалгъан анам деп.

Бир бирибизни кёргюзтмейди
Атланы терлеген тютюнню.
Кёзюбюзню ачдырмайды
Пулемет окъланы жилтини.

Жашаулу болсун Улакъланы Добай,
Фашистлеге кёлюн къандыргъан.
Улакъланы Добайды дей элле,
Бюгюн блиндажны жандыргъан.

Совет танкла алда баралла,
Къызыл байракъла жел эте.
Добай взводха команда береди,
Кеси кесине кёл эте.

Отарланы Исхакъ келеди,
Къан хылы-мылы сюркелип,
Бизге бу кюнню келтиргеннге,
Бизден да аман кюн келлик.

1943 жылда Къантемирланы Магамет ауур жаралы болады. Сора, анга иги багъып, аягъы юсюне саладыла да, юйюне ашырадыла. Биягъы колхозда къолундан келген ишден артха турмайды, тейри, Кавказда да, кёчгюнчюлюкде да малчылыкъдан хазна айырылмагъанды. Къыргъызсатндан къайтхандан сора, Быллымда эл бригадир болуп да тургъанды бир ауукъ заманны.

Къайда болса да, ол адамлыкъны, иш кёллюлюкню ышанларына къуланганлай жашай келгенди. Керти сёзню ёлюмсюзлюгюн да багъалай билген, школчула бла, жаш тёлю бла тюбешгенинде да бек алгъа аладан ол затха сакъ болурларын тилегенди акъсакъалларыбыздан бири Къантемирланы Магамет. Аллаи ышанла аны фронтчулагъа, мамыр жашаугъа, суймекликге аталгъан жырларында да (ала уа кёпдюле) толу ангылашынадыла. Ол урушда этген жигитликлери ючюн орден, майдалла да алгъанды. Алай Магамет аланы санап турурубузну тийишли кёрмедиди.

...Башда айтханыбызча, Къантемирланы Магамет дуниясын бёлек жыл мындан алгъа алышханды. Жаннетли болсун. Алай быллымчыла уа къууанчха жыйылгъан сагъатларында фахмалу адамларына Магаметни жырларын жырлатмай къоймаучудула.

ЖАРНЕС УЛУ Х.

БАККУЛАНЫ Артур

ЭЛИМДЕН АЙЫРСАНГ

Хабаздан айырсанг, ур, чыгъар кёзюмю,
Кёралмазча сени, кёралмазча Кюнню.
Тауладан айырсанг, жанымы бир ойсанг,
Дуниядан тюнгюлюрме, кьуруп тёзюмюм.

Хабаздан айырсанг, тас этерсе мени:
Сау болуп, мен кьоймам аманат элими.
Тауладан айырсанг, жанымы бир ойсанг,
Акьылым сант болур, тайдыра эсими.

Хабаздан айырсанг, бушманлыкь да кьысар,
Къап-къара кёрюнюр танг тюшген чиммакь кьар.
Тауладан айырсанг, жанымы бир ойсанг,
Не эркин арбазынг да болур манга тар.

Хабаздан айырсанг, ташлары жилирла,
Ызымдан термиле, ачюдан жарыла.
Тауладан айырсанг, кёлномю кьачырсанг,
Табылмаз насыпха элтир кьыбылама.

05.08.1998

КЪУЛНУ КЪУЛУ

Халкьын сатхан кьулгъа кьазакь болады,
Башын салындырып, сынжырына
Кесин дагьыда минг кере тагъады,
Кьоркьуп тузагьындан ычхыныргъа.

Адам сыфатын тас этип, излейди
Жангыз да ачлыгьын кьандырыргъа,
Тобукъланып, чакьан кибик тебрейди
Бёрю дорбунуна... Жылыныргъа...

Кеси кесин бугьоулагьан алайды:
Азатлыкьдан юркген жазыкь, факьыр,
Тойдургьанны табанларын жалайды,
Кишиликсиз дуниясы – такьыр.

22.12.2003

Тамбла уа кьарасам
ол озгъан жылларыма:
битеу умутум – кьаудан,
илинмеген чалгыгыъа.
Алысыны уа – кьайда?!
Ёсмедими огъесе

тюшдю саулай башхагъа? –
Билликмисе, кёрмесенг...
Эсгереме жашлыкъны,
ташдан эсгертме салып.
Заман, сакъламай, хыны
кетди, чачымы чалып.

03.07.1997

ТАУ КЕМЕ

Акъ кьагъытха сагъышымы жазама:
Жюрегими, ангымы да кьазама,
Кюнден кюннге, жемиш атып, азама,
Ала кёкча, кьадарымда тазама.

Тёгерегим Къаяладан толуду,
Хар къая уа миллетими кьоруйду.
Бек бийикде темир тюйген – Кязимди:
Жашау жолу – кьыйынлыкъгъа тёзюмдю!

Къатындагъы Деменгили – Къайсынды,
Дюн-дунияда болмагъанча – асылды.
Минги Тауду экисине эсгертме,
Сау долайны жырып чыккыгъан Тау Кеме!

06.02.2004

ТЫНГЫСЫЗЛЫКЪ

Уой насыпсыз терек бахчам,
буз ургъанда, кьадалып,
Тозурадынг, тёгюлдюле
чакъсыз алманг, шапталынг,
Ким билди да ол аман кюн
кыяманы келирин,
Тамблагъы ачлыкъны сезсек,
тюбер эдик семирип.

Шимал жели суху урду
элибиз тургъан таргъа,
Жер да эрлай хазырланды,
кыш келсе, агъарыгъа.

Хабаз, имбашларын жайып,
кьар жамычысын сакълайды,
Кюз артыны табигъаты
талгъан хорагъа ушайды.

Уой жазыгъым, быйыл кёгет
бералмагъан терек бахчам,
Не тюш, не тюн келир санга,
биз кёчюп, кесинг кьалсанг?!
Жукъу кирмей кёзлериме,
кьулакъ салып, сагъайып,
Тынгылайма Этыйыкыгъа,
унутуп кышын, жайын...

03.10.1992

Бабугей кьюусундан ичеме
Мен бир алапат татлы сууну.
Ахыратына жаннет тилейме
Къазып, къурагъаннга кьююну.

16.03.2000

НАСЫП

Ленагъа

Кёзден – кёзге, кюнден – кюннге	Излеп, тапмаз эдим сени
Къарай-къарай, дуниябыз	Минг-минг тиширғы ичинде,
Бизге жаннетча кёрюне,	Аллах аллынга келтирди –
Ойнайды бирча къаныбыз.	Разыма аны ишине!
Ауруп къалсанг – тебеди жер,	Экибизни тюбешдирген
Мудахлыгъынг жүрек эмер,	Жолу жарыкъды къадарны,
Кюлсенг а жүз ёмюр къатлап,	Жемишлери ариу битген
Туруп эдим санга къарап.	Бир терегибиз Малкъарны!

16.03.2000

ТАУЛУ КЪЫЗНЫ КЮЙО

«Болалмайма сенсиз!» –

дерге жарамаз,

Аны эшитген ариу кёзден къарамаз...

Алай, кюнсе сен хар тангыма мени,

Алай, айча жарытаса кечеми!

Таугъа къарап, тансыкълайма мен сени,
Жулдузданмы келип, жокъладынг жерни?!
Алчы болдунг хар тутхан жумушунгда,
Бирде ушай жютюкёз тау кьюшуна!

«Болалмайма сенсиз!» –

дерге жарамаз,

Къаламымы аузундан шакъы таммаз,

Бек къыйналсам, кёз жашларым агъарла,

Жюрегингде чыммакъ гюлле чагъарла.

Къаргъансанг да, шо къагъыт ал къолунга,
Сорууунгу жаз да, жибер жолуна.

Кёз кысмайын, босагда сакъларма,
Соруунга керек жууап табарма.

«Болалмайма сенсиз!» –

дерге жарамас,

Алай, ким бла да жүрек отум жанмаз.

Билмегенча этип, санга кёрюне,

Чамланама бу бош толгъан кёлуме.

22.09.2006

КЪУРМАН

Аллахны бу сыйлы кюнюнде,
Атам, мен келалмадым юйге,
Анамы, сени кучакъларгъа,
Эгечлерими ийнакъларгъа,
Къурман малны халал этерге
Бюгюн мен жеталмадым сизге.

Алай, тамбла, бюсюкюн да бар,
Тансыкълыгъым аллымда чабар,
Жетип, алгъышларма, жубана
Анамы таза къарамында,
Хабаз элими хауасында,
Деу миллетими арасында.

06.03.2000

АНГЫЛА

Асиятха

Сени къатынгда турсам
Ахтынган кезиуонгде,
Жюрегинги толтурсам
Жарыкъдан мутхуз кюнде,
Сен излермисе мени
Жапсарыу сёзлерими,
Чабармыса аллыма
Узакдан таныгъанда?
Экиленгенди жашау,
Сейирликди, сейирлик:
Бирде сюелсе къажау,
Бирде эте билеклик.
Кёз къакъдырмайын урду
Жан тылпыуунг бетиме,
Ол такъыйкъада тууду
Жангы макъам кёлюмде.
Тизгинлерими жолун

Сенми кёргюздюнг?!
Толду
Сарыгъайладан Алам...
Иеме санга Салам
Жайыкъ суу жагъасындан,
Сезимиме тынгылай,
Ашыкъдым ауазынга,
Къарамынги тансыкълай.
Окъ атылгъанлай, тюшдюнг
Сен мени къадарыма, -
Эки тюрлю юлюшюм
Онг да, сол да жанымда...
Тилемейме тюберге,
Ангыласанг да – сау бол!
Эки таугъа ёрлерге
Ишленмегенди бир жол.

24.12.1998

КЪАРЕЛДИНГ

Ф.

Алдау чырайынг кёзюме кёрюне,
Жинден толтура тюшюмю,
Ангым-акъылым да санга бёлюне,
Ташлайма жүрек кючюмю.

Чыгып арбазгъа, аралама кёкге,
Насып жауарыкъча андан:
Тюшдю жулдузунг, тёнгереп, кёзюме,
Жарыкъмыды Ахырзаман?!

Кетдим, тангланы жукъусуз атдырып,
Сени жырымда къучакълай,
Сезим сезимге ишлеялмай къырыкъ,
Тюпсюз чынгылгъа учхалай...

20.08.1994

ЖАНГЫЗЛЫКЪ

Ленагъа

Заман билемиди твое эм ууата,
Къартлыкъ киргинчи, жаш къанынгы сууута!
Келе-келип, урду быгынымдан хата,
Битеу тутхан ашхы муратымы жута.

Манга билдирмейин, кёз арамдан кетдинг:
Ол кюн акъгъан болур талай жулдуз кёкден.
Тюбеп къалгъанынгда, тюрленмейин бетинг,
Жашнамадынг, жазда жашнагъанлай кёкен.

Тюрленмеди дуня, тюрленмеди ёмюр,
Жер тепмеди, къалды оюлмайын сахар.
Жаханамин антсыз ахыратда кёрюр,
Къайдан тапсын адам артха къайтыр мадар?!

Ачыуланып урду, аямады къадар,
Къайсы жолда болдум анга къанлы жау мен?
Тохта, тохта, эрттен тангы уа бир атар,
Чайнаrsa эрининги жүрек эригенден.

Жууукъларынг бирде мени да соргъанда,
 Жылармыса, жууап табалмайын кълсанг,
 Мени бла гыржын къабындан тойгъанда,
 Менсиз уллу тойда тоялмайын турсанг?..

Кечгенме! Аллахдан изле сен разылыкъ.
 Заман унутдуруп бу кюнню да, ийнан!
 Мени уа ызымдан тюшгенди жангызлыкъ,
 Сокъур кёзлериме бирер жулдуз тагъа...

06.12.2007

АРЫГЪАНМА

Светланагъа

Арыгъанма жүрегимде букъдура
 Сүймекликни жап-жашил алысынын.
 Анда – мында тюбеп кълсам, буюгъа,
 Гюнахха санай къанымы къызгъанын.

Арыгъанма жукъусуз кечеледен,
 Атынгы къуру шыбырдап тургъандан,
 Андан бери керек эдинг сезерге:
 Нелляй бир жыл ташайды дуниядан!

Арыгъанма сенден таша тутхандан
 Сезимимде тап-таза ниетлени.
 Арыгъанма ауазсыз кычыргъандан:
 - Жаным – тиним, бек сюеме, -
 деп, - сени!..

02.12.1996

ТОТАЙ ЖУЛДУЗ

*...Къалтырауукъду сени ариулугъунг!
 Табакъсойланы Мухтар*

Къайдан да келип, тюбедим санга,
 Къая сюелсе аллымда, оя.
 Тюпсюз чынгыл чыкъса, чынгап, ёте.
 Къачарынгы эшитсем, ахым кете.

«Болуш!» – деп тилединг да, терк жетдим,
Кёзлеринги отун эркелетдим.
Алай, заман озду да, жауладынг,
Кюнсюз кюнлени минг-минг кьатладынг.

Кетдим да, кьайры кьуруду кючюнг? –
Кьургьакь кёлюме чыкь болуп тюшдюнг.
Ахырзаман жетгенча, сарнадынг,
Аякь ызыма итча кьапладынг.

Бурулмадым, кьарамадым артха,
Барсам да тюзюнлей ахыратха.
Сураатынгы алып келди кьуугьун:
Кьалтырауукьду, бил, ариулугьунг!

17.04.2007

АУАНА БЛА УШАКЪ

– Булакь сунуп, секирдим отха!
– Тохта, жашы, тарыкьма, тохта...
– Ташжюрекни мубарек сундум,
Чачыма чал замансыз урду,
Нёгерлерим кьалдыла кенгде,
Нек кирмедим ол кюн мен жерге?!
Хунерими ахчагьа сатдым,
Байлыкь келди – жюрегим кьатды...
– Чыда, жашы, чыда! Кьадарны
Табылыр санга бир мадары!..

23.09.1997

ЖАННЕТ ЖОЛУ

Кьул болама деп бир онглугьа,
Миллетинги, жургунгу сатсанг,
Кьыйын кюнде тийренги атсанг,
Жазыкь, жанынгы ал кьолунга.

Ёлюр кюнюнг бир чакьда жетер,
Жер излей ахыр кьабырынга,
Термилирсе ёз тамырынга,
Хар сагьышынг кьанынгы ичер.

Киши сан этип да кьарамаз:
Ол кюн жанынг жаханым сынар,

Битеу дуня болур санга тар,
Къатынгда бир жууугъунг къалмаз...

Сагъыш эт да, чынты таулу бол,
Шарт кёрюнюр жаннет таба жол!

08.12.2007

СОРУУЛА

Светланагъа

Жулдузламыдыла кёзлеринг?! –
Жарыгъанларына тёзгеним
Хур насыпмы къуяр жолума
Басханны ол терен къолунда?

От окъламыдыла сёзлеринг?! –
Ол ачы жарагъа тёзгеним
Эталырма сени жумушакъ?
Не болур бир бирге болушакъ?

Къанатламыдыла къолларынг?! –
Ызынга тёгюлдю къарамым.
Жюрегим чапдырды, арыта,
Аяздым, жууунуп Балыкъда.

Чолпандан да жарыкъ – кёзлеринг,
Кёзлеуден да назик – сёзлеринг,
Къанатдан да женгил – къолларынг,
Ауруудан да ауур – соргъаным...

05.03.1997

ХАРИП АЙ

*...Темиреубетсе, Ай, темиреубет!
Табакъсойланы Мухтар*

Айгъа къарап тургъанымлай, Мухтар келди,
«Къой, нетесе мынга къарап? –

Деди:

Башынг кюлкюлюкге къалады, кет!
Темиреубетди Ай, темиреубет!»

17.04.2007

Кёз къарамынг бузлатды мени! –
Нек болдунг сен быллай бир сууукь?..
Уллу таугъа ёрлеп, Аллахдан
Тилейим – этсин бизни жууукь!

03.09.2006

САУ ЖЫЛ

Былыргъы хычаумандан
Быйылныкъына дери
Кёрге ашырды къадар
Жашлыгъымы кюнлерин.
Былыргъы хычаумандан
Быйылныкъына дери
Чалып кетгенди заман
Къалын чачымы мени.
Былыргъы хычаумандан
Быйылныкъына дери,
Эс да бурмай дарманнга,
Аурукъсунду жүрегим.
Былыргъы хычаумандан
Быйылныкъына дери
Аламдан, Кюнден, Айдан
Къайтмадыла тенглерим.
Былыргъы хычаумандан
Быйылныкъына дери,

Тансыкъ болуп таулагъа,
Кёралмадым элими.
Былыргъы хычаумандан
Быйылныкъына дери,
Чаба, абына, ауа,
Табалмадым жерими...
Былыргъы хычаумандан
Быйылныкъына дери
Ёмюр тайды дуниядан,
Ёлтюрюп минг-минг эрни.
Былыргъы хычаумандан
Быйылныкъына дери,
Сейирди, деу халкъыма
Аллах сабырлыкъ берди!
Былыргъы хычаумандан
Быйылныкъына дери
Юредиле ачыудан
Хаух патчакхны итлери...

19.05.2007

НЁГЕРИМЕ

Багъатырланы Илиясха

Аллах кёреди – тынч, рахатма мен,
Жарыкъ тюберме, къонакъгъа келсенг!
Жерибизни жазарбыз тарыхын,
Унутмай жашын, сабийин, къартын.

Бир кел да кёр Налчыкъ жангыргъанын,
Минги Тау тепмей, эрча тургъанын,
Тёгереди къузгъунладан толу,
Чакъанланы ачыкъ ары жолу.

Сурат ала, бери да бир ажаш:
Бети жарыгъан къалмагъанды жаш.
Улутхачыла, мурсача жайылып,
Жыртадыла, сыртыбыздан салып.

Таудуланы миллет тамырларын
Къуллукъчула хар такъыйкъа сайын,
Балта бла киргенча агъача,
Юзе – юзе, этедиле ахча.

Кел, нёгерим! Бизге да бир ажаш...
Тёп-тёгерек тазады, къалмай таш...
Жокъ жерибиз да, не айтырса сен,
Жокъ ишибиз...
Турабыз сау – эсен...

12.10.2007

КЪУЖУРЛУКЪ

Ойнагъандан, жырлагъандан, тепсегенден
Эрикмейди мени уллу къыралым,
Ёлгенлеге бушуу этер орнуна
Къууанч этип...

О, адам шашар заман!

13.03.2005

Къадардан излемейме байлыкъ,
Жашаудан излемейме токълукъ,
Кюнюмден тилейме Азатлыкъ,
Кечемден – парахатлыкъ, шошлукъ.

22.12.2003

СЕЗИУЮМ

Сакъламай Кележек келтирлигин,
Сурайма Къадардан чегин, жигин,
Тырнайма хар ташда бирер тизгин,
Кёкден келген илхам – мени мизим.

ЭЛЕК

Бегий улу Абдуллахха

Бирлеге жангыз да жарыкъ керекди,
Бирсилеге – жангыз да салкъын.
Бир бирлени жашаулары элекди,
Башхаланы уа – толу къарын.

Жашау жолуму салкъыннга элейме,
Къоша ары жарыгъын тангны,
Адетде болгъанча, тинтип, чегеме,
Тюшгюнчю чарсы ауананы.

09.09, 21.10.1997

БЮГЮНЛЮК

Тюк ёсдюрген, бийик учхан къанатха,
Женгил жолну ёрле, халкъым, азатха!
Жыкъ зорлукъну, зулмулукъну, азапны,
Бугъоунгу ат да, унут тузакъны.

Бек кёп миллет къыйналгъанды тарыхда,
Нюр юзалмай, Аллах берген, жарыкъдан,
Думп болгъанды ёмюрледен, жылладан,
Къалмай эсде – таурухлада, жырлада.

Баллыкъ ара деу къыралын къайнатды,
Кёп къонакъгъа къан ырхымла чайнатды,
Беш Тау Элин салды насып жолуна,
Басхан жерин алып, берди къолуна.

Къаб чегине Къызбурун къошун салды,
Тюп тюзюне Терк арасын атады.
Нарт къаласы – къарауашла халжары,
Жанхот Уя – жаш тёлнюю мажалы...

Малкъар халкъым, нек тунчукъдунг сен былай? –
Алтын Тауну чакъанладан къоруулай,
Чапханланы, илгиздик этип, чача,
Сатхычла уа душманнга чекни ача.

Тюненеги къуллерынг басынчакълап,
Энди эски шыякынгы тур, сакълап! –
Къызларынг, келинле болуп, кетерле,
Башха халкъны толу миллет этерле...

29.01.2008

Бу дуняда, бу жашауда, бу жерде
Сени Аллах манга буюргъан сундум.
Кёргенимлей, от жанды жүрегимде,
Кёзлерингден кюн жылыуу кьююлду.
Апчып тургъан сагъатымда тюбединг,
Кече узуну, бир талмай, эркелетдинг.
Танг атханда кьалтырадың, тюрлендинг,
Жылай-жылай, чарсха чулгъанып, кетдинг.

04.10.1997

ЖУЛДУЗУМ

Жангыз кьалып, жиляйды жулдузум кёкде, –
Табылмаймы кьалгъанды жазыкьгъа нёгер?..
Тау башына чыгъама, кьаласын излеп,
Бу кьадар айланч жолда, ажашыб, терлеп...

Гюрюлдейди аяусуз жел, чырмау сала,
Огъурсузду, огъурсуз, аперим анга! –
Эшта мени насыбым жулдузда болур,
Тюз ары жетгенимлей, муратым толур...

Ары жетип, табармамы аякъ ызларын,
Уппа эталырмамы кьол аязларын,
Белгилерми жүрегим назик сёзлерин,
Жулдуз нюрюнден толгъан, кьара кёзлерин?..

Жиляйды, жангыз кьалып, жулдузум кёкде,
Табылмайды харипге Аламда нёгер.
Къайгъы этген жаныма ким берсин тынчлыкь?!
Хайда, хайда, суйгеним, Къой Жолуна чыкъ!

11.08.1989

Китап окъуй, кёзюм да сокъур болду.
Чегетде уа кёльном жарыкьдан толду.
Уллутаугъа жетип, ангым семирди,
Акъылымы, талмай, сагъыш кемирди,
Тамбла, тамбла келалырмамы бери?..

03.09.2006

РАСУЛНУ ЖЫРЫ

(Ахматланы Магомедден)

Къоркъма, наным, къарангы болса,
Мудахланма, кесинглей къалсанг,
Жаным, къайгъы этип, терк жетер,
Сагъышынгда мени чакъырсанг.

Рахатлыкъ сала жүрегинге,
Кече узуну турур биргенге,
Сакълай тылпыуунгу, жукъунгу,
Жарыкъ танг тюшгюнчюннге жерге.

Таянырма мен да, эсима
Тюше къарагъанынг кезюме.
Ышарырма, Аллахдан тилей,
Нанымы келирин тюшюме!

11.08.2007

СЕНСИЗ

Алма терекни бутакълары:
Сенсиз – сени бла ушакъларым,
Дуниядан къачхан жаш жылларым,
Эсгерсем, келеди жилирым.

Алма терекни чапыракълары, –
Манга жанмагъан чыракъларынг,
Жюрек арсарлыгъым, жарсыуум,
Абустолда къуралгъан кюйюм.

Терек бахчаны булчукълары:
Ёнмом, тирилмей, тунчукъгъаны,
Сюймеклигими ауанасы,
Жауунча, жерге тайгъан, насып.

Алма терекни тамырлары –
Башха тиширыуну сырлары,
Ёмюрюм - санга таралгъаным,
Ёлгюнчюннге сенсиз къалгъаным...

23.09.1997,31.05.2008

Жазгъан жырыма бек сакъма,
Гырмык тартханча гебеннге,
Мени кишиге ушатма,
Мени башхагъа ушатма, -
Кюн ушамайды Жерге.

02.09.2006

Жаун жылагъаны бошду, –
Бир окъучу назмуму!
Жолларым гызыхды, тешдю,
Къадар жыгъылтыргъа ечдю,
Табигъат а – къузгъунлу.

02.09.2006

Жанлы, тохтамай, улуйду,
Мени сакълай ёзенде...
Жырны гыллыуу къуруйду,
Ажал жанымда жюрюйдю,
Сауутлары – гёзенде...

02.09.2006

Кюнден кюннге дуняны
жумушларындан арып,
жаз башында кёк кырдыкга,
жангы чыкъ болуп, тюшдюм.

02.09.2006

Жукълайды сахар. Тереземе
Къарайдыла жохар бутакъла.
Ким бичер багъа тёзгениме?
Кёзден чыкъмагъан жилямукъла.

10.08.1998

ЧАБАНЫ ТИЛОВЫ

В начале декабря над Кимперсаем одними из многочисленных урочиш Бузоя целые сутки плыл густой туман. Вечером на овцеводческую ферму колхоза «Вторая пятилетка» Алма-Атинского района не явился со своей отарой чабан комсомолец Мухадин Тилов. Он заблудился среди холмов, которые и в ясную погоду не легко отличить друг от друга. Оставшись один в степи, молодой чабан не растерялся. Он вывел отару на вершину холма, расставил во круг сторожевых собак и решил переждать непогоду. Но не пришлось Мухадину ночевать в степи. Товарищи по работе выручили его из беды, помогли пригнать овец в кошару.

На ответственном посту находятся чабаны. Не лёгок их труд. В летний зной и в холодные осенние дожди, в зимние морозы и вьюги они, преодолевая трудности, пасут отары овец.

Эту трудную, но почетную профессию избрали комсомолец Мухадин Тилов и его братья. Девять Тиловых уже несколько лет работают чабанами на овцеводческой ферме колхоза «Вторая пятилетка». Они пасут четыре из одиннадцати отар, и все в колхозе тепло отзываются об этих замечательных овцеводах. Своим самоотверженным трудом любыми отношением к делу они заслужили всеобщее уважение. О каждом из них есть, что рассказать.

Мухадин Тилов трудится в чабанской бригаде, которую возглавляет его родной брат Джамал. Это лучшая на ферме бригада. Колхозники доверили ей самых высокопродуктивных животных – валухов-шерстеносов. Джамалу только 23 года, а он уже заслуженно считается одним из самых опытных чабанов. Семь лет он трудится на ферме, последние четыре года возглавляет чабанскую бригаду. Братья Джамал и Мухадин в нынешнем году добились самого высокого в колхозе настрига – сняли по 4,3 килограмма тонкой шерсти с каждого валуха.

Высоким мастерством выращенного молодняка славятся братья Баттал и Аслангерий Тиловы. Ответственная задача сохранить и нагулять зимой молодняк который в первые в жизни выходят на покрытые снегом пастбища. Тиловы

успешно решают эту задачу. В октябре 1954 года они приняли отару состоящую из 58 месячных тонкорунных ярочек и полностью сохранили их зимой. Средний настриг с этой отары достиг 3,2 килограмма вместо 2 килограммов по плану. Сейчас бригада Джамала Тилова с меньшим успехом выращивает отару валушков 1955 года рождения. Недавно бригада пополнилась: в него вошёл Шамиль Тилов, который по призванию своих братьев решил стать колхозником.

Так-же самоотверженно трудится младший чабан Идрис Тилов и его брат комсомолец Харун. Последние два года они пасут молодых волохов, за это время в их отаре не было ни одного случая отхода. Минувшей весной эти чабаны 260 кг. Перевыполнили плановое задание по настригу шерсти.

Есть в колхозе «Вторая пятилетка» ещё два чабана Тиловых - Нажбудин и Казий. Они пасут маточную отары и так же, как и другие чабаны Тиловы, выполняют и перевыполняют плановые задания по воспроизводству стада и на настригом шерсти.

В это дни в колхозе «Вторая пятилетка» подводятся итоги хозяйственного года в животноводстве. Овцеводческая ферма ознаменовала его перевыполнением задания по повышению продуктивности скота. Вот несколько цифр. На первое октября на ферме было 6.490 овец. От сдачи шерсти и мяса баранины государству колхоз получал 256 000 111 рубль выхода из них 143 875 рублей далее 4 чабанских бригады братьев Тиловых. С овец их отар было настрижено 5 575 кг шерсти – на 847 кг больше, чем намечалось по плану только от сдачи шерсти, настриженной с отары старшего чабана Джамала Тилова, колхоз получил от государства 70 000 рублей.

В чём «секрет» успехов чабанов Тиловых? Ответ на этот вопрос дал их учитель и наставник, старейший овцевод колхоза 66-летний Исмаил Джамантаев. На одной из бесед в Красной юрте он сказал – Тиловы – опытные животноводы. Они горячо любят своё дело, всем сердцем болеют за колхозное овцеводство. Если бы все наши чабаны трудились так, как трудятся братья Тиловы, то наша ферма имела бы значительно больше овец и давало бы государству ещё больше шерсти.

Не сразу пришло мастерство к животноводам Тиловым. Большинство из них – молодёжь; самому старшему, Батталу, 36 лет. Комсомольцы Казий, Муходин и Харун Тиловы, да и Джамал, Адильгерий и Идрис 6-7 лет тому назад подростками, после школы, пришли на ферму. Все они трудились под руководством таких чабанов как, Испай Джамантаев, вырастивший более 30 000 овец. Ибрагим Байчалов, Омарбай Бастаубаев, овладевали их опытом.

Молодые овцеводы Тиловы учатся не только у умудренных опытом старых чабанов: они упорно и настойчиво овладевают основами зоотехнической и ветеринарной науки. У каждого из них настольной книгой стал учебник «Овцеводство». Они читают брошюры о передовых овцеводческих хозяйствах страны, стараются ни пропустить ни одной лекции, с которыми выступают на участках на участках отгона специалисты животноводства. Молодые патриоты братья Тиловы начинателями многих дел на ферме. Это по их инициативе и при их активном участии в далеком урочище на самой кромке песков Сары-Тау-Кумы построены добротные кошары и тепляки для овец и ягнят, жилые дома для чабанских бригад. Прошли те времена, когда в колхозе «Вторая пятилетка» зимой содержали овец на одном подножном корме и даже не поили их. Теперь в местах зимовки отар созданы большие запасы прессованного сена, вылитые колодцы.

Тилов Харун

Тилов Пахаутин

Тилов Адилгерий

Тилов Мухадин

Тилов Идрис

Тилов Казий

Тилов Баттал

Тилов Джамал

В этом большая заслуга чабанов-интузиастов Тиловых, сумевших увлечь весь коллектив фермы на борьбу за повышение культуры животноводства.

Далеко вперед шагнула овцеводческая ферма колхоза «Вторая пятилетка». Но достигнутые успехи не удовлетворяют и других передовых чабанов. Джамал Тилов, например, считает, что ближайшие два-три года колхоз может и должен иметь не менее десяти тысяч тонкорунных овец и получать с каждой из них по 4-5 килограммов первоклассной шерсти.

Имеются ли возможности для такого роста овцеводства? Да, имеются. Но они используются пока плохо. В ряде отар до сих пор низок выход молодника. В результате этого в нынешнем году колхоз получил в среднем от каждой сотни маток только по 100 ягнят в места 107 по плану. Много ещё на ферме грубошерстных овец, это снижает валовой выход шерсти и доходы от сдачи её государству. Правление артели и Каскеленский Госплемроссадник казахских тонкорунных овец мало заботятся о дальнейшем качестве улучшения стадо, в частности о приобритении для фермы высокопродуктивных баранов-производителей.

Решающую роль в дальнейшем развитии овцеводства играет повышение материальной заинтересованности кадров. Совершенно не правильно поступает правление колхоза, не уделяя внимания упорядочению учета и оплаты труда чабанов. У них даже нет чабанских и трудовых книжек. В этом году почти все чабанские бригады перевыполнили плановые задания по настригу шерсти, между тем дополнительная оплата чабанов до сих пор не выдана. Серьезный упрек следует сделать партийная организация колхоза. Они мало внимания уделяют партийно-политической работе на отгонном участке, не обобщает и не распространяет опытом работы братьев Тиловых и других лучших овцеводов. Секретаря парторганизации тов. Терещенко чабаны не видели у себя на фермы всё лето. Не заглядывает он сюда. А сейчас самый ответственный период в животноводстве.

С большими успехами идут на встречу XX съезду Коммунистической партии чабаны Тиловы. Отрадны итоги их труда в нынешнем году. Но впереди у славных советских патриотов новые заботы, новые дела. Горячо поддержав призыв участников Всесоюзного совещания работников овцеводства, братья Тиловы вступили в социалистическое соревнование за досрочное выполнение заданий январского Пленума ЦК КПСС. Они делают всё для того, что бы успешно провести зимовку скота, сохранить всё поголовие, вырастить отличное руно, дать в 1956 Родине не менее 7000 килограммов шерсти.

Ф. ЕГОРОВА, В. ЖАРОВ.
Колхоз «Вторая пятилетка»
Алма-Атинского района Алма-Атинской област,
1956 г.

ЭТОКЪОДА ТАБЫЛГЪАН ЖАЗЫУ

Бу статья («Этокъо сууну жагъасында табылгъан жазыу») 1971 жылда 12-чи майда «Коммунизмге жол» газетде басмаланганды. Аны жазгъан математика илмуланы кандидаты, Къабарты-Малкъар къырал университетни доценти Къудайланы Музафар эди. Хар жанындан да терен билимли, артыгъыракъда миллетибизни тарыхына энчи магъана берген адам болгъанды Музафар, жаннетде жатсын.

Уллу эс буруп, бек керекли затха санап окъугъан эдим ол заманда белгили алимбиз Къудайланы Музафар жазгъан статьяны. Аны сансыз этип, бир жанына атып къоймай, эндиге дери сакълагъаным да ол себепденди.

Не къадар жыл озду (40 жыл) андан берисинде. Бююн мен ол статьяны «Минги Тау» журналда басмалар акъылгъа келгеними себеби – жаш тёлю билсин быллай затланы.

Шауаланы Хасан.

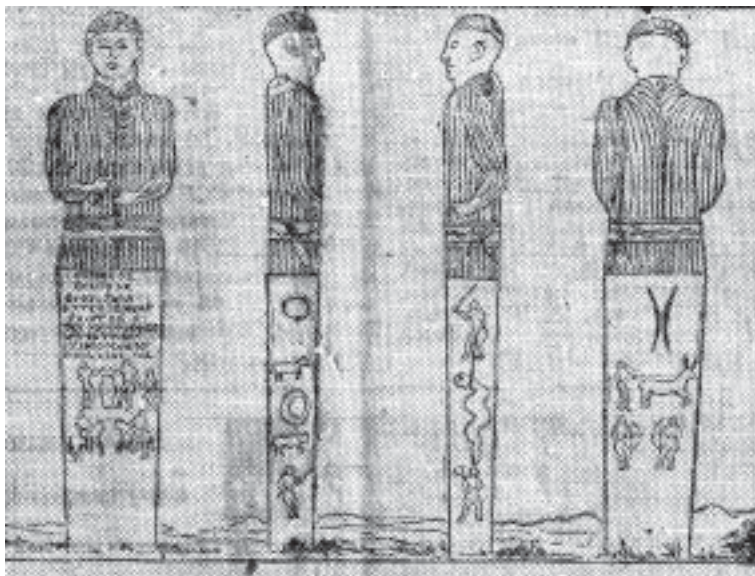
Нальчикден Исси-Суугъа (Пятигорскеге) баргъан уллу жолну онг жанында Этокъо сууну берги жагъасында 1773 жылда академик Гильденштедт Темиркёпчек деген таучукъну къатында ташдан ишленген сынны тапханды. Ол сын бусагъатда Москвада История музейдеди. Аны белинден тюбюнде суратладан сора да, тогъуз тизгинли жазыу барды. Аладан ал беш тизгин грек тилде жазылыпды эм ол 1886 жылда В.В.Латышевну юйретиуюне кёре окъулгъанды. Къалгъан төрт тизгини уа, алимле тохташдыргъаннга кёре, грек тилде жазылмагъандыла. Жазыу саулай да грек харфла бла этилгенди эм 1330 жылда жазылгъаннга саналады (палеография эм башха белгилерине кёре).

Къабартыда тюрк тилдеде сёлешген халкъланы ызлары, не аздан айтханда, шёндюгю тергеуюн аллындан 13-14 жүзжылладан окъуна, юзюлмей бюгюннге дери келгенин илму ишексиз тохташдыргъанды. Алай дагъыда бу биз айтхан жазыуну экинчи кесегин киши алыкъа тюрк тилде окъургъа эниклемегенди. Аны юсюне сынны халы да (бичилгени, ишленгени) ишексиз тюрк халкъла салыучу ата-бабаладан къалгъан сынлагъа ушайды (артыгъыракъда Тувада табылгъан сынланы бир къауумуна ушашлыды). Сынды ишленген суратны юсюнде сырылгъан (мамукълуча) къапталы, башында боккачыгъы, къолларында уа абери ичген мюйюзю барды. Тура тургъандан сора – 1944 жылда Г.Ф.Турчанинов ол төрт тизгин адыг тилде этилгенди дегенди. Ол 1947 жылда кесини адыг тилде окъуп чыгаргъанын журналда басмалагъанды. 1963 жылда уа А.Ж. Кафоев ол биягъы 4 тизгинни адыг тилде андан эсе башха тюрлю окъугъанды. Мен экиси

I. ΤΟΥΚΟ ΩΚΥΙ ΚΑΝ ΗΚΟΥΚΟΥ
ΠΕΚΥ ΤΖΟΡΕΧΑ ΩΑΜΕΡΕΜΕ
ΚΟΥΟΥΚΟ ΙΕΑ ΘΕΗΤΗΣ.

II. ΤΟΥΚΟ ΩΚΥΙ ΚΑΝ ΗΚΟΥΚΟΥ
ΠΕΚΥ ΤΖΟΡΕΧ ΑΩΑΜ ΕΡΕΜΕ
ΚΟΥΟΥΚΟ ΙΕΑ ΘΕΗΤΗΣ.

ΚΟΥ خروفه

окъугъанны да тюзге санаялмайма. Нек десенг, ала экиси да жазыуда болмагъан харфланы эм артыкъ тауушланы къошуп окъуйдула. Окъуп чыгъаргъанлары да сында жазылгъан жазыугъа ушаш болмайды (андан арысын былайда айтыргъа тюшмейди).

Былайда ол жазыуну тюрк тиллени кючю бла окъурукъбуз. Мен анда болгъан харфланы юсюне жангы харф къошмайма. Гильденштедт бла Латышев эм башха алиMLE чыгъаргъан текстни окъурукъма (таш кёп заманны ичинде ашалыпды, жазыуу бек къыйын эм ишекли ангылашынады). Жазгъан текстни сёзлеге бёлмегенди. Манга текстни сёзлеге бу тюпде кёргозтюлюннген эки тюрлюча бёлюнсе, тап кёрюнеди. (Биринчи сурат).

Эшта, энди грек алфавитни бла тюрк тиллени билген эки текстни да магъанасын ангыларыкъ болур. Артыгъыракъда ма бу затланы да эсге алса. Ала да недиле десенг, бири - жазыуну этгенни халатлары; экинчиси- ташны тауусулгъаныны хатасындан чыкъгъан экилиликле (бир къауумла башындан тебиреп, 6-чы харфны Y окъуйла; магъанасына кёре 14-чю харф да ишеклиди д.а.к.).

Андан сора да, **кой**, **кёй**, **кей**, сёзле тюрк тилледе **журт**, **эл**, **къала**, **шахар** (асламында уа эл) деген магъананы береди. Къарачай-малкъар тилде **кой** деген сёз унутула барады. Ала бусагъатда да Чегем ауузунда бир элни атында ол эшитиледи (Яникой = Жаныкой = Еени + кой). Лячинкай деген къабартылыла жашагъан элни атында да кой барды. Бурун а Татартноп деген жерни къатында (13 жюзжыллада) Дадакой (Дада – ата, уллу ата, уллу ана, кой – эл, шахар, журт) деген уллу, историяда Тетяков неда Деяков [□] деп жызылгъан деменгили шахар болгъанды. (Ата шахар, ана шахар деген магъанада жюрюйдю).

Энди, грек алфавитде **къ**, **гъ**, **ж** харфла жокъдула. Анда экисин К, ючюнчю уа Т, Z харфла бла белгилеген сейир туююлдю.

Шёндюгю малкъар-къарачай тилде

I, II текстлени былай окъуйбуз:

I Тукъа, иги хан, Экикой беги, жүрекге ёмюрюме къаугъа жайа ётесе.

II Тукъа, иги хан, Экокой беги, жүрек хауам, жериме къаугъа жайа ётесе.

Биринчи текстде **ёмюр**, экинчиде уа – **хауа** араб эм экисинде да тюбеген **къаугъа** перс сёзледиле. Сын а, грек тилдеги жазыуна бла жагъасында жоруна кёре, христиан адамныды. Былайда келишимсизлик барды дерчады; араб сёзле христиан жазыулада эм 12 жюзжылда.

Алай ол алай туююлдю. Нек десенг, муслийман дин 7 жюзжыллада туууп, 8 жюзжылгъа Дагъыстанга жетеди. Не аздан да, 11 жюз жылда уа Къарачайгъа киреди. (Аны археолог А.В. Кузнецов 1961 жылда тохташдыргъанды). Перслиле бла уа тюрк халкъла эрттеден къоншудула.

Экикой деген сёзню бу жол жер атына санайма (эки+ кой, кой = эл, тенгшеширирге: Б е ш б а л ы къ = Беш + балыкъ, балыкъ = шахар). Бу сёзде КОУ деген кесекни **къой** деп окъургъа да онг барды. Ол заманда Экикой деп чыгъады. Ол да жер аты болургъа

боллукъду (тенгешдирирге Къарачайда Ючулан = Юч + кулан деген эл агны келтирейик). Къашхарлы Махмутну китабында **къой** деп тюрк халкъладан бирине айтылганды деп жазылады. Ол а **Эки къой** дегенге башха магъана береди (Эки къой атлы халкъла дегенча). Жетинчи жюзжылдан къалган **Орхон** сууну жагъасында табылган жазуулада **Тогъуз-огъуз** деген тюрк халкъны аты барды. Эки = къой деген тюрк халкъ да боллукъ болур эди.

Гильденштедт сыннга, **Дукъа бекни** сыныды дейдиле деп жазады. Тукъаны Дукагъа алышып окъуу кеп тюрлендирмейди. Алай пунктуация белгилени бир аз тюрлендирсе, жазууну магъанасы андан да бегирек алышынырыкъды. Биз бу жол огъары айтханыбыз бла чекленебиз.

Жиланчыкъ (Зеленчук жазууну «Коммунизмге жол» газетни 1964 жылда 14-чю февралда чыкыган 31-чи (6574) номерини 3-чю бетинде) юсюне Этокъо жазуу да тюрк тилде этилгени къарачай эм малкъар халкъланы ата-бабалары 11-12 жюзжылда Къарачайда бла эндиги Къабарты-Малкъарны жеринде турганларын толу ачыкълагандан сора да, ала грек динге, окъуугъа, билимге, культурагъа терен къатышханларын ангылатады.

Музафар КУДАЕВ.

БИР ЖОЛ

Бир зат да этмей жатама. Къуш төшекде ох деп. Бир къолумда коньяк, бир къолумда виньяк. Онг жанымда виски, сол жанымда шмурдяк. Микроволновкада къаз– къууурула аз. Тауада шишлик – жарагъан тишлик.

Аллымда, псемирний конкурс красатыйни къытхан мисс Мира! Хазайкам! Берсачий бла Жибаншийден кийимлери. Бармакълары брильянтладан топ-толу. Боюнунда алтын шынжыргъа уа не уллу итинги да такъ. Боюнуммад ол аны юзсе. Аллай базыкъды.

– Жанчыгъым,– дейд хазайка,– хычинчикми къабаренг, огъесе шишлик- чикми берейим?

– Алгъа хичинчик, артда шишликчик,– дейме да, коньякдан уртлайма.

– Жанчыгъым,–дейд биягъы,– жёрмечиг а? Жёрмеле бла сохтала да бишгендиле! Тылпыулары мындан ары барад.

– Къойчу бу жёрме-мёрмелени дейме. Андан эсе форель берчи.

– Бусагъат, кёгюрчюнчюгюм,– бусагъат! - Хазайка къууанад.- Тюз бусагъатда ол сен суюночюча сют башда къуурганма. Турмачыкъла уа берейимми? Жангы сохан бла.

– Бер. Бир-эки лимон да къош. Коньяк бла аламатдыла,– дейме да, виньякдан уртлайма.

– Ой, мен санга къор болайым,–дейд хазайка.– Артыкъсызда бу ичгенинг мени алай къууандырад, алай къууандырад, сёз иш да тапмайма ассыры къууаннгандан! Аракъычыкъ уртларменг, кёз жарыкъчыгъым?

– Угъай,– дейме,– форель бла аракъы келишмейле. Форельге чагъыр керекди.

– Бусагъат,– дейд хазайка,– бусагъат! Ненча шеша келтирейим?

– Да бир юч-тёрт. Ол сыйлыларындан. Онушар минг тургъанладан. Ансы тюнене бешишер мингликледен бергенсе да, жжога этгендиле. Хы, коньяк да ала кел. Ол жыйырма минг сомлукъну. Бир кёрейим ичаллыкъ эсем. Мен бир жанымдан бир жаныма бурулама.– Самолётум а хазырмыд?

Тамбла Канарыйге учама. Лётчигибизге сёлешчи. Ичинде саунаны тап хазырласын. Ансы о жол суу бир кесек иссиракъ эди. Стюардессаны да алышсын. Бу бусагъатдагъын иги жаратмайма. Ауузу уллуракъ кёрюнед.

– Бек ашхы, кёз жилтинчигим, – хазайка къатыма келип, баш урад. Жарсыма, ариучугъум. Сен...сен....

Ол да аны айта тургъанлай, къабыргъама не зат эсе да бир зат тиеди.

– Неди бу?–деп, мен да иги сейирсинип бошагъынчы, экинчи къабыргъама да тиед.

Уянып къарасам– мен юй тюпде тѣнгереп, хазайка да къолунда бир уллу таягы бла мен жарлыны сопакълай.

– Эки жарыллыкъ, бу ичгини къачан къоярыкъса, кесинги соярыкъ? – деп къычырад. – Къоп бусагъат! Майна, портянкаларынг къуругъандыла, бар, бауну ариула. Тилинг бла жалагъанча эт! Этмесенг, Анака ёлмесин, къабыргъала- рынгы ууатырыкъма! Бол хайда! Тебире!

– Не этеригем? «Ух-чух» эте къобама. Жамаудан толгъан пуфайкамы да къаплайма да, тебирейме баугъа. Самолѣт да жокъ, форель да думп, коньяк да тас, учханды къаз! Ай, анассына уа! Къаллай аламагъ тюш эди! Э-э-эх!

ЭРТТЕНБЛА

Бир эрттенбла уянып къарасам-юй бийчем меники туююл! Ма санга къаугъа! Иги тюрслеп къарайма - хоу санга! Бирда-бирда! Къатына да бармайд. Пу анассына!

Боюному тарт-кес, таньялмайма! Кимди, къайдан чыкъгъанды, мени юйюмде нек айланады - билмейме! Ичими къоркъуу алад! Алатда, мдаа..., дейме кеси кесиме! Келдинг, Касох! Энди туугъан къатынынгы да танымай башладынг! Поздрабляю с белым гарачкай, шуѣх! Тутдур тыкырынгы! Тапдынг излегининги!

Ай, хариб къыйынлы, айта эдиле санга, къой бу шумурдякны, бир исси къабаса муну бла деп.

Хоу санга! Къулагъынга кире эди дейд! Юре беригиз деп къоюучу эдинг да! Собака лаит, карабан идот! Мда.... Хайда, энди юр! Хто лаит, а хто идот? Хазайкангы башха сыпатха сугъуп тура!са!

Не этсин адам, эке? А можа, мен алкъа жукълап болурмамы? Бир чимдийим кесими? Уоу, уоу, уоу, уоу! Сойдум да алдым бутуму!

Ух-х-х-х-х! Эшта, эшта! Уяныпма! Ма, башым да, как абична ауруйд! Пахмель бер деп! Бермей эсенг, чачылама деп! Чачылчы бир, ахырысы! Жанымдан этдинг сен да эрттен сайын! Мда....

А можа, псѣ таки, мен жангыла болурмамы? Можа, къатын жангы макияж салып тюрленген эссе уа?

Кѣремисиз къаллай сѣзле билеме! Макияж! Боот! Къайдан билесеми? Жашау юйреткенд! Къалаймы? Айтайым.

Макияж деген неди? Бетинги аямай боягъан! Не къадар тюрлю боясанг, о къадар иги! Сѣз ючюн, кѣзлеринг кѣм-кѣк, кирпиклеринг чыммакъ, къашларынг.. алай къашларынг жокъдула! Жюлюп атаса! Къашларынгы орунуна кѣзлеринги башын да, чычхан къуйрукъча бир иничке ыз ызлайса да, бояйса! Сюйсенг моргъа, сюйсенг къызылгъа. Боот! Къарагъа нилиза! Эта уже ни модна! Къара бояу бусагъатда эринлеге кѣчкенд! Модна болгъа сую эсенг, бир кия ташкѣмюр чайнайса да, эрининги, тишинги да дугъум къара этесе. Бот! Макияж деген олду! Мени ахымы алып тургъан!

Некми? Да нек? Жашауум анга кѣреди сора уа! Хазайкам аны тап

салалса- насыбым! Уруш-тойюш да жокь, чай-май да беред, опщим заукь! Салалмасауа- ООООО! Кьой,кьой,кьой,кьой! Кесин ары урур, бери бурур, сауутланы мындан ары бардырыр, не чай санга, хоу бирда! Сау кьалсанг - кьууанып тур! Аны себепли хар эрттенден титиреп кьарайма, бюгюн а кьалай салынды ол кьурурукь деп! Тапмыд, тапсызмыд? Жашауму, ёлжуму деп?

Андан айтама, можа бу эрттенбла жангы макияж салгъан болурму деп. Можа энди ауузну уллу этген кирген болурму модагъа? Алай эсе, бу мен кёрген бек модничагъа санала болур, эшта. Мында бир аууз кьайнайта, мен жарлыны саулай жутарыкьды!

Алай, ауузу латна! Кьалгъаны келишгиед ансы! Айхай, кьалгъаны да келишмейд! Чыртанда ушаталмайма мен муну юй бийчеме! Алай, тохтачыгъыз! Энтта да бир иги кьарайым!

Таак. Ура! Халат аныкьыд! Аха! Башы да ушай кетед! Бети уа а.... бети уа а башханыкьыд!

Меникени кёзлери, кьутургъан кьоянныча, кьып-кьызылдыла, мунукьула уа -жаш киштикдеча, жап-жашилле. Ауузлары да ушамайд. Меникени кьулакьларына жетерге азчыкь кьалып турад, мунукьу уа аланы да озуп,желкесине жете турад.

Мда... А можа, бу Манька болурму? Сиз Маньканы таныймысыз? Угъаймы? Кьара былагъа! Ай, юйюгюз кьуругагъан, битеу кьырал таныгъанны сиз кьалай таныймысыз? Манькачыкь! Мени любовничагыгъым! Энди, тюзюн айтсам, алай гитчечик да тойюлд хайырсыз, бек азындан бир жюз пут а болур,харип, алай не этериксе? Мен муну бистапкагъамы элтирикме? Боот! Зато ашха-суугъа бек сакьды, сау кьаллыкь! Столда бысегда сохан, хобуста, бир-бирде уа дажа наша и, канишна, шеша!Бот.Сюйсенг самапал, сюйсенг самагон! Аша, ич!

Мен Манькада кьатын роддомгъа кетсе туруучума! Жылгъа эки кере. Не дейсиз? Роддомгъа жылгъа эки кере нек барады кьатынынгмы?Да билемеми нек! Бир кере соргъанем да, кьой, кьой, кьой, кьой! Сормагъаным ол болгъуед! Ашпакь кьоя эди да мен пакьырыны!- Эшек, гылыу, тонгуз, подлец! Сабийлеринги кьачан туугъанларын билмеймисе? Суболуч, мирзабиц! Асёл, ишакь!

Мен пакьыр, мен жазыкь! Не эштмедим, не кьалмадым! Не кёрмедим, не сынамадым о кюн! Ахырында уа швабра бла чапмаймыд юсюме!

- Айт бусагъатдан кьачан туугъанларын, - деп! - Сен манга жылгъа эки кьозлайса дегенсе! Мен аны санга не прощу! Кьачан туугъанларын дакажу!

- Ни нада, жанчыгъым,- я и так зынаю,- дейме. Таматабыз юнда, гитчебиз юлда! Экиси да бир жыл! Орталарында бир ай. Анымы эштиед! Алынатда кьалад.

- Кьалай бир ай? – дейтда. - Ала эгизледиле, сылхыр! - Точно,- дейме,- эсингдемид, сен о жыл, санаториягъа баргъаненг да? Кьара тенгизни жагъасына! Тюз андан келгенлей тапханенг экисин да. Эшта, ол солугъанынг жарагъан эди, баям. Слушай, энттада бир барыменг. Бир

сабий къураренг энттада. Дыбесте пидьдисат тысич берелле, панимаиш. А эки тапсанг а -пиццот!

- Да барайым,- дейд. - Тем болий детскийлеге кюн сайын бир къошадыла.

- Бот имынна,-дейме. - Бар! Энттада бир-экисин напичатыт эт. Эталлыкмыса?

- Да анда бир дохтур барды да, ол кетмей тура эсе, экисин угъай, бешисин да этер! Аллаи устады, аллай устады! Бир арымагъан, бир талмагъан. Бир тохтамагъан, тынмагъан! Алай уста личит этеди! Ээээх! Ийнанамыса, бир жангызчыгыбызны къуру иймегенд! Барыбызны да кеп... бакъгъанд деригем!

-Ты сыматыри,- дейме. - Таза устады сау къаллыкъ, ким эсе да! Мен а алай эталлыкъ туююлем.

- Канишна туююленг,- дейд къатын. Сен алай эталсанг, атамы башынамы барыем санаториягъа! Ох деп, юйюмде турмай!

Боот! Андан бери бир зат сормайма. Юйде бир тогъуз- он балапанчыкъ чабып айланадыла, кимнилле, къайдандыла -ни зынаю! И зынат не хачу! А зачем? Айланма къой! Айымыса, мен былагъа гыржынмы береме? Нааабарот, ала бередице манга! Бот!

Не айта турием биягъында? Хы Манька болурму, эке, бу аллымдагъы? Алай тохта!

Аяй-яй-яй! Мен таза да кетип тура кереме! Бу Манька къалай болур, Манька, харип, мунуча юч барды сора! Мда... Сора бу кимди, ахырысы?

Тохта тохта! Пу анасына уа! Ай мени башым къурумасын огъесе!Бу Майсарады, Майсара! Тенгими хазайкасы! Тюнене келгендице Сибирьден бизге къонакыгъа! Майна эри да бир ундурукъда, бойну тартылгъан къабан киби хурулдайд! Точно Майсара! Не дейд кеси да? Къобугъуз пахмелгеми? Ай, сау къалгъын! Ол уллу ауузчугъунг бал къапсын, жанчыгъым! Бусагъат къобабыз кегюрчюнчюгом! Бусагъат! Бусагъат!

«ОУ, ШАЙТАН!»

Мариям бла Асият, тенг кызла болганлары бла кялмай, жуу-укяладыла. Къайры да бирге барыучудула. Бюгюн да тойгъа хазырлана турадыла. Кертисин айтханда, ол кюнню эрттеден сакълап хазырлана эдиле. Аналарына кюбюрлерин ачдырып, эм ариу дарий къумачларын сайлап, кеслерине акъ жыйрыкъла тикдирген эдиле.

-О-о-о, кялай ариулабыз, - деди Мариям, кюзюге къарай.-Энди, келин сунуп, не сени, не мени алып кетмеги эдиле.

-Кетчи, безиреме, - деген кибик этди Асият, болсада ол да кюзюге кьрген сыфатына бек бюсюреди.

Къызла, кюзюню аллында ары бла бери бурула, заман кялай озганын да эслемедиле. Терезеден тышына къарасала - къаппа-къарангы. Кеч къалдыкъ деп, къысха жол бла - бахчала бла - барыргъа келишдиле. Бир бири къолларындан тутуп, чабып бара турганлай, алларында бир къарелдини эследиле, болсада аны кеч кьрген эдиле, чапханларын тохтатмай, юсюне аудула. Ол къарелди, ох-тух эте, ёрге къобуп тебирегенде уа:

-Оу кюнюм, шайтан! Бисмилляхий, бисмилляхий, - дей, артха айла-нып къачдыла.

Юйге киргенден сора да, къоркъуп, бир бирлерине къысылып, ол халда жукълап къаладыла. Эрттенликде, уянып, аш отоугъа кирселе, къоншулары Маржанат Мариямны анасы бла хапар айта тура эди:

-Э кыз, жарлы, бюгече ол бизни кишиге болганны бир да сурама...

Бахча къыйырында чёгюп турганлай, эки акъ жин жетип, бу жазыкъны тёнгеретип, кир-кипчикге булгъап кетмеймидиле. Бети да къабырдан чыкъганча болуп, алай келгенди юйге. Энтда да жатыпды, харип. Сенден сют алыргъа келгенме, биямукъчукъ этип ичирейим деп.

Къызла, бир бирлерине къарай, кюллюклерин тыялмай, отоугъа кирип кетдиле. Акъ жыйрыкъларын а алагъа андан сора киерге тюшме-ди. Не бек кюрешген эселе да, тамгяларын кетералмагъандыла.

ГУБУ КЪАПХАН ЭСЕ СИЗНИ

Жай жылыулары жетип келедиле. Кёп тюрлю кьурт-кьумурсха да жайыладыла, аланы кьапханлары бизни бек жунчутадыла. Кьалай алай болсада анга амал этерге болады. Сёз ючюн, губу кирген эсе этигизге, тикген ийнени кьолугъузгъа алыгъыз. Аны бурунчугъун отда кьыздырып, терк окъуна губуну юсюне тийсенг , ол этингден чартлап кетерикди. Клещ чыкыгъан жерге спирт не да ийод сюртюрге керекди. Артда, алайыгъызны докторгъа кёргозтюгюз.

ЖОМАКЪ ОКЪУУ - ТИЛКЪАУ СЁЛЕШИУДЕН БОЛУШАДЫ

Гитчелигинде адам бир затдан кьоркъса ол заманда тилкьау болургъа кьоркъуулуду. Аллай адамлагъа ушакъ бардыргъан, жумушун айтхан окъуна бек кьыйын болады. Ала кёбюсюнде тынгылап турургъа суюдиле.

Красноярксий крайда М.И. Молотов гитчелигинде бек кьоркъгъанды. Андан сора тилкьау болуп кьалгъанды. Кёп заманны кьыйналгъандан сора, ол жомакъ китапланы алып, хар кюнден жарымсагъат окъуп тургъанды. Артдан-артха ол игиден иги сёлешип башлагъанды. Шёндюу а саппа-сау болгъанма деп кьууанады Аллай жарсыулары болгъанла ол амалны этип кёрсюнле.

АЯКЪЛА КЁПСЕЛЕ

Жайны исси кюнлеринде адамланы кёбюсюню аяклары кёбедиле. Андан бир эки амал билдирейик.

1. Олтуругъуз да, аякларыгъызны бир бийик затха салып, 30 минут туругъуз.

2. Бир таз бла жылы суу алыгъыз, бири бла а сууукъ суу, аякларыгъызны кезиу-кезиу ол суугъа салыгъыз, алгъа сууукъ суугъа ызы бла а жылы суугъа. Алай бир он кере этерге керекди.

3. Хар эрттен сайын аякларыгъызны мытыл сууда тутаргъа керекди.

4. Жаулу, тузлу, чибижили затланы азыракъ ашаргъа кюрешигиз. Аллай ашарыкъла адамланы аякларын кёпдюреди, кьаны иги айланмайды.

5. Жёге (липа) чай ичигиз! 3 уллу кьашыкъ чапырагъына 2 литр кьайнагъан суу кьуюп, башын жабып, отуз минут тургъандан сора, суу сап орнуна ичерге боллукъду. Аякыла кёпмезге игиди.

* * *

Эрттенликде туруп, кьол бет жуугъандан сора да аузугъуз аман ийис эте эсе: бир стакан суугъа бир гитче къашыкъ сода атып иги къатышдырып, ауузну эрттен-ингир экишер кере чайкъаргъа керекди. Ол болушуучуду.

* * *

Компьютерни аллында кѣп ишлеген адамланы кѣзлери бек арыйдыла. Кѣзлени бир кесек сакълар ючюн быллай амал этерге боллукъду. Хар эрттен сайын кьол-бет жуууп, кѣзлеринги ичине сууукъ суу чачдыр. Ол кѣзлени арыгъанлыкъларын кетереди, бир кесек солутады.

АРАКЪЫ, БАЛ, АЛОЭ - ЧЕГИ АУРУУЛАДАН БОЛУШАДЫ

Бу амал не эрттеден ауругъан адамлагъа да болушады. Бир уллу къашыкъ балгъа, эки уллу къашыкъ аракъы къуюп, алоэни эки чапырагъын ууакъ этип къошуп, дагъыда бир эки юч золотой ус деген хансны чапырагъын эзип къошаргъа керекди. Барысында бирге иги къатышдырып, банкачыкъгъа къуюп, башын ариу марлячыкъ бла жабып, къарангы жерге салып, бир ыйыкъ тутаргъа керекди. Заманы жетгенден сора, мамукъдан тампончукъ этип, ауругъан жеригизге салыгъыз. Алай этген заманыгъызда бир кесек кюйдюрюрге да боллукъду, алай къоркъмагъыз – багъыуну андан ары бардырыгъыз. Алай бир-эки ыйыкъ этерге керекди. Андан сора да балны хыраракъ этип биягъы мамукъ томпончукъ бла салып бир эки ыйыкъ тутаргъа керекди. Багъыу бардыргъан кезиуде кюннге эки-юч кесек чоғюндюр ашаргъа керекди. Бу амал бек болушады. .

АДОНИКСНИ СУУУ - НЕРВАЛАРЫ АУРУГЪАН АДАМЛАГЪА БОЛУШАДЫ

Нерваларыгъыз ауруй эсе, кече жукъугъуз жокъ эсе, быллай амал этерге боллукъсуз. Адоникс хансны чапырагъын къайнатып ичсегиз, ол бек жарайды. Эки уллу къашыкъ адоникс чапыракъны ууакъ этип, 0,5 л. аракъы къошуп, башын къаты жабып, 15 кюнню къарангы жерде тутаргъа керекди. Андан сора кюннге юч кере 10-15 капль ичигиз. Жукъусу бѣлюннгенлеге, нервалары ауругъанлагъа бу амал иги болушады.

ЖАБОЛАНЫ Асият

АТМЫРЗАЛАНЫ Магомед

БАЙЧЫ

(Юй иеси)

Эки актлы мистика драма

Оюннга къатышханла:

Т а у с о - 80 жыл.

Б а й ч ы - жыл саны белгисизди.

Ж а н с а р а й - Таусону юй бийчеси, 70 жыл.

Д а д а ш - 75 жыл.

Т а с л и м а т - Дадашны къызы, 50 жыл.

Б а ш и р - Таусону жашы, 50 жыл.

С а ф и я т - Баширни юй бийчеси, 40 жыл.

И с л а м - 12 жыл

1-ч и э л л и.

2-ч и э л л и.

1-ч и Б а й ч ы.

2-ч и Б а й ч ы.

БИРИНЧИ АКТ

Биринчи сурат

Сахнаны жанында эски, тозурагъан юй кёрюнеди. Юйню бир мойюшюню тутурук чыпыны сыныпды. Кенг арбаз. Арбазны сол жанында хуна. Хунаны жаны бла жол ётеди. Хуна аллында – ныгыш таш. Оргада - юйге кирген агъач эшик. Чардакъ. Чардакъны жарты ачылгъан эшигине баскыч тирелипди.

Арбазда быкы, эмен терек, тапчан, ючаяк тепси, ууакъ-тюек затла кёрюнедиле. Сахнаны теренинде тозурагъан, оюлгъан юйле эслендиле. Жауун, кёк кюкюреген тауушла оюнну ахырына дери селеймезге керекдиле. Жангыз бёрюню улуу да – алай. Терек тюбюнде, тапчанда, И с л а м жатады. Танг белги берирге кёп къалмагъанды.

И с л а м (*жукъу арасында элгенип къычырды*). Жилиян! Ан-ня-я!
Жилияндан къачалмайма-а. Ан-ня-я, болуш...

Исламны къычыргъаны бир кесек селейгенлей, чардакъны эшиги ачылады. Чардакъны теренинден, юсю-башы да акъ, жалан аякъ, Б а й ч ы кёрюнеди. Арбазгъа тюшюп, Исламны къатына жанлайды.

Б а й ч ы. Эй, сен кимсе? Эшитмейди. Баям, арып таяннганды. Биз жерледен туююлдо, ким эсе да. Солу, харип, солу. (*Тепси юсюнде къуру*

табакъгъа къарай.) Ачма. Кишини аш-суу берир къайгъысы жокъ. Къуругъан журтда кесим жангыз кълганча кърюнеди... Кетерикме, кърарыкъма бу къргъышлы тыпырдан. (*Эшик таба жанлайды.*) Таусо, ой Таусо. Къымылдагъан жокъду. Тау-со-о... (*Кърге къарай.*) Оуэй, уэй! Танг белги бере башлагъанды. Барайым. Барып, бир кесек кълкыйым. Кърарыкъма... кър бармай...

... Жер анасы сени кърге чакъырады, ойра, ой!..

Елет кызы кър тюбюнде турады, ойра, о - ой!..

Атлан, атлан, атлансанг а, ойра, ой!..

Жангыз атха кълансанг а, о – ой..

- *бу халда мурулдай, чардакъгъа минип кетди.*

Бир кесекден, кълунда таягъы бла, юсю-башы тозурап, хунагъа таяна, Т а с л и м а т орамда кърюнеди.

Т а с л и м а т. Ох-ох-ох, мен жарлы, арыгъанма. Хэй, бош къллыкъл, хужу. Къайгарыгъыз, дейме, мени быллай бир кыйнагъан сууапмыды сизге? Табалмайма. Гунч болгъандыла. Эй, Жансарай, мени кърарылгъашчыкъларымы къргенинг? Жыл болады, тас болгъанлы... Барысы да бирча. Аллайланы уа ким къргенди, аурунг, аурунг. Ай-ай... Жансарай. Жан... (*Исламны кърюп, къатына жанлайды. Акъырын туртеди.*) Эй, сен кимсе?!

И с л а м (*элгенип уянады, Таслиматны кърюп, къркълкъл кълкъларыды.*) Ой, анам! Кет, кър! Бисмилляхий. Шайтан... Ибилис... Болушугъуз... Ой, ання-я-я, алмосту-у-у. Обур къаты-ын. (*Алай айта, жол бла ёрге кълчады.*)

Т а с л и м а т (*ызындан*). Кесингсе шайтан. Ибилис да! А-а, билдим! Эй, тохта! Мени балачыкъларымы... кърарылгъашчыкъларымы, кърмегенмисе?! Огъесе, сен... аланы барысын да ёлтюрюп? Аха-а-а, ма энди билдим... Сен урлагъанса...

Ж а н с а р а й юйден кълкълы чыгъады.

Ж а н с а р а й. Таслимат, сенмисе, кълтайым? Танг атмай не айланаса, харип? Ким бла ушакъ этесе кесинг да, кълкълым? Орамда турмай, юйге кирсенг а...

Т а с л и м а т (*ашыгъышлы*). Жансарай, тс-с. Ой Жансарай, билдим. Тапдым...

Ж а н с а р а й. Ол дегенинг, сен ариу?

Т а с л и м а т. Балачыкъларымы ким урлагъанын билдим!

Ж а н с а р а й. Билдингми? Иги этгенсе, харип. Кир бери, кир да, ол гудучу ким болгъанын манга да бир айт.

Т а с л и м а т (*арбазгъа кире*). Ма былайда жатып тура эди. Мени къргенлей, уянып, ма былай ары кълкъл кетгенди. Бир жашчыкъл, зыккъл кийимлери бла...

Ж а н с а р а й. Жашчыкълым? Хоу бир да, кълтайым, кърюнге кърюнген болур, харип. Не сабий кълчарыкъл эди бу арбаздан? Кълкъл аны, балам, юйге кирейик...

Т а с л и м а т. Угъай, Жансарай. Мен къргенме, орам бла ёрге... Ма былай ары. Мен, аны ызындан жетип, балачыкъларымы сыйырып...

Жансарай (*жилямсырап*). Тохта. Сен жарлы, ач болурса... Мен бусагъат бир къабар зат... (*Юйге кирди.*)

Таслима т. (*ызындан*). Къымылда терк, ашыкъгъан этеме.

Балачыкъларымы тапдым... Къачып кетмесин ол малхуния. Жансарай, не кёп къалдынг? Зийнаны баласы, къолума уа бир тюш.

Жансарай (*гыржын туурамны алып чыгъады*). Ма, балам. Бу гыржын бурхундан къап. Юйде болгъан да олду...

Таслима т. (*гыржынны къаба*). Хы, мен барайым.

Жансарай (*жилямсырап*). Жарлы башы, не этсин?..

Таслима т. Къагъанакъчыкъларымы барысын да жыйып, санга келтирirme, охому? Гыржынымдан алагъа да берirme, ач болурла... Кетдим. Ол гудучуну тутуп, яхшы керегин берейим. Сен мени ма былайчыкъда сакълап тур...

Жансарай (*кёз жашларын сюрте*). Жауум да сынамамын биз сынагъанны. Артыкъда сен харип... Ючюсюн да бир жолгъа къабып... Бери биринден гитчеле, мёлекчикле кибик...

Таслима т. (*кетип бара, орамдан*). Тобады, мен аны...

Э-эй... къайтар! Барысын да тапдыр... гудучу... (*Таишяды.*)

Жансарай (*кесинлей*). Бар, жарлы, бар. Башынг къатышып, не айтханынгы, не этеринги билмей айланаса, харип сен. Оу, биз сынамагъан не къалды, аурунг. Юйсюз, журтсуз къалып. Ким къаргъагъан болур эди биз насыпсызланы?..

Таусо, таягына таяна, юйден чыгъады. Къолунда намазлыгъын быкъыгъа тагъады. Аны юсюнде габарасы, галифе кёнгеги. Месле бла галошлары да. Ариу акъ сакъалы. Сакъалыча чал башында тауду бёркю. Арыгъан бетинде жашау кесини терен сызларын къойгъанды. Болсада Таусо хорлатмазгъа кюрешеди.

Таусо (*ох-тух эте, тапчаннга чёгеди*). Тангны буруну бла не муркку этип айланаса?

Жансарай. Этип этгеним да жокъду, къатайым...

Таусо. Ушакъ нёгеринг а ким эди?

Жансарай. Ким болуб а, харип, Таслима т. Биягъы балачыкъларын излеп айланады, жарлы башы...

Таусо. Да-а, ала келгинчи, ол ары бармасын. Кёресе, элге айтылгъан Таслима т нечик болуп къалды. Аллахны кючю уллуду.

Жансарай. Да, сейирмиди?! Ючюсюн да бир жолгъа къабып. Мёлекчикле кибик.

Таусо. Тейри, лязим, къыяма деп быллайгъа айта болурла.

Жансарай (*сёзю бир жанына бурса*). Халынг къалайды? Тобады, бюгече кёз къысмагъанса.

Таусо. Къалаймы дейсе? Да, кёресе, ёлмей-къалмай айланама. Уллу Аллах кесине да чакъырмайды, айхай! Жашагъаным тамам эди...

Жансарай. И-и-и... сен а! Оспар сёлешип, Аллахны кесинге чамландырма. Мен бир худурчукъ этейим... Къарайым, не таба эсем да. Ушамагъан затланы адам къалай айтып къояды. Я Аллах, сен кеч... (*Юйге киреди.*)

Таусо (*кеси жангыз*). Да-а, мен бошуна жаншамайма, жаным. Бу арт кезиуде тынчалмайма. Къалкъый тебирегенимлей, хылы-мылы

тюшле кёрюп...Озгъан кече анам харип бла, жангыз къарындашым, Жансохну кёреме. Ай, не медет, мени тансыкълап, кеслерине, керти дунягъа чакъыра болурла. Сизни къууумугъуздан элгенмей эдим, айымыса, жашагъаным тамам эди, бу арбазгъа, журтума не кюн келир ансы. Тыпырыбыз къуруп, от жагъабыз ёчнюлюпмю къаллыкъды? Ма олду мени жарсытхан. Уруш, ёлет ырхысы талап, элли адамы таркыйгъанды. Башыбызны ачлыкъ, жаланнгахлыкъ басып. Уллу Аллах, не бла чамландыргъан болур эдик сени? Кечилмезлик не терслигизни кёрдонг? (*Тепсиде къуру табакъны эслейди. Чардакъны эшиги таба къарайды.*) А-а-а, ауузланнганды Байчы харип. Бурху да къоймагъанды. Халал болсун, Байчы. Хы, озгъан кече кёрюмединг кесинг да...

Д а д а ш, орамда кёрюнеди. Жыл саны жетгенликге, алыкъа тири, гиртчи кишичикди.

Д а д а ш (*арбазгъа кире*). Салам алейкум, мубарик!

Т а у с о. Алейкум салам, Дадаш!

Д а д а ш. Алан, къартлыкъгъа хорлатып, кеси кесинг бла сантына сёлешип башлагъан болурса дейме, Таусо.

Т а у с о (*Дадашны келгенине къууана*). Кел, кел, Дадаш, ёт былай бери, олтур. Жашай барсанг, къартлыкъгъа да хорлагырса, тейри. Сейирмиди, мен сени туугъанынгы билген кишиме, Дадаш. Чёк былай.

Д а д а ш (*олтурады*). Хау, тейри, мен да айтама. Эки кюннге таматаса, айт да тур аны. Аурукъсунган хапарынгы эшитип, бир жокълайым деп тёнгерей келеме. Къалайса, не болгъанды?

Т а у с о. Бош, былай сол къабыргъам бир кесек къыйнайды ансы, башха хатам жокъду, Дадаш.

Д а д а ш. Алай а болсун.

Т а у с о. Ёзге не жангылыкъ? Бу ахырзаманда къолайыгъыз нечикди, Дадаш? Кечиналамысыз?

Д а д а ш. Оллахий, Таусо, гяуур болсун билген, анча зарауатлыкъны сынатырча, не терслигиз болур эди биз жарлыланы? Кесинг сагъыш эт, элде сабий бла къартдан башха инсан къалмагъанды. Ала да, ачдан, жаланнгахдан къырыла...

Т а у с о. Да-а, болур аны да бир себеби. (*Бир кесекден.*) Хы-ы, Дадаш, Сейит къалайды?

Д а д а ш. Къой, сорма. Бек онгсузду...

Т а у с о. Жокъларгъа керек эди. Баралмай турама ансы.

Д а д а ш. Жарсып турма быллай бир. Таусо, жашдан а не хапар? Келеме деген хапары чыкъгъан эди...

Т а у с о. Ол алай айтханлы... Къачанды да муну келлиги? Биз къарт-къуртла кимге керекбиз, Дадаш?

Д а д а ш. Керти алай, оллахий...

Т а у с о. Ёлеме деп къоркъмайма, Дадаш, ол къуру бизге тёре туююлдо, тыпырым къуруйду, ма олду мени къыйнагъан. Ызынгдан къарар адамынг болмай... Керекмиди ол жашау? Тейри, не хазна, Дадаш...

Д а д а ш. Кёлсюзлюкню керти эт, Таусо. Сора мен иги да жашайма бу дуняда. Билесе, тейри, ол мен сынагъанны, жауум да сынамамын.

Туудукъчукларым... бары бирча. Дуниягъа айтылгъан балам... акъылын ташлап...

Таусо. Билеме, харип, Дадаш. Дыгаласдан айтханлыгъымды... Юйдеги айтды, Таслимаг жарлы эрттенли биягъы балачыкъларын излеп айлана эди деп.

Дадаш (*кёлю толун*). Тыялмайма юйде, Таусо, не этейим. Талай заман да озду. Ол а балачыкъларын излегенден бошамайды, талмайды... Айт не хадагъа этейим?

Таусо. Къой, тохта Дадаш. Бир Аллахдан башха, анга болушлукъ жокъду. Жазуубуз алай болур эди.

Жансарай (*аш алып юйден чыгъады*). Оу, жанынга болайым, Дадаш. Жууукъ бол, къатайым. Къалайса, аурунг? Бу дыгаласда кечиналамысыз?

Дадаш (*саламлаша*). Сау бол, эгечим. Сиз эшитмеген жокъду. Адам сукъланырча туююлбюз, Жансарай. Бир жокълайым деп келе келгенлигимди.

Жансарай. Иги этгенсе, къатайым. Ётчногюз, бир жукъ ауузланыгъыз. Табылгъандан... Бир акъсуу болмай, къырылып къалабыз, аурунг...

Таусо. Узал, Дадаш.

Дадаш. Тейри, эгечим, биз акъсуу кёрмегенли...

Жансарай. Билеме, аурунг, къапчы бир зат, бу къужур дуняда гыржын бурху тапханыбызгъа шукур дейик...

Таусо. Зорлукъну, къазауатны бетиди ол бары да. Адам, мал деп къарамай, кёресиз, арбазында юш дерге къанатлынг болмай... (*ашайдыла*).

Дадаш. Да не этейик, Таусо? Тёзейик. «Тёзген, тёш ашайды», – дегендиле бурунгудула.

Жансарай. Хау, аурунг, жашау жорукълагъа биз эталлыкъ жокъду, къатайым.

Таусо (*ачыуланып*). Тёзмей, къайры барлыкъса?! Тутуругъунг, таянчагъынг болмаса, не медет?

Жансарай (*сёзню бир жанына бұра*). Дадаш, харип, жукъ къапмадынг, уртлачы бу худурчукъдан.

Дадаш. Сау бол Жансарай, ашадым. Тейри адамы, эгечим, бюгюннге дери, бу къыямада ёлмей-къалмай жубана келген эсек, сени хайырынг бла келебиз...

Жансарай. Хоу бир да, аурунг, Дадаш...

Дадаш (*кёлю тола*). Алайды, оллахий, мен ётюрюкню сыймеучюме. Сыйлы бол, эгечим. Ол къыз кибикге къарагъанынг азды деп, аны юсюне бу сер къарындашынг да къошулуп, кесигизни ауарагъыз жетишмеген кибик.

Таусо (*хыны*). Къужур сёлешесе, Дадаш. Ушамагъан затланы айта тураса!

Дадаш (*бир кесек шошя*). Мен билеме не айтханымы, Таусо. Ол жарлы бала окъуна сизден башха кишини сёзюне къулакъ салмайды. Тап, манга да тынгыламайды.

Жансарай (*жилямсырайды*). Жазыкь балам, не этсин?..

Дадаш. Ашы-сууу, кечингени бу арбазда болса... Алай айтмай не дейим? Къурман болайым, менден кьайтмаса да, улуу Аллахдан кьайтсын...

Таусо. Дадаш! Дадаш! Къартлыкьгъа мен угъай, кесинг хорлатып тура кёреме. Ай, юйюнг бла, къартлыкьгынгда, сабийчик кибик, нечикле сёлешесе? Биреу биреуге сакьлыкьны кишиликеге, адамлыкьгъа санап. Ол хар инсанны борчуду. Ол жорукъланы унутхандан тьойюлмюдю тьоп бола тургъаныбыз!

Дадаш. Айып этмегиз, терс сёлешдим эсем. Мен ма мында, жюрегимде, болгъанны айтама.

Жансарай. Аллах болушсун барыбызгъа да. Улуу Аллах, къатайым. Билмей тургъаныбызлай, бу зарауатлыкьны унутурча насып бер, сен Улуу.

Дадаш. Амин Аллах. Айтханынг келсин...

Хуна кьыйырында 1-чи элли кёрюнеди.

1-чи элли. Салам алейкум! Юйге да игилик.

Таусо (*къайгьылы*). Уaleyкум салам, жууукь бол...

Дадаш. Не орамдан сёлешесе?

1-чи элли. Сау болугъуз, юйге кире турмайма. Таусо, Дадаш экигизни да Сюлеменлагъа чакьырадыла.

Дадаш. Ол дегенинг?..

Таусо (*жеринден къоба*). Ёлюпмю кьалгъанды, жарлы?

1-чи элли. Угъай, сауду. Онгсузуракьды ансы...

Таусо. Аллах, санга шукур, жаны сау эсе.

1-чи элли. Сизни кёрюрге сюйгени себепли, келялсагъыз деп жибергендиле.

Таусо. Жюр, Дадаш, барайыкь...

Дадаш. Таусо, сен баралмазса, тейри. Ауруп тургъанлай...

Таусо. Хоу бир да, кьайгьырмаз. Тебире...

Дадаш (*кетип бара*). Жансарай, хайда, къууанчда жолугъайыкь. Сыйлы бол.

Жансарай. Ахшы жолгъа. Аллах онг берсин, аурунг. (*Ючюсю да ашыгьышлы кетедиле. Жансарай, ызларындан мудах къарай, тапчаннга чёгеди. Къайгьылы макъам эшитиледи*). Балам, жашым, кьайдаса? Жокьлагъан да бир этсенг а, айымыса, энди бизге кёпмю кьалгъанды?... Ой балам, кёз жарыгьым, чырагьым. Тансыкьдамы болмайса? Ол атанга жанынгдамы аурумайды? Билдирмезге кюрешгенликге, ичинден кюйюп-бишип барады. Мен сеземе, балам, къуруп баргъанын сеземе. Жашым, къатайым, биз да билмей, бу кьяямада жукь ишми болуп тура болур? Аллах, сен сакьла. Нечикле жаншай турама? Оу, мени аузум къурурукь. Амалсыздан дыгалас этип кюрешеме, алтынум. Онгунг алай болур... Гурушха этмейме, хоу бир да, балам... Атанг харипни бир къууандырым эдинг дегенлигимди. Сууапды, жашым, жан тамырым. Жаныбыз сау къадарда кёрюрге сюе эдик. Биз энди, хы-ы, къарткьярыусуз. Тутуругъубуз болмай, эски быстырлай, тышына атылыпмы

къаллыкъбыз? Ёлсек, басдырыр адам табылмай. Бу ахырзаман дуняда... Къайдаса, мени кёз жарыгъым? Алтын балам. Ызыбыздан жилиуубузну ким этер, къор болайым? Ким?.. (Жилиамсырай, юйге киреди.)

Экинчи сурат

Сахна тюрленмейди. Сейрлик макъам эшитиледи. Ауукъ замандан хуна жанында И с л а м кёрюнеди. Аны юсю-башы тозурапды. Ныгъыш ташха минип, арбазгъа сакъ къарайды. Тёгерекде кишини эслемей, телсини юсюнде гыржын туурамны кёрюп, кесин ары атады. Жерге олтуруп, муштухул ашап башлайды. Ол кезинде Жансарай юйден чыгъады. Исламны эслейди. Ислам, Жансарайны кёрюп, къачаргъа тебирейди. Болсада Жансарайны: «Къоркъма, балам, аша», - деген жумушакъ ауазы Исламны тынчайтады. Жансарайгъа уллу эс бурмай, гыржынын ашыгъышлы ашайды. Жансарай, Исламны къатына келип, аны башын сылай, тапчаннга олтурады. Сёз айталмай, кёлю толуп, жилийды.

Ж а н с а р а й (бир кесекден). Алай ашыкъма, къарынчыгъынг аурурукъду...

И с л а м (ашагъанын тохтатмай). Охо.

Ж а н с а р а й. Атынг неди, балам?

И с л а м. Ислам.

Ж а н с а р а й. Ислам? Ислам... А-а-а, баям, Таслимаг, харип, сени кёрген болур эди былайда?

И с л а м (гыржынын бошай). Ол тели къатынмы?! Алмосту кибик... Юсюме чабып...

Ж а н с а р а й (ышара). Айтма алай, балам. Андан ариу элибизде адам болмаучу эди...

И с л а м. Ызымдан къуууп, балачыкъларымы урлагъанса, къайтар деп. Кючден къутулгъанма.

Ж а н с а р а й. Балалары ючюн болмадымы алай. Акъылын ташлап. Аллах буюрса, табар, харип... Сен къоркъма, Исламчыкъ, аны кишиге зараны тиймейди, къатайым.

И с л а м (уяла). Мен къоркъмайма.

Ж а н с а р а й. Кесинг а не жерледенсе, И с л а м? Кимсе? Къайдан келгенсе биз тийрелеге?

И с л а м (гыржын ургуланы жыя). Мен... мен билмейме... Узакъдан келеме. Жерибизни атын... унутханма... Элибизге аскер кирип, адамланы кырып, ёлтюрюп кетгендиле. Юйлерибизни кюйдюрюп...

Ж а н с а р а й (жилияйды). Сен а, балам, къалай ычхынганса ол азаплыкъдан, ол къыямадан?

И с л а м. Атам, юйюбюзню тюрюнде уруну ачып, мени ары атхан эди. Эсими ташлап кёпмю, азмы турдум... айталлыкъ туйюлме. Эс жыйып, урудан чыкыгъанымда, юйюбюзню къабыргъаларындан башха жугъу къалмай, оюлуп. Эл толусунлай кюйюп. Кесимден сора бир сау адам кёрмедим... (шош жилийды).

Ж а н с а р а й. (Исламны къоюнуна къыса). Ай, жарлы балам...

И с л а м. (Жансарайны къучагъына къысылып). Мени атам, анам, эки эгечим бла бир къарындашчыгъым бар эдиле... Мен излегеген жер къалмады... табалмадым ансы... Ёлюклерин окъуна...

Жансарай. Къой, жилияма, жашым. Ким биледи, сау эселе, Аллах айтса, табылырла. Жилияма, сабыр бол, алтыным.

Ислам (*бир кесекден, шошая*). Ма андан бери айланама. Сизни элге тюнене кече жетгенме. Асыры ачдан бла жукъум келгенден, бу арбазгъа кирип, табакъда ашыгъызны да ашап, жукълап къалгъанма.

Жансарай (*сабыр*). Иги этгенсе, балам. Баям, Аллахуталаны бизге, санга да жаны ауругъан болур. Келтире келип, бизни арбазда орналтхан эсе. Къурман болайым...

Ислам (*кетирип келмей*). Охо... айып этмесенг. Мен кете барайым... Ынна, сау бол...

Жансарай (*къайгъылы*). Ол дегенинг, Ислам? Жиберлик туюлме, къатайым. Барып, къайры барлыкъса бу ахырзаманда?..

Ислам (*мудах*). Билмейме.

Жансарай (*къучакълап, унна этеди*). Мен сени бир жары жиберлик туюлме, алтыным.

Ислам. Кишиге жюк болургъа суюмейме...

Жансарай. Балачыгъым, сен жюк угъай, насып, къууанчса бизге. Сени бизге Уллу Аллах жибергенди. Бусагъат ол адам да жете болур. Ауругъанны кере кетгенди. Кетиб а... Аны къууанганын а кёрюрсе, къатайым.

Ислам. Кимни юсюнден айтаса?

Жансарай. Юйдегини дейме, харип...

Ислам. Къуру экигизми турасыз?

Жансарай. Хау, аурунг.

Ислам. Бир кишигиз да жокъмуду? Огъесе...

Жансарай. Жашым... Жашым, келиним да бардыла, балам. Алай, къайда, не болуп тургъанларын билялмайбыз... Бу къыямада оу болуп тура эселе да, хапар жокъ. Уллу Аллах, жаны ауруп, бир туудукъ да бермеди...

Ислам (*Жансарайгъа мудах къарай, кёлю бла*). Мен... мен... санга... Угъай демесегиз...

Жансарай. Не, балачыкъ?

Ислам. Сизге, болушуп...

Жансарай. Айт, алтын журунчугъум, буюкъма.

Ислам. Мен санга амма деригим келеди.

Жансарай. Оу, санга ёлейим, мени ёксюз балачыгъым! Айт, нек айтмайса? Манга андан уллу къууанч къайда!..

Ислам (*къучакълайды*). Амма! Аммачыгъым! Къоркъма, амма, мен бир жары кетерик туюлме. Сизге болушуп, сизни бла турлукъма...

Жансарай (*Исламны къучагъына къыса*). О, Кючю уллу! Жаным къурманды санга. Жилияма, алтын токмагъым. Жилияма, къатайым...

Таслимат, бирлени марап келгенча, арбазгъа сакъ киреди.

Таслимат (*Исламны кёрюп, анга чабады*). Ах-а-а, тутудунгму! Гудучу-у! Къайдадыла мени къарылгъашчыкъларым? Къайтар бери! Тилеген этеме, къайтар ёксюзчюклерими...

Ислам (*Жансарайны сыртына бугъады*). Амма, ма биягъы

келепен! Айтчы мынга, мен кәрмегенме, урламагъанма кишини да...

Жансарай. Кьоркъма, жашым, кьоркъма. *(Таслиматха.)* Сабыр бол, къатайым. Келчи былай, харип. Кел да, жаныма олтурчу...

Таслимат. Ол балачыкъларымы къайтарсын. Урлака... ючюсюн да урлап. Бир да болмай эсе, бирчигин къайтарсын. Тилеген этеме, бирчигин.

Ислам. Амма, тый муну...

Жансарай. Таслимат, харип, ол кәрмегенди, урламагъанды кишини. Ариуум, манга ийнанмаймыса? Тохта, жарлы сен...

Таслимат. Сен а къайдан билесе?

Жансарай *(Таслиматны тапчаннга олтурта).* Билеме, къатайым. Олтурчу былай. Хы-ы. Ол узакъ жерледен бизге къонакъгъа келгенди, Таслимат. Исламчыкъды аты, ол да юйюн-юйюрюн тас этип айланган бир жарлды.

Таслимат *(сабырыракъ болады).* Къонакъгъамы? *(Исламгъа бурулуп)* Узакъданмы келгенсе? *(Къолу бла кьргюзтеди.)* Ол анда къаяладан ауупму?

Ислам *(Жансарайгъа къаран).* Хау, узакъдан...

Таслимат. Не бла келгенсе?

Ислам. Къалай не бла? Жаяулай, аякъларым бла...

Таслимат *(тилеген халда).* Аллах ючюн тилейме, жашырмай айтсанг, ма-а баппу берликме. *(Къоюнундан гыржын туурамны чыгъарады.)* Мени къагъанакъчыкъларымы кьрген иш этгенмисе? Тюзюн айт, сууады. Менден къачып, бугъунуп айланадыла топанашчыкъла. Юшчюгю да. Сен айланган, жорюген жоллада жолукъмагъанмыдыла?

Жансарай. Оу сен жарлы, сен харип. Кесинг къапсанг а гыржын бурхунгу. Кимни кьрлюк эди жарлы сабий?..

Таслимат *(гыржынны узата, умутлу).* Айт тюзюн, кьргенмисе?

Ислам *(жешитирек болуп).* Угъай, кәрмегенме. Амма, мен муну сабийлерине жолукъмагъанымы ангылатчы.

Жансарай. Жолукъмагъанса, балам, тюбемегенсе билеме...

Таслимат *(умутун тас этип, къарыусуз халда).* Сен да кәрмегенсе сора... *(эсине бир зат тюшюп, Жансарайгъа.)* Санга жашыртын бир зат айтырыкъ эдим.

Жансарай. Айт, жарлы бала, тынгылайма.

Таслимат *(Исламны кьргюзтюп, шыбырдайды).* Муну эшитирин сюймейме, былайдан кетейик.

Жансарай. Кьоркъма, ол кишиге айтырыкъ туююлдо.

Таслимат *(шыбырдап).* Билемисе, Жансарай, ма-а мен кезлерими къа-ты къысып жукъласам, юч балачыгъым да къарылгъашчыкъла болуп, уч-чуп келип, тешегиме къонуучудула. Сора, мени бла ойнап-кюлюп, мен уяныргъа уа къайры эсе да учуп кетедиле. Ма аны себепли, къурода жукълап турлугъум келеди. Уялмагъанлай. Ала къатымдан уш-у-у деп, учуп кетмезча. Балачыкъларым...

Жансарай. Оу-оу-оу. Не хадагъа этейим, сен харипге?..

Таслимат *(кеси кеси бла).* Уянмай турурча бир мадар. Нечик аламат боллукъ эди. Мен да сабийчиклерим бла кьк талада, гыллыучада

учуп... (Туруп кѳргюзтеди.) Сора бир бирибизни кѳуууп. Бугѳунуч ойнап, бугѳунуп ...ма былай. Ха-ха-ха, барыбызда асыры насыппыладан, харх этип кюле... Артыкъда Саниятчыкъ. Аны кѳонгуроуча зынгырдаучу ауазчыгѳы, кюлюоучюсю шѳендю да кѳулагѳыма эшитиле турады...

Ислам. Амма, айтчы тохтасын деп.

Жансарай (Таслиमतны тыяргѳа кюрешеди). Мен ѳллюк, Таслима. Сабыр бол, кел юйге...

Таслимат (кесин тѳийдырмайды). Ха-ха-ха! деп. Ха-ха-ха-а-а! Жукѳулап турурча дарман тапсам эди-и...Ала менден кѳачмазча, учуп кетмезча. (Жансарайгѳа.) Табыгѳыз... Тапчы манга аллай дарман, Жансарай! Бир мадар эт, тобукъланып тилейме... мен уянмазча амал...

Жансарай (жерден тургѳуза). Табарма, жаным. Этерме! Келчи юйге. Солугѳан да бир эт. Ислам, жашым, болушчу. (Ислам Жансарайгѳа болушады.)

Таслимат. Дарман! Кѳзлерим жабылып турурча...

Жансарай. Тапмай а, кѳатайым. Тохта, кѳызым, кел юйге.

Таслимат (жукѳ болмагѳанча, кѳарыусуз халда). Мен арыгѳанма, Жансарай, талгѳанма, жукѳум келеди. Ох-ох-о-ох, сыртым бла ауур ташла ташыгѳан кибик. Киши сезалмайды арыгѳанымы...

Жансарай. Арыгѳанса, харип. Арымай а, кеченг жокѳ, кюнюнг жокѳ. Кѳуру аякъ юсюнгде. Келчи, бир кесек тынчай. Кел, сен ариу.

Таслимат. Сен тюз болурса, Жансарай, барайыкъ. Оу анам, башым чачылып кѳалады.

Ислам. Амма тюз айтады, кел, солургѳа керексе...

Таслимат (башындан тутуп). Чачылса эди, сагѳыш этмезча...

Жансарай. Бусагѳат, кѳызым, тап болады башынг да. Кел, аурунг.

Ючюсю да юйге киредиле. Ауукѳ замандан, сал бачхычны кѳтюрюп, жол бла ѳрге бир кѳауум кѳарелди ѳтеди. Сарнагѳан ауазла эшитиледиле.

Ючюнчю сурат

Ашхам кѳарангысы. Таусо терек тѳобюнде ингѳир намазын этеди. Ислам, шош олтуруп, Таусону намаз этгенине кѳарайды. Бир кесекден, арбазда отун жаркѳаланы ууучуна жѳыйып, юйге киреди. Кѳайдан эсе да узакѳдан, сейѳирлик макѳам эшитиледи. Аны тауушу бла тенг, чардакны эшигинде Байчы кѳрюнеди. Башында, эшик юсюнде чѳгюп, Таусону намаз этгенине кѳарайды.

Таусо, намазын бошاپ, намазлыкѳны быкѳыгѳа тагѳып, юйге киреди. Тѳегеркни кѳарангы бет алады. Байчы, олтургѳан жеринден тепмей, кѳзлерин Таусо кирген эшикден алмайды. Таусо, табакѳ бла аш алып, чыгѳады. Ашны тепсиге сала, тапчаннга олтурады. Экисини да халлары, ушакѳлары керти жашаудан башхаракъ болургѳа керекди. Таусо басдырыкъланган этгенча олтурады.

Таусо. Байчы, Байчы, бери бир чыкъ,

Боюн жиклерин ур да жыкъ,

Сени тѳийгѳанны аты-чуу чыкъмасын.

Байчы, Байчы, игиликге айлан,

Байчы, Байчы, ма, бала, баппу,

Эллеринге элт муну...

(Байчыгѳа кѳарамай.) Кел, тѳош бери. Ач болурса.

Б а й ч ы (*чардакъдан тюшюп, Таусогъа жанлайды*). Ачма, хау.

Т а у с о. Бирси ингирде кёрюнмединг.

Б а й ч ы. Ажашаса. Танг ата былайда эдим. (*Ашайды*.)

Т а у с о. Ол ахшыды. Аламатды. Арбазда болгъанынг...

Б а й ч ы. Балачыкъ кимди?

Т а у с о. Азап жолунда къармашхан бир насыпсыз.

Б а й ч ы (*табакъны сала*). А-а-а...

Т а у с о. Тойдунгму?

Б а й ч ы. Хау. Алай кибикди.

Т а у с о (*ахтынып*). Оуэй-оуэй, кёремисе бу зарауатлыкъны? Элге ёлет кирген кибик, халкъ кырылып барады...

Б а й ч ы. Билеме, Таусо. Ненча Байчы кетгенди, журтларын атып. Къачып барадыла...

Т а у с о. Ма, Сеит харипни да асырадыкъ. Жазыуу алай болур эди жарлыны.

Б а й ч ы (*Таусогъа къаран*). Таусо, ол жашчыкъ мында, бизни бламы турлукъду? Кёпгеми келгенди?...

Т а у с о (*терк*). Нек сораса?!

Б а й ч ы (*сабыр*). Сорууума жууап бермединг.

Т а у с о. Хау, биргебизге жашарыкъды. Бизге, къартлагъа билеклик этер. Барыр жери жокъ. Ёксюз сабий... (*Байчыгъа къарайды*.) Нек тынгылайса, Байчы? Сорууунгу хыйсабын ангылат. Огъесе...

Б а й ч ы. Арбазда инсан къалмаса, юй иеси алайдан къачаргъа къаст этеди...

Т а у с о. Мен аны билеме. Сен бу тыпырны юй иесисе... (*Байчыны айтханыны магъанасын энди ангылай*.) Сора сен... кетергеми дейсе? Эшигибизми жабыла турады? Башыбыздан Гуммаймы кычыргъанды?! Байчы, жашырмай айт, сен билесе...

Б а й ч ы (*сабыр*). Таусо, кёп бармай, элингде кесим къалама деп къоркъама.

Т а у с о. Биз дейме. Къачан, къалай бла...

Б а й ч ы. Мен билген азды. Алай журтунгу седирегени шартды. Эмина киргенди халкъынга, Таусо. Урушну къыйматын кёресе. Ол кишини аямайды...

Т а у с о. Айт, Байчы, кёлонгдегин жашырма.

Б а й ч ы. Кесинг сезген, билген шартланы айтдыраса манга. Алай эсе, жашырмайым. Жойкъулланыу керек болмаз. Жанынга тиймесин. Бу зарауатлыкъда, биреу биреуно тутуругъу болур кезиуде... адамынг, халкъынг чачылып, тюп болуп. Тап, туугъан балангы, жашынгы табалмайса. Сизни атып, арбазынгдан къачып. Къуртла ашы болугъуз дегенча... Кимди терс? Къайда къалдыла ол айтхылыкъ Нартла? Ёрюзмекле, Къарашауайла!.. Сен, Дебет эсенг, ызынгдан инсан нек кёрюнмейди? Тутуругъунг нек жокъду? Ёз балангы табалмай айланаса... Халкъынг тюп болмай не этсин? Таусо, адет, намыс къуругъан жерде насыпны излеген къыйын жумушду. Ол шарайыпланы менден уста билесе...

Т а у с о (*мудах*). Билеме.

Б а й ч ы. Билгенден магъана жокъду, юйретирге керекди. Сингдирирге. Бир бирни тутаргъа. Сатмазгъа! Сатылмазгъа! Биреуню аллында жойкъулланыу, бел бюгюу адет болуп къалгъанды... Не къадар бюгюлсенг, жойкъуллансанг... ол тѳреге саналып. Биз да халкъбыз деген адам чыкъмай. Сора неге керекди аллай жашау? Жер башындан гунч болгъанмы табыракъ болур? Биреуге къулланып жашагъандан эсе? Эшек бол десе, эшек болуп. Сени бла, ат башындан сѳлешип. Даражамыды ол? Аллай даражамы излейсе сен? Аны себепли болурму къуругъан журтунгда къартдан бла къыяулудан башха инсан къалмагъаны?! Ол насийхатла ючюн болурму Гуммайны ачы къычырыуу?... Таусо, бош сакълайса Хуммай къычырыр деп...

Т а у с о (*амалсыз къычырады*). Угъай, угъай, Байчы! Кѳлсюзлюкню кери эт! Бар айтханынг терсди! Ма кѳрюрсе... эштирсе, мени жашым... келикди!!! Табыллыкъды! Биз сен сунгганча тѳююлбюз! Жокъларыкъды... жаш болушурукъду... Бир да болмаса да, анасына. Биз, халкъбыз... Бу бугъоудан ычхынырбыз...

Б а й ч ы (*Таусону амалсызлыгъын эслеп, жеринден къобады. Паузадан сора, шош*). Таусо, ким биледи мен жангыла эсем да... Огъесе, алдагъанмы этейим? Кесинг сагъыналмагъан, сени титиретген, терен сагъышларынгы ачыкъладым. Тѳшюнгде-тѳюнюнде да тынчайтмагъан оюмларынгы...

Т а у с о. Тохта, керек тѳююлдю! Айтма жукъ. Къужур сѳлешме.

Мен сеземе, билеме.. Биз да халкъ ушайбыз. Миллет саулай жер башындан гунч болуп къалай кетер? Аты, чууу чыкъмай... Ол ѳтюрюкдю. Сен жангылгъан этесе, Байчы... Табылырла бизде нарты, жигити да... Мен ѳлеме деп къоркъмайма... Айымыса, жашагъаным тамамды... Мен... мен, Байчы... (*Жукъ айталмай, сагъаяды*.)

Б а й ч ы. Мен барайым...

Т а у с о (*къоркъуп*) Къайры?

Б а й ч ы (*ышарып, чардакъны кѳргюзтеди*). Ары, юйюме (*басхычха минип башлайды*).

Т а у с о (*шош*). Сабыр бол, Байчы.

Б а й ч ы. Айтырыгъынг неди?

Т а у с о. Кетипми бараса?

Б а й ч ы. Ол айтханынг?

Т а у с о. Энди тѳбеширикбизми дейме?

Б а й ч ы (*бир кесекден*). Умутну тас этмейик, Таусо.

Т а у с о. Жашырма. Билирге керекме мен...

Б а й ч ы. Ёлет къызы кѳр тѳюнѳнде турады ойра, ой!...

Атлан, атлан, атлансанг а, ойра, ой!

Жангыз атха къаплансанг а, ой!..

Мурулдай, чардакъгъа минип кетди. Таусо ызындан къарап къалады, кеси жангыз.

Т а у с о. Ёлет къызы кѳр тѳюнѳнде турады... (*Уллу паузадан сора*.) Байчы, Байчы... Элия ургъанлай этип, кетипми къалдынг? Сен тюзсе. Кеси кесиме айталмагъан, сагъыналмагъан сагъышларымы ачыкъладынг. Сенде не терслик. Болсада ийнанырыгъым келмейди.

Миллет, тунчукмай, аякъланып кетер... Кёлсюзлюкню кери этейик... Жашаргъа керекбиз, сынсакъ жарамаз. Къыйынлыкъны, зорлукъну да хорларбыз. Эндиге дери тырнакълана келгенбиз, хомух болмайыкъ... (Чардакъ таба къарайды.) Байчы, жаланда сен бизни къююп кетмезинги тилейме. Ким биледи, Уллу Аллахны болушлугъу бла... Байчы, элни атма. (Эшик къатына жанлайды.) О-о, къуру бола тургъан тыпырым. О, къадар. Не амал? Насып, къууанч, бизни жокъламай, къайда ажашып айланасыз? (Сейирлик макъамны тауушу.)

Тёртюнчю сурат

Сахна тюрленмейди. Кече къарангъды. Жаланда орам бла, ныгъыш таш жарыйды. Орамда Т а с л и м а т кёрюнеди. Къолунда быстыр чулгъамы барды. Чулгъамны къююнуна къысып, шош келип, ныгъыш ташха олтурады. Бёрю улуу бла къайгъылы макъам эшитиледи узакъдан.

Т а с л и м а т (*шыбырдап*). Шш-ш-ш. Тынчай анангы къююнунда. Ыхы, ма алай... Аа-а-а-а... Шш-ш-ш... Алтынчыгъым, жулдузчугъум, сени кёкюрегиме къысмагъанлы не заман ётдю? Уу-у-уу-у... Жукъла... Ол экиси уа къайдадыла? Къызым Мариям бла Алийчигим... Кёрмегенмисе? Не кюрешдим эсем да излеп, табалмадым. Охо, охо, ала да табылырла. Аллахха шукур, Саниятчыгъым, тас болгъан балачыгъым, сени тапханыма минг кере шукур. Мм-мм-м-м... Энди мен сени бир жары жиберлик туююлме. Не къадар изледим... Ананга жанынг ауруп, юйге келалмаймыса, булбулум?..

Охо, жиляма, урушмайма энди. Тынчай, къарылгъашчыгъым. Экинчи жол алай этмезсе. Жукъла, ляу-ляу-ляу... Саният, балачыкъ, нек жукъламайса? Ол ариу кёзчюклеринги нек жапмайса, ананг санга ёллюк. Къой кюлгенни... аманлагъа эришме, кишиучугъум. Чолпанчыгъым, сууукъму боласа? Бусагъат жылынаса, алтыным. Анангы къююнунда жылыды... Хы-ы... Не? Ойнарыкъчыгъынгмы келеди, балам? Угъай, къызым, жан тамырым, жукъла. Эрттен бла эртте туруп, алай ойнарыбыз, кёгюрчюном... Гыллыучада учарыкъбыз, хы-ы... Шуу-шуу-шуу деп. Алайды, алтыным, алтын токмагъым. Ляу-ляу, ляу-ляу...

Къызым, къызым - къыз дарий,

Санга бузарма жюз дарий...

Къалкъы, хы-ы... акъыллы бала. Ырахат жукъла жарлы анангы къююнунда. Кёкюрегиме къысып, жылыуунгу бир сезейим. Ох-ох-ох, не татлыса. Энди, манга чырмамай, тансыгъымы алма бир къой...

Уй, акъыллы балам... гюняхсыз мёлегим... Мен а ол сен суююучю бешик жырынгы айтайым... Сен а, тахлыкъ тюшле кёре, тынчай, балам...

Бёлляу, бёлляу, жиляма,
Кёзлерими гинжиси.
Бёлляу, бёлляу, тынч жукъла,
Жюрегими инжиси.

Акь сютюмю береме,
Жукъла, кийик улагъым,
Жаным кибик кёреме,
Мени жарыкъ чырагъым.

Бёлляй, бёлляй бёлекге,
Сени берем келген ёлетге.
Бёлляй, бёлляй бёлесин,
Сени суймеген аман жиясын.

Алма терек тюбюнде,
Суу тауушха тынгылай.
Тынч-ырахат жукълачы, балам,
Мен да бешик жыр айта.

Бёлляй, бёлляй баласы,
Мындан алгъа ёлсюн анасы.
Бёлляй, бёлляй баласы,
Балачыгъым къууанч бла жашасын.
Ы-ы-ы-ы, ы-ы-ы-ы-ы-ы.
Ляу, ляу, ля-я-я-у, ля-я-я-у...

Таслимат, ныгъыш таиха таянып, быстыр чулгъамны кёююнуна къысып, шошаяды. Байчы чардакъда, эшик юсюнде кёрюнеди. Эки кёзюн Таслиматдан айырмай, мудах олтурады.

ЭКИНЧИ АКТ

Бешинчи сурат

Бир ыйыкъдан сора

Къайгылы макъам бла тенг жабыу ачылады, декорация торленмегенди. Сахнада Таусо, Дадаш, Башир тепсини тегерегинде олтурадыла. Жансарай бла Сафият тойге кире да чыгъа, аш-суугъа къарайдыла. Сахнадагыла, айтырча къууанч тыпырлы тойюлдюле, ушакъ къыйын барганы себепли. Таусо кесине жер табалмайды, тынгысызды. Жашны бла келинини халлары да алапат тойюлдю. Къалгъанла ол кемчиликни эселемен кибик этедиле. Ислам терек тюбюнде чёгюпдю. Башир бла Сафиятны кийимлери, халлары къалгъанладан энчирек болургъа керекди.

Таусо. Ислам, жашым, минчакъларым не болдула?

Ислам. Бусагъат келтирейим, аття. *(Юйге киреди.)*

Дадаш *(ушакъны андан ары бардырыр амалтын, сёз орунуна).* Аллахха шукур, Таусо, энди быланы да кёрдюнг. Келдиле. *(Бир кесекден.)* Жаш айтханнга угъай дей эсенг, болур аны да бир себеби... Жюрегинг хош болсун...

Таусо *(сёзюн бёллюп).* Дадаш, къой ийманынг хакъына. Ушамагъан затланы айтма!

Б а ш и р (*олтурган жеринден туруп, бир жанлыракъ болады*). Атам, тилейме, айтма алай! Ушамаган зат нек болады ол бары да?..

Т а у с о. Къайтарып айтама, балам, мен тыпырымы къююп бир жары кетерикме десем, сизни, кесими да алдарыкъма.

С а ф и я т. Атабыз, биз сизни биргегизге элтейик деп келгенбиз. Кесигиз жангыз бу ахырзаманда бек къыйналасыз.

Ж а н с а р а й (*шош, кеси кесине*). Хау, къатайым...

Т а у с о. Сау бол, келин. Мен айтырымы айтханма. Сау болугъуз...

Арбазымы, журтуму къююп, халкъымы атып, сатып, бир жары бараллыкъ туююлме. Анагъыз да алай...

Б а ш и р (*кёлю бла*). Ой, Алла-а-х! Киши атмайды халкъын, атам. Мени ишим, жумушум алайды...

Ж а н с а р а й (*амалсыз*). Бир жукъ къапчыгъыз. Дадаш... жашым, сен да... Суутдугъуз, келин, узалчы...

С а ф и я т. Сау бол, анабыз, ач туююлме.

Ислам минчакъланы килтирип, Таусога береди. Сора, шош барып, терек туююнде чёгеди.

Д а д а ш. Ауузландыкъ Жансарай, сыйлы бол. (*Бир кесекден, не айтыргъа билмей*.) Хы-ы-ы, Башир, жашым, энди сен кёпню билген, кёпню кёрген... Санга бир сорлугъум бар эди...

Б а ш и р (*кеси сагъышларындан уянганча*). Сор, Дадаш. Сор.

Д а д а ш. Алан, бизге, бу къарангы халкъга бир ангылат, маржа. Бу артыкълыкъ, къыяма бошалыр деймисе? Къачанды муну ахыры?

Ж а н с а р а й. Хау, аурунг...

Б а ш и р (*кеси сагъышларында*). Билмейме, Дадаш, аны тюзюн киши айталлыкъ болмаз.

Д а д а ш. Да, оллахий, оноу амалтын туюп болдукъ, э жаш. Кесинг кёресе. Биз дейме, къарт-къарыусузла, энди кимге керекбиз? Таусону айтханында да барды. Мен аны тюзге санайма. Неди бу артыкълыкъ? Ол затланы сагъышын киши нек этмейди?

Т а у с о (*ахтынын*). Къой, Дадаш! Сёзюнго бош къоратма. Уллу Аллахны къолундабыз. Ол айтханлай болурбуз... (*Чардакъ таба къарайды*.) Ах-х, баям, бизни кесибизде болур бар терслик да.

Д а д а ш. Къоймай не этериксе, амалсыздан айтханлыкъымды, Таусо... Амалыбыз тауусулуп...

Б а ш и р (*тилеген халда атасына*). Атам, манга ызыма, ишке къайтыргъа керекди. Сизни биргеме ала барайым, кесигиз жангыз къыйнала болурсуз деп...

Т а у с о (*суху, ачуланып*). Сау бол, жашым! Келип да бош къыйнала эдигиз. Мен айтырымы айтханма!

Д а д а ш. Бир сабыр эт, Таусо... нечikle селешесе, сабий кибик. Къанынгы суут.

Б а ш и р. Атам!

Т а у с о. Дадаш, мен билеме не айтханымы. (*Жашына*.) Эшитемисе, жашым! Келдигиз, жокъладыгъыз, биз да кёрдюк, тансыгыбызны алдыкъ... Сау болугъуз. Энди келебиз деп къыйналмагъыз. Ыразыма. (*Бир кесекден*.) Сагъыш эт, балам. Арбазынг, журтунг кимге къаллыгъын

ойла. Мен билип айта болурма. «Жерден чыккыган, жерге кѣмюледи», – дейдиле. Биз да кыурчдан туююлбюз. Кетербиз...Айымыса, кѣп кыалгъанмы сунаса... артда чогыож болма, жашым...

Б а ш и р. Атам, Кесинг айтхан болмаса, кишини сѣзюн ангыларгъа суюмейсе. Мен анда, тышында тургъанлыкыгъа, бар сагышыым, акылыым мындады! Сиз кыалай, не эте тура болурсуз деп. Не ашай болура, саулуклары нечикди?...Аз сагыш келмейди адамны башына...(Бир кесекден.) Мени амалымы да ангыларгъа керек болур.

Ж а н с а р а й. Жашым, кыатайым, санга ѳллюк ананг, атангы жарсылуларына да бир кыулакы сал. Биз да сизни ючюн жарсыйбыз. Сизге кыайгырабыз, иги бала.

Б а ш и р. Билеме, анам, ангылайма жарсыгъаныгызыны. Мен ѳз арбазымдан кыачмайма...Атмайма, Аллах сакыласын. Болсада мен мында кыалаллыкы туююлме. Жокыду аллай онгум. Жумушум алайды. Ишими... сизге ачыкылаяллыкы туююлме. Айтыргъа эркинлигим жокыду. Сиз мени бла барыргъа унамайсыз, мен а мында кыалалмайма...

Т а у с о (суху). Ишинг, жумушунг! Бу кыыямада сени баш жумушунг босагъангы сакылауду. Андан уллу жумуш болмаз санга. Аны кыалай ангыламайса, жарлы балам?

Б а ш и р (амалсыз). Атам, кыайтарып бир затны кыатлап тургъандан не магъана?

Т а у с о. А-а-а, сизге суюсенг айт, суюсенг кыой. Бары – бир, кесигиз айтханлай этериксиз. (Бир кесекден.) Кыартлыкыгъа хорлатып, сантына сѣлешген суна болурсуз мени.

Б а ш и р (сабыр). Айтма алай, атам.

С а ф и я т (эринѣ жанлап, шош). Кыой, кыыйнама кесинги да... быланы да жюреклерин кыыйнама.

Ж а н с а р а й (амалсыз). Сунмайды, аурунг...

Б а ш и р (Сафиятха). Не этсин адам?

С а ф и я т (шош, эринѣ). Кыой. Унарыкы туююлдюле.

Т а у с о (жукыудан уяннганча, тѣгерегинѣ тюрслеп кыарайды). Да-а-а, жазыуу...

Д а д а ш (Таусогъа). Не этесе? Жукы ишми керекди?

Т а у с о. Угыай, угыай, Дадаш...(Исламны эслеп, кыолун узатады.) Ислам, жашым, болушчу манга.

И с л а м (чабып, кыолундан тутады. Ёрге кыобаргъа болушады). Не сюесе, аття?

Т а у с о. Юйге кирлик эдим... Дадаш, сен айып этме. (Исламгъа.) Ай, иги бала сен. (Эшик кыатында мудах тохтады.) Охо. Айтмайма жукы. Сагынмазгъа ант этеме. Мен халкыым бла, журтум бла кыалама. Алагъа болгъан манга да болур. Ата-бабаларыбызны тыпырларыдыла. Аланы кыабырларын атып, бир жары кеталмам. (Жашына кыаран.) Сен а акылынга кѣре этерсе, жашым. Кѣлкыалды болма сер атанга. Айып этме манга, келин. (Кеси кесине.) Артыкы мангамы керекди бу бары да? Тохтадым. Суюгенигизлей этигиз. Жаныгыыз ыразылай...

Таусо бла Ислам юйге киредиле. Барысы да шум болуп суюледиле. Кыымылдагъан жокыду.

Жансарай (*уллау паузадан сора*). О-ой жарлы жанынг, нек талайса быллай бир кесинги?...

Сафият (*аны жансара*). Анабыз, кьайгы этип турма. Жарсыма быллай бир. Хар не да тап болур...

Жансарай (*терслиги болгъанча*). Келин, жарлы, жарсымай не этейим? Ол да табынлай... иги болсун дегенлигиди.

Сафият (*жумушакъ*). Билеме, анабыз. Ангылайма. Туруп, бир такыйкьагъа туугъан журтундан кетип кьалгъан алай тынч болмагъанын да сеземе. Алай бизни онгубуз жокъду мында сизни бла кьалыргъа. Жашыгъыз, тап, мен окъуна, ызыбызгъа терк кьайтыргъа керек болгъаныбызны ангылатдыкъ, не амал этейик, айт, анабыз?!

Жансарай. Билсенг а, кьатайым...

Ислам, юйден чыгып, Дадашны жанына олтурады.

Дадаш (*Исламгъа тынгысыз*). Таусо не болду?

Ислам. Бир кесек солуюм деп таяннганды.

Дадаш (*Исламны башындан сылай*). Ай, иги жаш сен. Акъыллы бала...

Башир (*анасына умутлу кьарайды*). Анам, не этейим, айт? Сен айыра болурса. Заманында ызыма кьайтмасам, иш кыртыды. Барып, бизде бир кесек тургъанлыкьгъа, жукъ болмаз юйюнге. Кьайтыр эдик журтубузгъа, жерибизге. Кимди анга угъай деген?! Билмейме былайды деп айтыргъа...

Жансарай (*гырхы кьол аязы бла жашыны бетин сылай*). Хау, балам. Сен айтхан... Мен не этейим, алтыным? Унамагъанын кьесе атангы. (*Жумушакъ*.) Охо, жарсыма, балам. Амалынга кьере эт. Атанга кьелкьалды болма, кьатайым... Барыгъыз ахшы жолгъа... Аллах буюрса, амал табып... дагъыда келирсиз... Ол, харип, башы кетип, айтырын-кьалырын билмей... Не дыгаласы да сизге иги болсун деп...

Сафият. Аны да ангылайбыз. Туугъан, юйреннген жеринден кетип кьалгъан...

Башир (*ачыуланым*). Ангылайбыз! Билебиз! Мени да бир ангыласагъыз а! Атам нек ангыламайды мени? Нек?

Жансарай. Балам, сабыр...

Башир. Сау ыйыкъ болады табынлай этейик деп тилегенли. Жалыннганлы... Бары бир - кеси айтхан болмаса...

Сафият (*эринешош*). Сабыр бол, нечикле селешесе? Айыпды. (*Дадаш кьобуп арбаздан чыгып тебирейди*).

Ислам (*аны ызындан*). Дадаш, кетме. Атты жарсып турлукъду.

Жансарай. Ол этгенинг, Дадаш? Юйге кирмей а! Алай жарамайды, кьатайым.

Дадаш. Мен барайым, эгечим. Артдаракъ жокъларма. Ислам, Таусогъа айтырса келирими.

Ислам. Охо, айтырма.

Жансарай. Олтурмадынг...

Дадаш. Жарсыма, сен кьайгырыр жумуш жокъду, эгечим... Ол аман кьыз да не эте тура болур? Кьалыгъыз, игиси болсун.

Башир. Ахшы жолгъа, Дадаш.

Дадаш (*Баширге бла Сафиятха сынаулу къарайды. Бир кесекден*). Да-а-а, сау бол, балам, Башир, кетебиз деп, жол кёллю болуп турасыз да, жолугъуз болсун.

Башир. Сау бол, Дадаш.

Сафият. Сау болугъуз сиз да...

Дадаш (*къыйналыт*). Башир, кёлкълдынг болмасын. Ол айтханда да болур магъана. «Къартны бурунун сюрт да, тёрге олтурт», - дегендиле бурунгулула. Тейри, лязим, Таусо тюз болур деригим келеди. Сагъыш эт, жаш...

Дадаш арбаздан суху чыгып кетеди. Ислам, Дадашны ашырып, чабып юйге киреди.

Жансарай (*кеси аллына*). Этмейди, харип, кёлкълды. Санга къатайым...

Башир (*сагъышлы*) Да-а.

Жансарай (*кёл кенгдире*). Келин, жашым, кирчигиз юйге, арбазда сюелип турмагъыз, келигиз...

Башир. Сен бар, анам. Биз бусагъат...

Сафият. (*Баширге шош*). Не этесе? Юйге кирейки.

Башир. Санга энчи сёзюм барды.

Сафият. (*Ангылан*). Жарсыма, анабыз. Айтыры болуп... Сен кир юйге, биз да барабыз.

Жансарай. Охо, келин. Жашым, санга ёллюк ананг... сабырыракъ... (*Алай айтып, шыбырдай, юйге киреди*).

Сафият (*ашыра*). Бар сен, жарсыма... (*Мудах*.) Жарлы ана, тынгысыз жан...

Башир. Къалай этебиз?

Сафият. Билмейме, Башир, не этерге, не айтыргъа да.

Башир. Манга кетерге керекди. Кесинг бек уста билесе... Атам, атам. Айхай, айтханынгы кётюрсе уа. (*Тютюн къабындыра*.) Не тынгылайса?

Сафият. Тынгыламай не этейим? Не айтайым?...Ишни болушун айтдыкъ, ангылатыргъа кюрешдик. Кёресе угъай деп тохтагъанларын.

Башир. Анам, харип, угъай да дерик болмаз эди... Аття аякъ тирейди ансы. Гяурду не этерин билген. «Журтум, къабырла» – не келлик эсе да мынга бу журтдан?

Сафият. Аланы да ангыларгъа боллукъду, Башир...

Башир (*сагъышлы*). Къарт атамы бла анамы бу къыямада къоюп кетсем, халкъ не айтыр?

Сафият (*сабыр*). Башир, мен айтханнга тынгыласанг...

Башир (*умутлу къарайды*). Не дейсе, айт?

Сафият. Кесинг билесе, ызыбызгъа заманында къайтмасакъ, сёз анга угъай, манга да жетерикди. Барайыкъ. Мадар табып ычхыналсакъ, дагъыда келирбиз... (*Бир кесекден*.) Ары дери ол жашчыкъ биргелерине турсун. Къарасын. Ислам дейме...Иги сабий кёрюнеди...

Б а ш и р. Аны саггышын кесим да этгенме.

С а ф и я т. Кеслери да бек жаратадыла Исламны. Аны бла сёлешип, ишни болушун ангылат. Сюе эсенг, кесим сёлешейим.

Б а ш и р. Угъай, мен кесим ушакъ этерме.

С а ф и я т. Къартла бла мен сёлешейим. Сен былай, алынып къаласа, жарамайды алай.

Б а ш и р. Къойдукъ аны! Исламны бери чакъырчы.

С а ф и я т. Бусагъат.

Б а ш и р (*кеси саггышларында*). Тангны буруну бла жолгъа чыгъаргъа керекди. Алайсыз да къара кечге къалгъанбыз!

С а ф и я т. Охо, кёрюрбюз. Мен Исламчыкъны чакъырайым. Тап сёлеш. (*Юйге киреди.*)

Б а ш и р (*терен саггышдады*). Не этсин адам? Бу эки къартны атып къалай кетейим? Да мен не, ишни болушун айтайым. Атам къатына да къоймайды ансы. (*Олтурады.*) Ай, жарлы сен. Не келлик болур, журтунгдан, халкъынгдан да санга, аття? «Тыпырым. Ташым». Мени уа не терслигим барды? Атам, къачмайма ата-бабаларыбызны жерлеринден...Юркмейме арбазымдан, атмайма кишини да. (*Бир кесекден.*) Хау, алайды, Ислам бла сёлешип, къарай тур дейим. Амалымы ангылатайым. Онг табып, дагъыда келирбиз...Келалсакъ...

И с л а м (*юйден чыгъады*). Чакъыргъанмы эте эдинг?

Б а ш и р. А-а, Ислам! Келчи былай, жаныма олтурчу. (*Ислам олтурады, бир кесекден.*) Ислам, бизге кетерге керек болгъанын эшитген болурса?

И с л а м. Хау, билеме.

Б а ш и р. Кёп мычымай, биз экибиз да ишге къайтыргъа керекбиз. Мында къалыр онгубуз жокъду. Аллах айтса, заман табып, дагъыда келирбиз... (*Ушакъ къыйын барады.*) Ары дери...сен, иги жашча, былагъа бир къарай тур... Биргебизге келирге унамагъанларын кёресе, ансы ючюгюзню да алып кетерик эдим...

И с л а м. Сен жарсыма, мен аттялары бла турлукъма. Алагъа болушуп...Мени барыр жерим жокъду...

Б а ш и р. Билеме, Ислам. (*Мудах.*) Мен барысын да билеме. (*Бир кесекден.*) Экиси да къарт-къарыусуз болгъандыла, Ислам...Санга аны айтыр кереги болмаз...Кесинг ангылайса...

И с л а м. Ангылайма. Къолумдан келгенича болушурма... Къайгъы этме... Мен аттяланы бек сюеме...

Б а ш и р (*Исламны къучакълайды*). Иги жаш сен. Сау бол, Ислам. Мен аттяны, амманы да жалан санга ышанама. Сен энди уллу жашса, хар нени да ангылайса... Аллах айтса, энди келириме, не деселе да... биргеме элтмей къоярыкъ туююлме. Сени да элтирикме, Ислам.

И с л а м (*къууанып*). Аття бла амма барсала, мен угъай демейме.

Б а ш и р. Ай, аперим! (*Жеринден къобады.*) Ахшы, кёрюрбюз. Ислам, кел, энди юйге кирейик...

И с л а м. Хау, барайыкъ. Амма жарсый болур. (*Экиси да юйге киредиле.*)

Алтынчы сурат

Сахна къарангы бет алады. Эки Б а й ч ы да сахнаны теренинден чыгъадыла. Арбазда сюелип, чардакыгъа къарайдыла. Ызы бла, эшикге жанлап, бир затла шыбырдай, кѣп сюеледиле. Сейрлик тепсеулери бла тенг жыр айтадыла.

1-чи Б а й ч ы. Аулар аулар ауларгъа,
Сохан чачдыла таулагъа.

2-чи Б а й ч ы. Ёлгенлеге къошугъуз,
Къошулмайды саулагъа...

1-чи Б а й ч ы Кирсин жылы кѣрюне,
Барсын тийресине кѣрюне,

2-чи Б а й ч ы. Кѣмюр болсун къатында,
Ашы болсун башында...

Эки Байчы да, эшиклени шош къагъадыла, бир кесек туруп, тепсей, арбаздан чыгъып, жолну ёрге тебирейдиле. Тепсеулерин тохтатмайдыла.

1-чи Б а й ч ы Суу анасыны суудады жашауу,
Ёлген харипни жокъду башха къарыуу...

2-чи Б а й ч ы Ёлет да чакъырады аны жанын,
Суу анасы, къалмагъанды аны къаны...

Ол кезиуде Ж а н с а р а й юйден чыгъады. Байчыланы ызларындан акъырын барады. Юсю-башы тозурапды. Къолунда балдыргъан къаурадан этилген сыбызгысы. Сыбызгыс бла тамшалыкъ макъам согъа барады. Жалан аякъ, кийимлери акъды.

1-чи Б а й ч ы. Суу анасы Мамметтир,
Айтханынгы керти этдир,
Инсан батды сууунга,
Къысха тапдыр ызынга...

2-чи Б а й ч ы. (Жансарайгъа бурулуп.)
Жангылгъанса, Суу анагъа алдатып,
Къалгъанса суу залыгъа къапланып,
Табыл, табыл, ана харип...

Ючюсю да, жыр айта, тепсей, жолну ёрге кетедиле. Къарангы болады.

Жетинчи сурат

Бир ыйыкъдан сора. Таусону тюшо. Къарангы сахнада Таусо бла жашы кѣрюнедиле:

Т а у с о. Балам, сенмисе?
Б а ш и р. Танымагъанча нек сораса?

Т а у с о. Энди таныдым...

Б а ш и р. Агтя, амма кьайры кетгенди?

Т а у с о. Сени излей, жашым.

Б а ш и р (*кюледу*). Мени?

Т а у с о. Хау, шашхан баласын.

Б а ш и р (*харх этип кюледу*). Кьайда излерикди?

Т а у с о. Жер жюзюнде табалмай, ма-а ...сыйрат кёпюрден ётюп барады... Жыгьыласа, харип, сакь бар...

Б а ш и р. Сыйрат кёпюрден? Кьайда, кёралмайма? Табалырمامы, излей чыкьсам?

Т а у с о. Кеч кьалгьанса, жашым. Кечикгенсе.

Б а ш и р. Бек жилиямы эди амма?

Т а у с о. Эслемедим... Сарнагьан кесим эдим. Кёз жашларым кьырау этип кьарамымы.

Б а ш и р (*сарнайды*). Ана жүрекке мияла эдим мен. Ачылды мияла кесек. Кесди. Амمامы...сени да, аття...

Т а у с о (*шыбырдап*). Сабыр сёлеш, балам, жарлы анангы келе тургьанын кёрмеймисе? Сезмеймисе?

Б а ш и р (*кьууанып*). Угьай, кёралмайма! Кьайдады?!

Т а у с о. Ай, хомух. Тюрслеп кьара, ма-а-а...

Б а ш и р. Жукь кёрмейме, сокьурма! Амма, аммачыгьым, кьайдаса?..

Сахнаны теренинде Жансарайны арбазы кёрюнеди. Кьолунда сыбызгысы барды, жар-суулуду. Башир анасын кёрмегзе керекди.

Т а у с о (*кьууанып, Жансарайгьа*). Нек тынчаймайса, жарлы сен? Огьесе мени алыргьамы келгенсе?

Ж а н с а р а й. Нечиксе, кьатайым? Сени жангыз кьоюп кетгениме жарсый, тынчайлмайма мында да.

Б а ш и р. Агтя, кёралмайма, табалмайма амمامы...

Т а у с о (*Таусо жашын унутханды. Жансарайгьа*). Охо, энди манга да кёп кьалгьан болмаз, жашым, жетерме ызынгдан.

Ж а н с а р а й. Билемисе, кьатайым, мында игиди, аламат... ырахат...

Т а у с о. Билеме... Сеземе, жан тамырым...

Б а ш и р (*тобукьланып, жилияды*). Кёралмайма... Аначыгьымы, тас этип табалмайма-а-а. Мен сокьурма, ташма... сангыраума-а-а...

(*Жансарай жашын кёрмегзе керекди.*) Сени кёрюрге термилгенден башха, мен термилген, излеген жокьду...жаланда, кьатайым, ачыуланма, сен ариу, бизни балабыз... мени жашым, кёз жарыгьым, шашхын болуп, аулакьлада жангыз айланган...

Т а у с о. Ой-й, жарлы сен...

Ж а н с а р а й. Жаным, эсингдемиди, мени маралчыгьым туугьанда, кьууанчыбыз? Унутханмы этгенсе, кьатайым? Мен бир такьыйкьачыкьны да унутмагьанма. Сени кёзлеринги, кьарамынгы... кьатайым...

Б а ш и р. Агтя! Амма!..Миялама мен... Жүреклени жаргьан, кесген сыныкь мияла. Кечигиз, мияланы...

Жансарай. Къатайым, мен сууукъ болама. Сен угъай демей эсенг, мен барайым. (*Жарыкъ, шыбырдап*). Мени сакълап турадыла.

Таусо. Кимле сакълайдыла?

Жансарай. Барысы да мындадыла. Жууукъларыбыз, къатайым. Келсенг, кёрюрсө. Кёпге къалма, сенсиз мен сууукъ болама...

Таусо (*жарыкъ*). Ахшы, барырма. Кёп сакълатмай жетерме...

Чардакъдан Байчы кёрюнеди. Жансарай, сыбызгыда сейрилик макъамны ойнай кетеди.

Байчы (*кеси кесине*).

Жер анасы кёрге чакъырады, ойра, ой!...

Ёлет кызы кёр тюбюнде турады, ойра, ой!...

Атлан, атлан, атлансанг а, ойра, ой!

Жансарайны ауазы: «Сакълап турлукъма-а-а»...

Таусо (*жашын излеп, кёралмай*). Балам, жашым! Не болдунг, къайдаса? Кетипми кьалдынг?..

Башир. Кечигиз мени... Ангыладым, мендеди бар терслик. Амма...Аття, кечигиз...

Таусо. Жокъду, табалмайма. Балачыгъым, тас болгъан жашым. Нек кёрюнмейсе? Жан аурут сен башсыз атагъа. Бала-а-ам...

Сахна акъырын къарангы бола барады. Байчыны харх этип кюлгени тёгерекни титиретеди.

Сегизинчи сурат

Кюн ортасы. Арбазда киши кёрюнмейди. Т а с л и м а т н ы юсю-башы тозурап, орамда кёрюнеди. Къарыуу таусулуп, хунагъа тыянып жилиялды.

Таслимат. Таусо-о! Ой, Таусо! Оу мен ёллюк, Таусо! Мен хари-и-ип! Атамы уяталмайма, Таусо-о-о... Тюртпюп да кюрешгенме, унамайды кёзлерин ачаргъа... Насыплы-ы, алай къаты жукълагъан... Таусо, была бары да жукълапмы кьалгъандыла?!

Таусо, ызы бла Ислам юйден чыгъадыла.

Таусо. Къызым, не болгъанды? Нек тураса былайда? Ислам, маржа, болушчу Таслиматха. (*Ислам Таслиматны арбазгъа кийирип олтуртады*). Неди бу этгенинг, Таслимат?..

Таслимат. Таусо...Ой Таусо! Атачыгъымы уяталмайма! Кёзлерин ачаргъа унамайды. Баям, татлы тюшле кёре болур...Насыплы...

Таусо. Эй-я, таланган! Дадаш, харип, ёчюлюпмю кьалды от жагъанг?

Таслимат. Аз иги тюшле кёрмейди, насыплы. Алай къаты жукълагъан! (*Кёрдюзтеди.*) Ма-а, Жансарайгъа ушаш, жатып, жеринден тепмей, къуру жукълагъанлай турады. Кеси да бир сууукъ, гыйы таш кибик. Таусо, Жансарай къачан келликди?..

Таусо. Ол келгинчи, сен ары барма, харип. Ислам, таягъымы узатчы. Тейри лязим, Дадашдан да бошадыкъ дейме...

Ислам (*таякъны узата*). Не болгъанды, аття?

Таусо. Сурама, жашым. Сен, иги бала кибик, арбаздан кетме. Мен ары бир жетейим.

Ислам. Охо, аття.

Таслима т. Барма, Таусо, уятма. Жукълама къой. Ким биледи, мени къарылгъашчыкъларымы тыюнде кёрюп, къайда болгъанларын манга айтса уа? Чырмама, жукъласын...

Таусо. Бизни суймеген алай жукъласын, кызым. Кел, Таслима т, Дадаш харипни жанында бол сен да.

Таслима т. Кет, къой, мен бармайма. Анда сууукъду. Кеси жукъласын, хы-ы, ол менсиз нек жукълагъанды?

Таусо (*кетип бара*). Жарлы жан. Насыпсыз Дадаш. Энди бир тынчай... (*Исламгъа*). Жашым, Таслима тха кёз-кзулакъ бол. Бир жары кетмесин. Мен кёп мычымам...

Ислам. Къарарма, аття... (*Таусону ашыра, орамгъа чыгъады*.)

Таслима т. Насыплы аппачыгъым, алай татлы жукълагъан. Нек эсе да мени кёзюме жукъу кирмейди. (*Кёргюзтюп*.) Былай кёзлерими къат-ты кысып турсам да, кеслери ачылып къаладыла. Ма-а, шып деп ачылып... кетедиле. Башым ауруйду. Ма быллайына биз чанчханча... Мангылайым тешик-тешик болгъанча...(*Терекге таянады*.) Ой, Аллах, кзуру жукълап турурча бир дарман... Къарылгъашчыкъларым учуп келип, кююнума кюонарча. Къучакълап, бузлагъан санларымы жылытыр эдигиз мен харипни...

Ислам (*арбазгъа кюркбара къиреди*). Юйге кирип, анда таян, Таслима т.

Таслима т (*энди кёргенча, элгенип*). А-а-а, сенмисе? Гудучу! Ненг къалгъанды мында? Балачыкъларымы, Жансарайны да урлап... Энди мени урларгъамыды умутунг? Кет, ибилис! Тийме манга... (*Бугъаргъа кюрешеди*.)

Ислам (*абызырап*). Ол дегенинг, Таслима т? Мен Исламма. Таньялмаймы тураса? Исламма...

Таслима т. Ислам?!

Ислам. Хау, Исламма.

Таслима т (*жумушай*). Исла-ам... Тохта, тохта... А-а, таныдым. Исламчыкъ, балачыгъым. (*Кесине чакъырып, шыбырдайды*.) Былай жаныма олтурчу. (*Ислам олтурады. Аны башын сылай*.) Тилеген этеме, жашырмай айт, мени аначыгъым Жансарай къайдады, Ислам? Нек кёрюнмейди ол? Сенден уялмай айтайым... Мен ач болсам, манга баппу берип, ашатхан этиучю эди. Ач болгъанма, амма къайдады? Кёрюнмейди. Менден бугъунуп айланады.

Ислам (*сынсыйды*). Жокъду амма. Узакъгъа кетгенди. Энди ол келлик туююдю бизге...

Таслима т (*хыны*). Ётюрюк айтаса! Сора мен ачданмы ёлюрге керекме?!

Ислам. Угъай, нек ёлесе? Кел, мен берейим санга баппу... Амма да келир... Кел мени бла.

Таслима т. Кертими? Балачыкъларыма да?

Ислам. Кел, алагъа да берирме, Таслима т.

Т а с л и м а т. Бр-р-р. Нечик сууукъду. Къабышып къалгынчы юйге кирейик. (*Кюледи.*) Жансарай да жетер, харип, бу сууукъда гыз-гыз эте... Ач болур ол да... анга да бапшу...

И с л а м. Анга да... Кел...

Ислам, Таслиматха болушуп, юйге киредиле. Ауукъ замандан, сал басхычны кѣтюрюп, орамны энишге эки къарелди ѳтеди. Жиягъан тауушла эшитиледиле.

Тогъузунчу сурат

Къарангы кече. Ныгъыш ташда эки Байчы олтурадыла. Бир кесекден, экиси да бирча, *сарнау халда, тилек этедиле...*

Байчы, Байчы, къолларынгы бир жайчы...
 Ёлет кызы кѣр тюбюнде жатады о-ой...
 Атлан, атлан, атлансанг а, о-ой...
 Жангыз атха къаплансанг а, о-ой...
 Журтну башы, къуртлу ашы, о-ой...

Экиси да сагъайып, чардакъ таба къарайдыла, ауукъ замандан, тѣзомлерин таууса, туруп, орам бла ѳрге тебирейдиле. Биягъы сарнауларын башлайдыла.

...Атлан, атлан, атлансанг а о-ой...
 Жангыз атха къаплансанг а, о-ой...
 Журтну башы, къуртлу ашы, о-ой...
 Ёлет кызы кѣр тюбюнде, о-ой...

Экиси да къарангыда тас боладыла. Юйден Таслимат чыгъады. Аны тозурагъан халы барчы. Арбазда ары-бери чабып, кимни эсе да излейди.

Т а с л и м а т. Яраббий, тохтамай жырлап тургъан ким болур? Ол тахлыкъ тюшюмю бузуп. Къарылгъашчыкъларым юркуюп, учдула да кетдиле... (*Тынгылайды.*) Ма-а, биягъы жыр. (*Чабып барып ныгъыш ташха олтурады.*) Былайдан иги эшитиледи. Оу кюнюм, ол ариу макъамны эшитмейсе? Сѣзлерин иги ангылаялмайма... Не-е? А-а-а, бешик жыр... Ляу, ляу... ляу-у. Балачыкъларыма? Къайдадыла? А-а-а... Къалкъыпмы турадыла?.. Охо-охо... ахшы. Уятмайыкъ. Шш-ш-ш... Оу мен ёллюк, сууукъму боладыла?! (*Жиялды.*) Къабышадыла! Жыр?! Бешик жыр?... Жыр айтсам... жыр, бусагъат... Не-е? Меними чакъырадыла, алтынчыкъларым? Бешик жыр... барам, жетеме... (*Туруп, Байчыла кетген таба тебирейди.*) Жылытама... Анагъыз сизге ёллюк... Жырлайма... Атлан, атлан, атлансанг а, уй-уй-ий...

Жангыз манга къаплансанг а, о-ой...

Деп, жырлай кетеди. Чардакъны эшиги ачылады. Байчы, Таслиматны ызындан къарай, ышарады. Бир кесекден, арбазгъа тюшюп, эшик таба жанлайды. Юйге кирирге арсарлы болуп, кѣп сюеледи. Къолунда артмагъы барды. Байчыны жол кѣлду болгъаны шартды. «Таусо, Таусо», – деп, шош шыбырдайды. Терк окъуна бурулуп, арбаздан чыгармурат этеди. Ол кезиуде Таусо юйден чыгъады. Бек къарыусузду.

Т а у с о. Байчы?!..

Б а й ч ы (*тохтайды*). Таусо.

Т а у с о. Кетипми бараса?

Б а й ч ы. Хау, Таусо.

Т а у с о. Тыпырыбыз кзуруду сора...

Б а й ч ы. Кесингсе терс.

Т а у с о. Билеме. Мен кишини терслемайме.

Б а й ч ы (*орамгъа чыгъады*). Мени сакълап турадыла.

Т а у с о (*тапчаннга олтурады*). Бар, сакълай эселе, мычыма. Бар. (*Байчы кетип тебиреди*). Байчы. Сорлугъум бар эди.

Б а й ч ы (*тохтайды*). Сор, Таусо.

Т а у с о. Балама, Исламгъа... Кесиме, журтума келлик кюнню сеземе. Бу сабийге, Исламгъа не хадагъа этейим?..

Б а й ч ы. Менден жууапмы излейсе?

Т а у с о. Амалсыздан соргъанлыгъымды.

Б а й ч ы. Сорма андан эсе, Таусо, сорма.

Т а у с о. Ангыладым, Байчы, сормайма.

Б а й ч ы. Билген этеме. Алай... айтырыкъ туюлме.

Т а у с о (*Байчыгъа мудах къаран*). Бар Байчы. Сени сакълап турадыла. Бар...

Б а й ч ы. Ёлет кызы кёр тюбюнде жатады, о-ой...

Атлан, атлан, атлансанг а, о-ой...

Жангыз атха къаплансанг а, о-ой...

Журтну башы, къуртну ашы, о-ой...

Жырын айта, къарангыда тас болады.

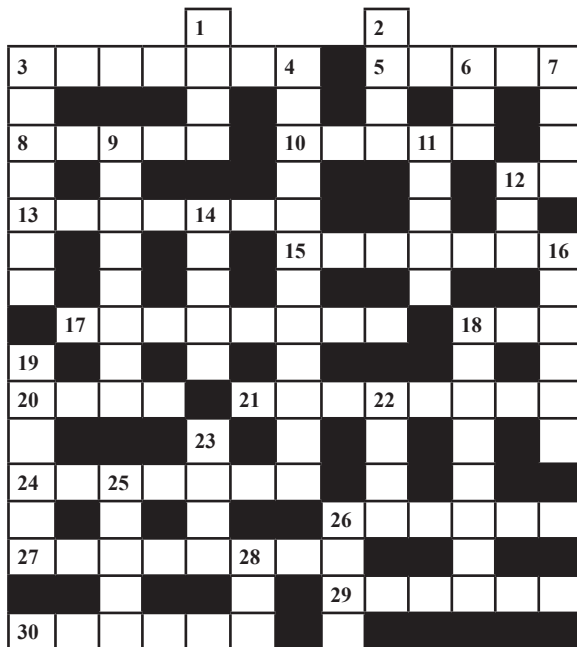
Т а у с о. Кетдинг сен да...

Таусо жангыз кеси къарангы арбазда олтурады. Ислам юйден эки намазлыкъ алып чыгъады. Бирин Таусогъа береди. Экиси да, намазлыкъларын жайып, намаз этип башлайдыла. Таусо: «Аллах, сен кеч, Аллах сен кеч», – деп шыбырдайды, кёк кюкюрейди. Жангыз бёрюню улугъаны эшитиледи. Къыяма айланганнга ушайды. Сахнаны теренинде таза, акъ кийимлери бла биреу сюеледи. Намаз этгенлеге сейирсинип къарайды. Сюелген адаммыды, Байчымыды, арбакъмыды, – ангылагъан къыйынды. Жауун жаугъан, кёк кёкюреген, ырхы баргъан, дуня оюлгъан тауушла. Къарангы болады.

Жабыу

СЁЗБЕР

ЭНИНЕ: 3. Динни излемлерин, жорукъларын бузмагъан, сакълагъан адам. 5. Кюшлю. 8. Айыу баласы. 10. Къоранч, хата. 12. Ушкокну «тюкюрююгю». 13. Аллахны бла Мухаммат файгъамбарны араларында келечи. 15. Къайгъы, гузаба этиу. 17. Циркде ойнаучу артист. 18. «Урходук юзmez». 20. Ишни бек иги билген. 21. Ол да гумулжукду. 24. Кесин отха атыучу къубаллек. 26. Ит иесине аны булгъайды. 27. Саугъа. 29. Тютюн ичиучю зат. 30. Тынч, ариу жашау.

ЁРЕСИНЕ: 1. Россейни ёресине экиге бёлген таула. 2. Жюз жыл. 3. Кеси къыралындан башха къыралгъа кёчюп кетген адам. 4. Узакъдан жууукъгъа келтирип кёргюзтюучю оптика прибор. 6. Къабыр таш. 7. Жауундан, желден баш сугъар жер. 9. Черек районда эл. 11. Эртге столгъа аш-суу ташыучу адыр. 12. Алтын эм кюмюш халыла. 14. Жыйырма капеклик темир ахча. 16. Ушкокну бармакъ бла тартып атдырыучу «ыргъагъы». 18. Малкъарда эрттегили элни аты. 19. Ол да кеселкеди. 22. Транспорт тауча. 23. Къарт ана. 25. Ахча «сумкачыкъ». 26. Аллай тюзде къалгъын деучюдоле ачыуланнганда. 28. Сиркени анасы.

Сёзберни Токумаланы Хусейин жарашдыргъанды.

ЖЫРЧЫ СЫМАЙЫЛГЪА - 120 ЖЫЛ

ТЕБУЛАНЫ ШУКУР. Тюзлук излеп табалмагъан. <i>Статья.</i>	2
СЕМЕНЛАНЫ СЫМАЙЫЛ. <i>Назмула.</i>	17

ПРОЗА

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Ёксюзле жулдузуну сарыны. <i>Роман.</i>	32
--	----

УЛЛУ АТА ЖУРТ УРУШ БАШЛАННГАНЛЫ - 70 ЖЫЛ

Хар солдат да эсибиздеди.....	126
КЪУЛБАЙЛАНЫ АЛИЙ. Йоска. <i>Очерк.</i>	133
БОТТА УЛУ МУХТАР. Къарачайны керти уланы. <i>Статья.</i>	141

МИЛЛЕТИБИЗНИ БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫ

ГЕННАДИЙ КОММОДОВ. Огъурлулукъну жарыгъы. <i>Очерк</i>	148
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Унутулмазлыкълардан бири. <i>Очерк.</i>	154
ЖАРНЕС УЛУ Х. Жырчы Магамет. <i>Очерк.</i>	160

ПОЭЗИЯ

БАККУЛАНЫ АРТУР. <i>Назмула.</i>	166
--	-----

ЭСКИ ГАЗЕТЛЕДЕН

Ф.ЕГОРОВА, В.ЖАРОВ. Чабаны Тиловы. <i>Статья.</i>	181
МУЗАФАР КУДАЕВ. Этокъода табылгъан жазыу. <i>Статья.</i>	185

ЧАМХАНА

КЪУЛИЙЛАНЫ ХУСЕЙ. <i>Чамла</i>	189
ТЕКУЛАНЫ ХАУА. <i>Чам</i>	193
ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ. <i>Саулукъ-эсенлик</i>	194

САХНА

АТМЫРЗАЛАНЫ МАГОМЕД. <i>Байчы. Пьеса</i>	196
ТОКУМАЛАНЫ ХУСЕЙИН. <i>Сёзбер</i>	221

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (157)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство по информационным коммуникациям,
работе с общественными объединениями и делам молодежи КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29.05.11. Формат 60x90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 1700 экз. Заказ № 121. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано на ООО «Тетраграф». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башиха жерде басмалагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.